

TC.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

**MIHNE DÖNEMİNDE SAHÂBE:
ADÂLET VE FAZÎLET TARTIŞMALARI**

Doktora Tezi

MÜCAHİT KARAKAŞ

İstanbul, 2023

TC.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

**MİHNE DÖNEMİNDE SAHÂBE:
ADÂLET VE FAZÎLET TARTIŞMALARI**

Doktora Tezi

MÜCAHİT KARAKAŞ

“

DANIŞMAN: DOÇ. DR. MEHMET EFENDİOĞLU

İstanbul, 2023

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı	: MÜCAHİT KARAKAŞ
Anabilim Dalı	: Temel İslâm Bilimleri
Bilim Dalı	: Hadis
Tez Danışmanı	: Doç. Dr. Mehmet Efendioğlu
Tez Türü ve Tarihi	: Doktora – Haziran 2023
Anahtar Kelimeler	: Sahâbe, Adâlet, Fazîlet, Mihne

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : MÜCAHİT KARAKAŞ
Main Department : Basic İslâmic Sciences
Programe : Hadith
Supervisor : Asst. Prof. Mehmet Efendioğlu
Degree Awarded and Date : Doctorate – June 2023
Keywords : Companion, Righteousness, Virtue, Mihna

ÖZET

Bu çalışmada, genelde Ehl-i Hadis'e uygulanan baskıyı, özelde ise hadisenin simgesi haline gelmiş olan Ahmed b. Hanbel'e, Kur'an'ın yaratılmışlığını kabul etmediği gerekçesiyle yapılan eziyeti ifade eden İslam tarihinde derin yaralara yol açan Mihne sürecinde Sahâbe hakkında ortaya çıkan eleştiri literatürü başta olmak üzere fırkaların tenkitleri ve muhaddislerin bu duruma karşı almış oldukları tedbirler tetkik edilmiştir. Bu bağlamda ilk olarak Mihne süreci öncesi sahâbenin adalet ve fazilet anlayışı delilleri ile temellendirilmiş Ehl-i Sünnet'in bu konudaki hassasiyetine işaret edilmiştir. Ardından Fırka ve mezheplerin görüşleri hakkında kısaca bilgi verilip Mihne süreci başlangıcı ve uygulamaları incelenmiştir. Mihne sürecinde siyasi otorite başta olmak üzere döneme şahitlik etmiş dönemin fırka ve mezhep âlimlerine nispet edilen sahâbe hakkındaki tenkitleri ve bu dönemde oluşan eleştiri literatürü hakkında bilgi verilip değerlendirilmiştir. Son olarak Mihne sürecinde hayatta olan hadis alimlerinin bu duruma karşı almış oldukları tedbir türleri hakkında bilgi verilip reaksiyon sonucu oluşan literatür türü başta olmak üzere alimlerin görüşlerine işaret edilmiştir. Sonuç olarak Mihne'ye kadar olan süreçte, sahabenin adaleti ve fazileti gibi yoğun tartışma meselesi haline gelmeyen konular ideolojik bir şekilde tartışılır hale geldiği, bilhassa sahâbenin tartışma konusu yapıldığı, bu durumun Halife Me'mun (198-218) döneminde başlayıp, Halife Mu'tasım (218-228) ve Vâsık (228-233) dönemlerinde de artarak Halife Mütevekkil (233-247) dönemine kadar sürdüğü görülmüştür. Bu tartışmalara şahit olan Muhaddislerin müstakil eserler yazarak, eserlerinde bölümler açarak yahut görüş belirterek sahâbeyi müdâfâ etmeyi amaçladığı da tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sahâbe, Adâlet, Fazîlet, Mihne

ABSTRACT

In this study, the oppression applied to the Ahl-i Hadith in general and Ahmed b. Hanbal The criticism of the sects and sects and the measures taken by the hadiths against this situation were examined, especially the criticism literature about the Companions during the Mihna process, which caused deep wounds in the history of Islam, which expresses the persecution of Hanbal on the grounds that he did not accept the creation of the Qur'an. In this context, firstly, the sensitivity of the Ahl al-Sunnah on this issue, which was based on the evidence of the understanding of justice and virtue of the Companions before the Mihna process, was pointed out. Then, brief information was given about the views of the sects and the beginning of the Mihne process and its practices were examined. In the Mihne process, information was given and evaluated about the criticisms of the Companions against the sect and sect scholars of the period who witnessed the process, especially the political authority, and the criticism literature formed in the period. Finally, information was given about the types of measures taken by the hadith scholars who were alive in the Mihna process, and the opinions of the scholars, especially the type of literature that emerged as a result of the reaction, were pointed out. As a result, in the process until the Mihna, issues such as the justice and virtue of the Companions that did not become a matter of intense discussion became the subject of discussion, especially when the Companions became the subject of discussion. It has been determined that it increased in the tasim (218-228) and Vâsik (228-233) periods and continued until the period of Caliph Mütevekkil (233-247). It has been determined that Muhaddis, who witnessed these discussions, aimed to defend the Companions by writing independent works, opening chapters in their works or expressing their opinions.

Keywords: Companion, Righteousness, Virtue, Mihna

ÖNSÖZ

Ahmed b. Hanbel'e ve Kur'an'ın yaratılmışlığını kabul etmediği gerekçesiyle bazı alimlere yapılan eziyeti ifade eden Mihne, her ne kadar Ehl-i Hadis'in lehine sonuçlansa da İslam tarihinde önemli kırılmalara yol açmıştır. İslami ilimler bağlamında tartışma meselesi haline gelmeyen konular yoğun bir şekilde tartışılır hale gelmiş bu da yeni literatür türlerinin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Bilhassa sahabeyi tenkit amaçlı literatür türlerinde sahâbenin adaleti ve fazileti tartışma konusu yapılmıştır.

Çalışmamızın birinci bölümünde, Sahâbe kavramı hakkında bilgi verildikten sonra ayet ve hadisler bağlamında Sahâbe-i Kirâm'ın fazileti ele alınmış, Ehl-i sünnetin bu konudaki hassasiyetine değinilmiştir. Ardından Ehl-i Sünnet âlimlerinin görüşleri çerçevesinde Sahâbe'ye hakaret etmenin dini anlamda doğurduğu sorumluluklar ifade edilmiştir. Selef-i Sâlihîn olarak nitelenen Sahâbe başta olmak üzere Tâbiûn ve Tebe-i Tâbiûn'un, Sahâbe hakkındaki görüşlerine dair bilgi verilmiş, Şîa, Râfidîler, Hâricîler ve Mu'tezile'nin sahâbe anlayışı ifade edilmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde, Mihne sürecinin tarihi arka planı tespit edilerek "Halku'l-Kur'ân" anlayışının siyasileşme süreci, Mihne uygulamaları ve Mihne'nin sonuçları hakkında verilmiştir. Fırka ve mezhep âlimlerinin sahâbe hakkındaki eleştirileri tetkik edilip değerlendirilme yapılmıştır. Mihne sürecinde yazılan Mesâlibü's-Sahâbe, Kitâbü's-Sakîfe, Kitâbü'r-Ridde, Makteli Osmân, Kitâbü'l-Cemel, Kitâbü Sıffîn, Kitâbü'l-Hakemeyn, Kitâbü Makteli Ali ve Kitâbü Makteli'l-Hüseyin gibi sahâbe eleştirisi içeren literatür türleri ele alınmıştır. Sahâbe eleştirilerinin bilhassa Mihne sürecinde yoğunlaşma nedenleri, kimler tarafından ne şekilde yapıldığı ve etkilerinin sonraki dönemlere nasıl yansıdığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde sahâbe konusunda hassasiyetlerini göstermesi açısından muhaddislerin fezâil içerikli rivâyetleri nakledilmiş ve Mihne döneminde Ehl-i Hadisin sahabe eleştirilerine karşı aldıkları tedbirlere değinilmiş, Fezâilü's-Sahâbe türü müstakil eserler ve içeriği hakkında bilgi verilmiştir. Bu bağlamda eleştirilen sahâbiler tespit edilerek onların faziletine dair rivâyetlere atıfta bulunulmuştur. Mihne eleştirilerine cevap mahiyeti taşıması açısından eserlerde açılan fezâil ve menâkıb bölümlerinin mahiyeti hakkında bilgiler verilip Mihne dönemine yetişmiş muhaddislerin görüş belirtmek suretiyle yapmış oldukları savunulara işaret edilmiştir.

Bu tezin ortaya çıkmasına birçok kimsenin ve kurumun katkısı olmuştur. Özellikle tezi baştan itibaren yöneten ve okuyarak katkılarda bulunan danışmanım sayın Doç. Dr. Mehmet Efendioğlu hocama şükranlarımı bildirmek isterim. Tezin çerçevesinin oluşmasına ve ortaya çıkmasına katkılarını sunan tez izleme komitesi üyeleri sayın Prof. Dr. Aynur Uraler ve Prof. Dr. Bekir Kuzudişli hocalarıma da ayrıca teşekkür ediyorum. Tez savunmasında önemli hususlara işaret eden sayın Prof. Dr. H. İbrahim Kutlay ve Doç. Dr. Rahile Yılmaz hocalarıma da şükranlarımı sunarım. Doktora tez çalışması süresince sabırla bekleyip desteklerini esirgemeyen sevgili eşim Halime Şeyma Karakaş'a da bilhassa teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

GENEL BİLGİLER.....	I
GENERAL KNOWLEDGE	II
ÖZET	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER.....	VII
KISALTMALAR.....	11

GİRİŞ

KONU, METOD, KAYNAKLAR VE KAVRAMLAR

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE METODU	2
II. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	7
III. KAVRAMLAR	18
A. EHL-İ BEYT	18
B. SELEF-İ SÂLİHÎN	19
C. EFDAL VE TAFDÎL.....	20
D. MENKÎBE VE MENÂKIB.....	21
E. SEBB VE ŞETM	21
F. FISK VE BİD‘AT	22

BİRİNCİ BÖLÜM

SAHÂBENİN ADALETİ VE FAZİLETİ

I. GENEL OLARAK SAHABE	24
A. SAHÂBE TERİMİNİN MUHTEVASI.....	24
B. SAHÂBE’NİN FAZİLETİ.....	25
1. Kur’ân-ı Kerîm’de Sahâbe	25
1.1. Âdil Bir Nesil	25
1.2. İmân Etmiş Bir Nesil.....	26
1.3. İbâdet Ehli ve Sâlih Bir Topluluk	26
1.4. Allâh’ın Rızasını Kazanmış Bir Nesil.....	27
1.5. Takvâ Sahibi Bir Nesil	28
1.6. Allah Katında En Hayırlı Nesil	29
1.7. İslâm’ın İlk Mücâhidleri	30
1.8. Sıdk ve Sadâkat Ehli Bir Topluluk.....	31
1.9. İsrâ Sahibi Bir Nesil	31
2. Hadislerde Sahâbe	32
2.1. İslâm Ümmetinin En Hayırlı Nesli	33
2.2. Hakaret Etmenin Yasaklandığı Bir Topluluk.....	33
2.3. Allâh’ın Şâhitleri Olan Bir Ümmet	34
2.4. Hz. Peygamber’in Yoldaşları	35
2.5. Hidâyet Rehberi Bir Ümmet	36
C. SAHÂBE’NİN ADÂLETİ	37
D. SAHÂBE’YE SAYGISIZLIK MESELESİ.....	39

II. SAHÂBE HAKKINDAKİ GÖRÜŞLER	41
A. SELEF-İ SÂLİHİN VE SAHÂBE	41
B. FİRKALAR VE SAHÂBE	45

İKİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK MİHNE VE MİHNE DÖNEMİNDE SAHABE ELEŞTİRİLERİ

I. GENEL OLARAK MİHNE	50
A. MİHNE’NİN TARİHİ ARKA PLANI	50
1. Mihne’nin Tanımı	50
2. Halku’l-Kurân Meselesi.....	50
3. Halku’l-Kur’ân Meselesinin Siyasileşmesi	51
B. MİHNE SÜRECİ VE UYGULAMALARI.....	55
C. MİHNE’NİN SONUÇLARI	65
II. MİHNE DÖNEMİNDE SAHABE ELEŞTİRİLERİ.....	66
A. MİHNE DÖNEMİNDE SAHABEYİ ELEŞTİRENLER	67
1. Bişr el-Merîsî (ö. 218/833)	67
2. Îsâ b. Ebân (ö. 221/836).....	70
3. Ebû Bekir el-Esam (ö. 225/840)	74
4. Îsâ b. Sabîh (ö. 226/841).....	74
5. İbrâhîm en-Nazzâm (ö. 231/845).....	76
6. Ca’fer b. Mübeşşir (ö. 234/848-49)	85
7. Ebü’l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849)	86
8. Ca’fer b. Harb (ö. 236/850)	87

9. Ebû Ca'fer el-İskâfî (ö. 240/854).....	88
10. İbn Ebû Duâd (ö. 240/854)	91
11. İbnü'r-Râvendî (ö. 241-301/855-913 -?-).....	92
12. Kâsım er-Ressî (246/860)	94
13. Câhiz (ö. 255/869)	96
14. Fazl b. Şâzân (ö. 260/874)	99
15. Yahyâ b. Hüseyin (ö. 298/911).....	102
16. Ğallâbî (el-Ğulâbî) (ö. 298/896).....	103
B. MİHNE DÖNEMİNDE SAHÂBENİN ELEŞTİRİLDİĞİ KONULAR	104
1. Hadis Uydurmak	105
2. Hilâfet Meselesi	111
3. Fısk ve Sahtekârlık.....	114
4. Fetvâ Meselesi	120
5. Bid'atçı Olmak.....	120
C. SAHÂBE HAKKINDAKİ ELEŞTİRİ LİTERATÜRÜ.....	122
1. Eleştiri Literatürünün Mihne Döneminde Yoğunluk Kazanması.....	122
2. Eleştiri Literatürü.....	123
2.1. Mesâlibü's-Sahâbe.....	123
2.2. Kitâbü's-Sakîfe	128
2.3. Kitâbü'r-Ridde	130
2.4. Kitâbü Makteli Osmân.....	131
2.5. Kitâbü'l-Cemel	133
2.6. Kitâbü Sıffın	137
2.7. Kitâbü'l-Hakemeyn	138
2.8. Kitâbü Makteli Ali	139
2.9. Kitâbü Makteli'l-Hüseyin.....	141
D. MİHNE DÖNEMİNDE SİYASİ OTORİTENİN SAHABEYE YAKLAŞIMI... 144	

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MİHNE DÖNEMİNDE EHL-İ HADİSİN KONUMU VE SAHABE ELEŞTİRİLERİNE KARŞI ALDIKLARI TEDBİRLER

I. MİHNE SÜRECİNE DÂHİL OLAN MUHADDİSLER	149
A. HALKU'L-KUR'ÂN'I RED EDENLER	152
1. Affân b. Müslim (ö. 220/835).....	152
2. Âsım b. Alî b. Âsım (ö. 221/836)	153
3. İsmâil b. Ebû Üveys (ö. 226/841).....	153
4. İbn Âişe, Ubeydullah b. Muhammed (ö. 228/843).....	154
5. Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843)	155
6. Ahmed b. Nasr el-Huzâî (ö. 231/846).....	156
7. Ebû Ya'kûb el-Büveytî (ö. 231/846)	157
8. İbn Şebbe (ö. 262/876).....	158
B. HALKU'L-KUR'ÂN'I KABUL EDENLER	159
1. İbrâhîm b. Mehdî (ö. 224/839).....	159
2. Ebû Osmân Saîd ed-Dabbî (ö. 225/840).....	159
3. Ebû Nasr et-Temmâr (ö. 228/842).....	160
4. Muhammed b. Sa'd (ö. 230/845).....	160
5. Alî b. el-Ca'd (ö. 230/844-45)	161
6. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848).....	162
7. Züheyr b. Harb (ö. 234/849).....	164
8. Ali b. Medînî (ö. 234/849).....	164
2.9. Muhammed b. Hâtım (ö. 235/850)	165
10. el-Kavârîrî, Ubeydullah b. Ömer (ö. 235/850)	166
11. Ebû Ma'mer İsmâil b. İbrâhîm el-Katî'î (ö. 236/851)	167
12. Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855).....	167
13. Seccâde, Hasan b. Hammâd el-Bağdâdî (ö.241/855)	168
14. Ahmed b. İbrâhîm ed-Devrakî (ö. 246/860)	170

15. İbnü's-Selcî (ö. 266/880)	170
II. MİHNE DÖNEMİNDE EHL-İ HADİSİN SAHABE ELEŞTİRİLERİNE	
KARŞI ALDIKLARI TEDBİRLER.....	171
A. MÜSTAKİL ESER YAZARAK CEVAP VERENLER.....	178
1. Ahmed b. Hanbel ve Fezâilü's-Sahâbes'si	178
2. İbn Ebü'd-Dünyâ ve Hilmü Muâviye'si	180
3. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel ve Fezâilü Osmân b. Affân'ı.....	181
4. en-Nesâî ve Fezâilü's-Sahâbe'si	181
5. en-Nesâî ve Hasâisü Ali'si.....	183
6. Hayseme b. Süleymân ve Fezâilü's-Sahâbe'si	184
7. Hayseme b. Süleymân ve Fezâilü's-Sıddîk'ı.....	184
B. ESERLERİNDE BÖLÜM AÇARAK CEVAP VERENLER.....	185
1. İbn Ebü Şeybe (ö. 235/849) ve el-Musannef'i.....	185
2. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Kitâbü's-Sünne'si.....	186
3. ed-Dârimî (ö. 255/869) ve es-Sünen'i	187
4. İmam Buhârî (ö. 256/870) ve es-Sahîh'i	188
5. İmam Müslim (ö. 261/875) ve es-Sahîh'i.....	189
6. İbn Mâce (ö. 273/887) ve es-Sünen'i.....	190
7. Ebû Dâvûd (ö. 275/889) ve es-Sünen'i.....	191
8. Tirmizî (ö. 279/892) ve es-Sünen'i.....	193
9. Harb b. İsmâil (ö. 280/894) ve Kitâbü's-Sünne'si.....	194
10. İbn Ebü Üsâme (ö. 282/895) ve Müsned'i.....	195
11. İbn Ebü Âsım (ö. 287/900) ve Kitâbü's-Sünne'si	197
12. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903) ve Kitâbü's-Sünne'si.....	198
13. Nesâî (ö. 303/915) ve es-Sünenü'l-Kübrâ'sı	200
14. Taberî (ö. 310/923) ve Sarîhü's-Sünne'si.....	200
C. ESERLERİNDE GÖRÜŞ BELİRTEREK CEVAP VERENLER.....	201
SONUÇ	207
KAYNAKÇA.....	211

KISALTMALAR

a.g.e	:	adı geçen eser
b.	:	ibn
bkz.	:	bakınız
c.	:	cilt
DİB	:	Diyanet İşleri Başkanlığı
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
h.	:	hicri
haz.	:	hazırlayan
Hz.	:	hazreti
İFAV	:	İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İFD	:	İlahiyat Fakültesi Dergisi
MÜİFD	:	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
nşr.	:	neşreden
ö.	:	ölümü
s.	:	sayfa
s.a.v.	:	Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
SBE	:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss.	:	sayfa sayısı
sy.	:	sayı
t.s.	:	tarih yok
thk.	:	tahkik
trc.	:	tercüme eden
v.dgr.	:	ve diğerleri
vd.	:	ve devamı
y.y.	:	yayın yeri yok

GİRİŞ
KONU, METOD, KAYNAKLAR VE KAVRAMLAR

KONU, METOD, KAYNAKLAR VE KAVRAMLAR

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE METODU

İslâm tarihinde derin yaralara yol açan Mihne, Abbasî Halifesi Me'mun'un (ö. 218/833), Bizans seferine çıktığı sırada hazırlık evresi hariç hicrî 212 yılında İshâk b. İbrahim'e yazdığı mektuplarla fiilen başlayan, *kelâmullah* meselesi bağlamında ele alınan *halku'l-kurân* tartışması neticesinde özellikle Ehl-i Hadis'e yapılan baskı ve zulüm sürecini ifade eder. Halife Me'mûn 198 yılında¹ hilafet makamına geçtikten sonra, Mu'tezile'nin önemli âlimlerinden, İbn Ebî Duâd (ö. 240/854), Bişr b. Ğıyâs el-Merîsî, Bişr b. el-Mu'temir (ö. 210/825), Sümâme b. Eşres (ö. 213/828) gibi şahısların etkisiyle, "Kur'ân mahlûktur" fikrini benimsemiştir.² Yezîd b. Hârûn (206/821)'in ilmî konumu ve halkın ona olan iltifatından çekindiğinden Halife Me'mûn bu görüşünü hicrî 212 yılına kadar gizli tutmuştur.³ Me'mûn'un, Şia mensuplarının desteğini kazanmak amacıyla "İmâm" ünvanını edinmesi,⁴ İmam Ali er-Rızâ'yı veliaht ilan etmesi ve Fazl b. Sehl es-Serahsî'yi (ö. 202/818) vezir olarak tayin etmesi⁵ delil olarak gösterilerek Mihne sürecini Şia'ya olan sempatisi dolayısıyla başlattığı da ifade edilmektedir. Kur'ân'ın mahlûk olmadığını savunan muhaddislerin bu söylemi aynı zamanda Abbâsî yönetimine karşı bir sembol halinde getirdiklerinden Halife Me'mûn'un süreci başlattığı da ifade edilmiştir.⁶ Mihne süreci, Halife Mu'tasım ve Vasık

¹Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târihü't-Taberî Târihü'r-rusul ve'l-Mülûk*, Dârü'l-Meârif, Mısır, ts. VIII, s. 527.

²Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, s. 117.

³Sakallı, Talat, "Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri II", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1990, sy. 7, s. 121-122

⁴Bozkurt, Nahide, "Me'mûn", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 101-104.

⁵Yıldız, Hakkı Dursun, "Fazl b. Sehl", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 275-276.

⁶Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arkaplanı*, Ankara, 2015, s. 55-56.

dönemlerinde de devam ederek, Halife Mütevekkil (ö. 247/861) döneminde hicri 232 yılında fiilen son bulmuştur.

Genelde Ehl-i Hadis'e uygulanan baskıyı, özelde ise Mihne hâdisesinin simgesi haline gelmiş olan Ahmed b. Hanbel'e, Kur'an'ın yaratılmışlığını kabul etmediği gerekçesiyle yapılan eziyeti ifade eden Mihne, her ne kadar Ehl-i Hadis'in lehine sonuçlansa da İslam tarihinde devam edegelen olumsuz sonuçlara yol açmıştır. Özellikle İslâmî ilimler bağlamında ele alındığında yeni literatür türleri ortaya çıkmış, Mihne'ye kadar olan süreçte, yoğun tartışma meselesi haline gelmeyen konular yoğun bir şekilde tartışılır hale gelmiştir. Bilhassa sahabeyi tenkit amaçlı literatür türleri ortaya çıkmış ve sahâbenin adaleti ve fazileti tartışma konusu yapılmıştır.

Bilindiği üzere rivâyet zincirinin ilk halkasını oluşturan Sahabe-i Kirâm hakkındaki tartışmaların temel kırılma noktasında, Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle birlikte onu takip eden Cemel vakası ve Siffin savaşı gibi hadiseler yer almaktadır. Bu olaylardan sonra oluşan Hariciler, Şia ve Mu'tezile gibi fırka ve mezhepler sahabeyi eleştirme, kınama ve tekfir etmekle kalmamış ilgili görüşlerini içeren eserler yazarak görüşlerine meşruiyet kazandırmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla Ehl-i Sünnet ile diğer fırka ve mezhepler arasındaki en önemli ayırıcı nokta, sahabe hakkındaki adalet ve fazilet tartışmaları olmuştur. Mihne dönemine gelindiğinde, sahabeye yapılan eleştiriler ve saldırılar yoğunluğunu arttırmış, bu faaliyetler gerek siyasi otoriteyle gerek telif edilen eserler yoluyla yapılmıştır. Özellikle sahâbe hakkında yazıla gelen *Mesâlibü's-Sahâbe*, *Kitâbü's-Sakîfe*, *Kitâbü'r-Ridde*, *Makteli Osmân*, *Kitâbü'l-Cemel*, *Kitâbü Siffîn*, *Kitâbü'l-Hakemeyn*, *Kitâbü Makteli Ali* ve *Kitâbü Makteli'l-Hüseyn* gibi yeni eleştiri literatür türleri ortaya çıkarken reaksiyon olarak *Fezâilü's-Sahâbe* türü oluşmuştur.

Ashabın, Efendimiz (s.a.s) tedrisatından geçmesi, sünneti muhafaza etmeleri ve sonraki nesillere nakletmeleriyle birlikte vahye şahitlik etmeleri sebebiyle İslam Kültür ve Medeniyetinin yanı sıra İslami ilimlerdeki konumu oldukça mühimdir. Sahâbe-i Kirâm hakkında nazil olan birçok ayet bizzat onları övmekte ve üstünlüklerini ifade etmektedir. Hz. Peygamber birçok

hadisinde ashâbını övmüş, onlar hakkında ta'n edici ifadelerden sakındırarak onları daima hayırla anmayı tavsiye etmiş hatta onları ümmetin en hayırlı nesli olarak tanımlamıştır. Fakat Hz. Peygamber vefat ettikten sonra Hz. Osmân'ın şehit edilmesi, Cemel vakası ve Sıffin savaşı gibi İslâm tarihinde etkilerini sonraki dönemlerde de gösterecek bazı istenmeyen hadiseler yaşanmıştır. Bu hadiselerle ilgili ortaya çıkan fırka ve mezhepler adaleti ve fazileti Kur'ân ve hadislerle tasdik edilmiş bir nesli eleştirme ile kalmamış tekfir'e kadar gitmişlerdir. Eleştiri ve saldırılarını siyâsi gücü de hissederek eserleri ile yaymaya çalışmışlardır. Çalışmamızın ana konusunu teşkil eden Mihne süreci de mezkûr fırka ve mezheplerin çok güçlendiği ve görüşlerini yaymaya çalıştığı bir dönemdir. Bu sebeple çalışmamız Mihne sürecinde sahâbe hakkındaki görüşler başta olmak üzere eleştiri ve savunu literatürü ekseninde oluşmuştur.

Çalışmamızın "Sahâbe'nin Adâleti ve Fazileti" isimli birinci bölümünde, Sahâbe teriminin muhtevası hakkında bilgi verildikten sonra ayet ve hadisler bağlamında Sahâbe-i Kirâm'ın faziletinin temelleri atılmıştır. Bilhassa "es-Sahâbetü küllühüm udûl" anlayışı bağlamında adâlet anlayışının çerçevesi ve Ehl-i sünnetin bu konudaki hassasiyeti hakkında bilgi verilmiştir. "Sahâbe'ye Saygısızlık Meselesi" bölümünde ayet ve hadislerde övülen bilhassa hadislerde hakaret etmenin yasaklandığı göz önüne alınarak Ehl-i Sünnet âlimlerinin görüşleri çerçevesinde Sahâbe'ye hakaret etmenin dini anlamda doğurduğu sorumluluklar ifade edilmiştir. Dolayısıyla delilleri ile ilk olarak Ashâbın adalet ve faziletinin temelleri atılmış, onlar hakkında hayır konuşmanın gerekliliği vurgulanmıştır. "Sahâbe Hakkındaki Görüşler" bölümünde bilhassa Selef-i Sâlihîn olarak nitelenen Sahâbe başta olmak üzere Tâbiûn ve Tebe-i Tâbiûn'un, Sahâbe hakkındaki görüşleri hakkında bilgi verilmiştir. Ardından Şîa başta olmak üzere Râfidiler, Hâriciler ve Mu'tezile'nin sahâbe anlayışı ifade edilmiştir.

Çalışmamızın "Genel Olarak Mihne ve Mihne Döneminde Sahâbe Eleştirileri" isimli ikinci bölümünde, ilk olarak Mihne sürecinin tarihi arka planı tespit edilerek başlamasına etki eden faktörler tahlil edildikten sonra

“Halku’l-Kur’ân” anlayışının siyasilleşme süreci, Mihne uygulamaları ve Mihne’nin sonuçları hakkında verilmiştir. “Mihne Döneminde Sahâbe” bölümünde Bişr el-Merîsî (ö. 218/833), Îsâ b. Ebân (ö. 221/836), Ebû Bekir el-Esam (ö. 225/840), Îsâ b. Sabîh (ö. 226/841), İbrâhîm en-Nazzâm (ö. 231/845), Ca’fer b. Mübeşşir (ö. 234/848-49), Ebü’l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849), Ca’fer b. Harb (ö. 236/850), Ebû Ca’fer el-İskâfi (ö. 240/854), İbn Ebû Duâd (ö. 240/854), İbnü’r-Râvendî (ö. 241-301/855-913 -?-), Kâsım er-Ressî (246/860), el-Câhiz (ö. 255/869), Fazl b. Şâzân (ö. 260/874), Yahyâ b. Hüseyin (ö. 298/911) ve el-Ğallâbî (el-Ğulâbî) (ö. 298/896) gibi fırka ve mezhep âlimlerinin sahâbe hakkındaki eleştirileri tetkik edilip değerlendirilmiştir. Ardından “Mihne sürecinde Sahâbe’nin Eleştirildiği Konular” kısmında Sahâbe’ye yöneltilen hadis uydurmak, hilafeti gasp etmek, fasıklık, sahtekarlık yapmak ve bidatçi olmak gibi eleştirilerin ortak noktaları tespit edilerek cevap mahiyetinde tetkikler ve değerlendirilmeler yapılmıştır. “Sahâbe Hakkındaki Eleştiri Literatürü” bölümde ise Mihne sürecinde yazılan Mesâlibü’s-Sahâbe, Kitâbü’s-Sakîfe, Kitâbü’r-Ridde, Makteli Osmân, Kitâbü’l-Cemel, Kitâbü Sıffin, Kitâbü’l-Hakemeyn, Kitâbü Makteli Ali ve Kitâbü Makteli’l-Hüseyin gibi sahâbe eleştirisi içeren literatür türleri hakkında örnekler ile bilgi verilmiştir. Son olarak “Mihne Mihne Döneminde Siyasi Otoritenin Sahabeye Yaklaşımı” kısmında Halife Me’mûn’dan başlamak üzere Halîfe Mütevekkil dönemine kadar siyasi güçlerin hutbeler okutmak ve kitâbeler yazdırmak suretiyle sahâbeyi hedef alan yaklaşımları tetkik edilmiştir. Dolayısıyla bu bölümde Sahâbe eleştirilerinin bilhassa Mihne sürecinde yoğunlaştığı, kimler tarafından ne şekilde yapıldığı ve etkilerinin sonraki dönemlere yansıdığı tespit edilmiştir.

Çalışmamızın “Mihne Döneminde Ehl-i Hadisin Sahabe Eleştirilerine Karşı Aldıkları Tedbirler” isimli üçüncü bölümünde Mihne sürecine dahil olan muhaddisler bağlamında can güvenliği sebebiye Kur’ân’ın yaratılmışlığını kabul eden yahut karşı duruş sergileyemeyen İbrâhîm b. Mehdî (ö. 224/839), Ebû Osmân Saîd ed-Dabbî (ö. 225/840), Ebû Nasr et-Temmâr (ö. 228/842), Muhammed b. Sa’d (ö. 230/845), Alî b. el-Ca’d (ö. 230/844-45), Yahyâ b.

Maîn (ö. 233/848), Züheyr b. Harb (ö. 234/849), Ali b. Medîni (ö. 234/849), Muhammed b. Hâtim (ö. 235/850), el-Kavârîrî, Ubeydullah b. Ömer (ö. 235/850), Ebû Ma'mer İsmâil b. İbrâhim el-Katî'i (ö. 236/851), Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855), Seccâde, Hasan b. Hammâd el-Bağdâdî (ö.241/855), Ahmed b. İbrâhim ed-Devrakî (ö. 246/860), İbnü's-Selcî (ö. 266/880) gibi âlimlerin yanında Halku'l-Kur'ân'ı reddeden Affân b. Müslim (ö. 220/835), Âsım b. Alî b. Âsım (ö. 221/836), İsmâil b. Ebû Üveys (ö. 226/841), İbn Âişe, Ubeydullah b. Muhammed (ö. 228/843), Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843), Ahmed b. Nasr el-Huzâi (ö. 231/846), Ebû Ya'kûb el-Büveytî (ö. 231/846) ve İbn Şebbe (ö. 262/876) gibi önemli muhaddisler ve sahâbe hakkındaki hassasiyetlerini göstermesi açısından fezâil içerikli rivâyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Ardından "Mihne Döneminde Ehl-i Hadisin Sahabe Eleştirilerine Karşı Aldıkları Tedbirler" bölümünde Mihne dönemine şahitlik etmiş ya da dönemin etkilerini hissetmiş olabilecek muhaddislerin yazmış oldukları Fezâilü's-Sahâbe türü müstakil eserleri ve içeriği hakkında bilgi verilmiştir. Bilhassa Mihne döneminde eleştiri alan sahâbîler tespit edilerek haklarındaki fezâil içerikli rivâyetlere atıfta bulunulmuştur. Aynı bölümde müstakil eserler yanında Mihne eleştirilerine cevap mahiyeti taşıması açısından eserlerde açılan fezâil ve menâkıb bölümlerinin mahiyeti hakkında bilgiler verilip Mihne dönemine yetişmiş muhaddislerin görüş belirtmek suretiyle yapmış oldukları savunulara işaret edilmiştir. Dolayısıyla bu bölümde Mihne dönemine dâhil olan muhaddislerin Halku'l-Kur'ân'ı kabul ya da red etmesi fark etmeksizin süreçte yoğunlaşan sahâbe eleştirisi anlayışına reaksiyon olarak aldıkları tedbirler ve hassasiyetleri tespit edilmiştir.

II. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Sahâbe'nin adâleti ve fazileti İslâm tarihi boyunca Selef-i Sâlihîn tarafından değişmez bir prensip olarak kabul görmüştür. Bazı hadiseler sonucu oluşan fırka ve mezhepler adalet ve fazileti Kur'ân ve sünnet ile sabit olan Sahâbe-i Kirâm hakkında menfi tutum sergileyerek ilgili görüşlerini siyasî otoritenin de desteğini almak suretiyle yayma çabasına girmişlerdir. Bu bağlamda Mihne süreci de fırka ve mezheplerin Sahâbe hakkındaki görüşlerine hutbeler okutarak siyasî anlamda, müstakil eserler yazarak ilmi anlamda meşruiyet kazandırma çabasına girdikleri bir dönem olmuştur. Dolayısıyla çalışmamızın temelini Mihne sürecinde sahâbe odaklı hareketler oluşturmaktadır. Süreçte olan değişlikleri görebilmek adına Mihne'ye kadar olan süreççi yani Sahâbe, Tâbiûn ve Tebe-i Tâbiûn dönemlerindeki sahâbe anlayışı tespit edilip fırka ve mezheplerin mümkün olduğunca kendi kaynakları ekseninde sahâbe hakkındaki görüşleri kaydedilmiştir. Ardından süreci iyi tahlil edebilmek adına tarihî kaynaklara müracat edilip dönemin tarihi seyri hakkında bilgi verilmiştir. Mihne dönemi âlimleri tespit edilip varsa kendi eserlerine, günümüze ulaşmadı ise mensup olduğu mezhebin eserlerine başvurmak suretiyle sahâbe hakkındaki tenkitleri tespit edilmiştir. Şâyet mensup olduğu mezheplerin kaynaklarında ilgili şahsın sahâbe hakkındaki tenkitleri ile ilgili bir bilgi ve yalanlama yok ise Ehl-i Sünnet'in kaynakları kullanılmak suretiyle Sahâbe eleştirileri tespit edilmiştir. Yine süreçte yoğunlaşan eleştiri literatürü hakkında bilgi verilirken günümüze ulaştı ise eserin kendi muhtevasına başvurulmuştur. Günümüze ulaşmadı ise eser hakkında bilgi veren kaynaklar kullanılarak eserin içeriği ile ilgili bilgiler verilmiştir. Son olarak sürece reaksiyon olarak yoğunlaşan fezâil türü eserler başta olmak üzere telif edilen bölümler ve muhaddislerin görüşlerini içeren kaynaklara başvurulmuştur.

Birinci bölümde sahâbe teriminin muhtevası ile ilgili kelime anlamı olarak İbn Manzûr'un (ö. 711/1311), *Lisânü'l-arab*¹ isimli sözlüğüne başvurulurken terim anlamı kısaca işlenmiş İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker*² ve Suyûtî'nin (ö. 911/1505), *Tedribü'r-râvî*³ isimli eserlerinden yararlanılmıştır. Bu eserler anladığımız manada sahâbe teriminin muhtevası hakkında genel geçer bir bilgi sunmaktadır. Sahâbe'nin adalet ve fazileti tespit edilirken ayet ve hadislerin yanında temel anlamda yine Hatib el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071), *el-Kifâye*⁴ ve Hâkim en-Nisâbü'rî'nin (ö. 405/1014), *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*⁵ gibi hadis usulü eserleri ve Kubeysî'nin *Sahâbetü Rasûlillah*⁶ isimli eserine başvurulmuştur. Her üç eserde sahâbe'nin tamâmının âdil olarak kabul edilmesi gerektiği hem aklen hem de naklen zorunlu olarak ifade edilmiştir. Bu bağlamda yine çalışmamıza katkı sağlayan hindistanlı muhaddis ve Hanefi fakihi olan Leknevi (1848-1886), *Zaferü'l-emânî*⁷ isimli eserinde sahâbenin adaletini, onların günahsız olmalarını değil rivayetlerinin sübutu meselesinde sorgulamadan kabul edilmesinin gerekliliği olarak ifade etmiştir. Sahâbeye saygısızlık meselesi işlenirken genel nitelikli kaynakların yanında fetva, itikad ve usul türü eserlere de başvurulmuştur. Mesela hadis hafızlarından ve aynı zamanda fakih olan Humeydî (ö. 219/834), *Usûlü's-sünne*,⁸ isimli eserinde sahâbeye dil uzatan kimseyi sünnet üzere saymazken Kadı İyâz (ö. 544/1149), *eş-Şifâ*⁹ isimli eserinde, Serahsî (ö. 483/1090), *el-Usûl*'ünde¹⁰ ve Sübkî (ö.

¹ İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr el-Misrî, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.

² İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Nuhbetü'l-fiker fi mustalahi ehli'l-eser*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 1417/1997.

³ Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfî, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, Dâru Taybe, Riyâd, ts.

⁴ Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Medîne, ts.

⁵ Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs ve kemmiyetü ecnâsîhî*, Mektebetü'l-meârif, Riyâd, 1431/2010.

⁶ Kubeysî, İyâde Eyyûb, *Sahâbetü Rasûlillâh fi'l-Kitâb ve's-Sünne*, Beyrut, 1407/1986.

⁷ Leknevi, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevi, *Zaferü'l-emânî*, Mektebetü'l-islâmiyye, Halep, ts.

⁸ Humeydî, *Usûlü's-Sünne*, Dâru İbn Esîr, Kuveyt, 1418/1997.

⁹ Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*, Dimeşk, ts.

¹⁰ Serahsî, Ebü Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, Hindistan, ts.

756/1355), *el-Fetâvâ*¹ isimli eserinde sahâbeye dil uzatmayı inanç meselesi olarak görmüş, sahâbeye dil uzatan kişiyi en az fasık olarak nitelemiştir. Ayrıca bu hususta daha genel nitelikli bir kaynak olan Mağrâvî'nin *Men sebbe's-Sahâbe*² isimli eseri de araştırmamıza katkı sağlamıştır. Fırkaların sahâbe hakkındaki görüşlerinde bilhassa kendi kaynakları kullanılmaya özen gösterilmiş ve kısa tutulmuştur. Örneğin Şîa'nın sahâbe hakkındaki görüşleri tespit edilirken Kuleynî'nin (ö. 329/941), *el-Kâfi*³ ve Müfid'in (ö. 413/1022), *el-İfsâh*⁴ isimli eserlerinden yararlanılmıştır. Bunların yanında Bekir Kuzudişli'nin *Şia ve Hadis*,⁵ Esed Haydar'ın *es-Sahâbe fî nazari's-Şîa*⁶ gibi eserlerden yararlanılmıştır.⁷ Aynı zamanda Mu'tezile gibi diğer fırka ve mezheplerin sahabe hakkındaki görüşlerinde ise Irâkî'nin *el-Fırakü'l-müfterika*,⁸ Süleymân b. Nâsır'ın *el-İstinfâr*,⁹ Hamdü'l-ibâd'ın *el-İntisâr*,¹⁰ Hayyât'ın *Kitâbü'l-İntisâr*¹¹ gibi kaynaklara başvurulmuştur.

Araştırmamızın ikinci bölümü Mihne sürecini kapsadığından başta tarihi kaynaklara ağırlık verilmiştir. Mesela Mihne dönemi ve uygulamaları bağlamında Taberî'nin (ö. 310/923), *et-Târih*,¹² Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö.

¹ Sübkî, Ebû'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfi b. Alî b. Temmâm es-Sübkî, *el-Fetâvâ*, Dârü'l-ma'rife, Beyrut, ts.

² Mağrâvî, Muhammed b. Abdirrahmân el-Mağrâvî, *Men sebbe's-Sahâbete ve Muâviyete fe ümmühü hâviye*, Mektebetü't-türâsi'l-İslâmî, Kâhire, ts.

³ Küleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'küb b. İshâk el-Küleynî er-Râzî, *el-Kâfi fî ilmi'd-din*, Beyrut, 1401/1981.

⁴ Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî, *el-İfsâh fî imâmeti Ali b. Ebî Tâlib*, Kum, ts.

⁵ Kuzudişli, Bekir, *Şia ve Hadis*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017.

⁶ Esed Haydar, *es-Sahâbe fî nazari's-Siati'l-İmâmiyye*, Beyrut, 1402/1982.

⁷ Şîa'nın sahabe hakkındaki görüşleri hakkında günümüz yazarlarından Dr. Abdülalim Demir, "*İmamiyye Şîa'sında Sahabe Tasavvuru*" isimli bir eser kaleme almıştır. Diyanet Vakfı Yayınlarından çıkan eser Şîa'nın hadis kaynaklarını incelemek suretiyle mezhebin sahabe hakkındaki temel görüşlerini ortaya koymuştur. Yazar uzunca bir giriş yaptıktan sonra hadis kaynakları başta olmak üzere rical, tabakat ve kelim gibi eserlerini de incelediğini ifade etmiştir. Sahâbeyi savunma amacıyla yazıldığı hissedilen eser Ehl-i sünnet'in görüşlerine de çokça değinmiştir.

⁸ Irâkî, Ebû Muhammed Osmân el-İrâkî, *el-Fırakü'l-müfterika*, Ankara, 1961.

⁹ Süleymân b. Nâsır, *el-İstinfâr li'z-zebb ani's-sahâbeti'l-ahyâr*, yy, ts.

¹⁰ Hamdü'l-ibâd, Abdülmuhsin b. Hamd b. Abdilmuhsin b. Abdillâh b. Hamdi'l-ibâd el-Bedr, *el-İntisâr li's-Sahâbeti'l-ahyâr*, Dârü İbn Affân, Kâhire, 1423.

¹¹ Hayyât, Ebû'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-red 'ale'bni'r-Râvendî el-mülhid*, yy, ts.

¹² Taberî, *Târihü't-Taberî*, Dârü'l-Meârif, Mısır, ts.

463/1071), *Târîhu Medîneti's-Selâm*,¹ İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201), *el-Muntaẓam*,² İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-Târîh*,³ Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256), *Mir'âtü'z-zamân*,⁴ İbn Kesîr'in (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*⁵ ve Suyûtî'nin (ö. 911/1505), *Târîhü'l-hulefâ*,⁶ isimli genel nitelikli târihî kaynaklardan yararlanılmıştır. Mihne sürecini ve Halku'l-Kurân tartışmasını müstakil bir biçimde ele alan kaynaklar da araştırmamıza katkı sağlamıştır. Örneğin Halepli âlim Ebû Ğudde'nin *Mes'eletü halki'l-Ku'rân*,⁷ Patton'nun *Ahmed b. Hanbel ve'l-Mihne*⁸ ve Abdullah b. Fevzân'ın *el-Mihne*⁹ isimli eserlerine başvurulmuştur. Patton ve Abdullah b. Fevzân, ilgili eserlerinde Mihne sürecini tamamiyle siyasi açıdan değerlendirmiş ve sürecin sonunda aynı baskının Mu'tezili âlimlere uygulandığını ifade etmişlerdir. Yine ülkemizde günümüz yazarlarından Nahide Bozkurt'un *Mu'tezile'nin Altın Çağı*,¹⁰ Muhyettin İğde'nin *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*,¹¹ Mehmet Emin Özafşar'ın *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arkapları*,¹² Osman Aydın'ın *Mu'tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma*

¹ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 2006.

² İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntaẓam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

³ İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Dârü'l-kitâbi'l-arabî, Beyrut, 2012.

⁴ Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türki el-Avni el-Bağdâdî, *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, Dârü'r-Risâleti'l-âlemiyye, Dmeşk, 2013.

⁵ İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî ed-Dmeşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dârü Hicr, yy, 1997.

⁶ Suyûtî, Celâlüddîn Abdürrahmân b. Ebî Bekir, *Târîhü'l-hulefâ*, Katar, 2013.

⁷ Ebû Ğudde, Abdulfettâh Ebû Ğudde, *Mes'eletü halki'l-Ku'rân ve eserühâ fi sufûfir'r-ruvât ve'l-muhaddisîn ve kutubi'l-cerh ve't-ta'dil*, Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, Beyrut, 1391.

⁸ Patton, Walter Melville., *Ahmed b. Hanbel ve'l-Mihne*, (çev. Abdü'azîz Abdülhak), Dârü'l-Hilâl, Kâhire, 1957.

⁹ Abdullah b. Fevzân, Abdullah b. el-Fevzân b. Sâlih el-Fevzân, *el-Mihne ve eserühâ fi menheci'l-İmâm Ahmed en-Nakdî*, Dârü İbni'l-Cevzî, Beyrut, 2010.

¹⁰ Bozkurt, Nahide, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, Ankara, 2016.

¹¹ İğde, Muhyettin, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, İstanbul, 2016.

¹² Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arkapları*, Ankara, 2015. Yazar mezkûr eserinde Mihne sürecine farklı bir bakış açısı katmış ve Mihne olayının Haşevilik ile bağlantısını ifade etmiştir. Ayrıca eserinde Mihne sürecinin muhaddislere yapılan işkence ve baskı gibi olumsuz yönlerini hadis ilmine katkı sağlaması açısından bir dürtü olduğunu ifade etmiştir. Bu olgunun hadis âlimlerini eser yazmaya sevk ettiğini söylemiştir.

*Süreci*¹ ve Muharrem Akoğlu'nun *Mihne Sürecinde Mu'tezile*,² eserlerinin yanında yazılmış makale ve sunumlardanda faydalanılmıştır.³

Araştırmamızın Mihne sürecinde olan sahâbe tartışmalarını kapsayan kısmında ise öncelikle sahâbeye eleştiri yönelten şahıslardan başlanmış bu alanda müstakil olarak yazılmış kaynaklara başvurulmuştur. Mesela Mihne hadisesinin katı uygulayıcılarından birisi olan Bişr b. Ğıyâs el-Merîsî (ö. 218/833) hakkında Ebû Saîd Osmân b. Saîd ed-Dârimî, *Nakdu'l-İmâm Ebî Saîd Osmân b. Saîd ed-Dârimî ale'l-Merîsî el-Cehmî el-Anîd* adlı bir eleştiri eseri kaleme almıştır. İlgili eser Bişr'in sahâbe eleştirileri dâhil diğer görüşlerinin de tenkidi mahiyetindedir. Eser Bişr b. Ğıyâs'ı ağır bir dille eleştirmektedir. Araştırmamıza katkı sağlayan bu kapsamlı esere Bişr b. Ğıyâs'ın müntesibi olduğu mezhepten cevap mahiyetinde karşı bir eser gelmemesi Ebû Saîd Osmân ed-Dârimî'nin, Bişr b. Ğıyâs hakkındaki iddialarını destekler niteliktedir. Sahâbeye tenkit yönelten şahıslardan birisi de Mihne dönemi Hanefî mezhebi âlimlerinden İsa b. Ebân (ö. 221/836)'dır. İsa b. Ebân'ın görüşleri hakkında da müntesibi olduğu Hanefî usul kaynaklarına müracaat edilmiştir. Örneğin Cessâs *el-Usûl*⁴ adlı eserinde İsa b. Ebân hakkındaki iddiaları yalanlasa da tarih kaynakları bu iddiaları destekleyen bilgiler nakletmiştir.⁵ Sahâbeye tenkitte bulunan âlimler arasında Ebû Bekir el-Esam'da (ö. 225/840) mihne süreci âlimleri arasında zikredilmiştir. Mu'tezile mezhebine mensup olan Ebû Bekir el-Esam'ın görüşleri hakkında da Mu'tezile mezhebinin âlimlerinden olan Câhız'ın *el-Hayevân* isimli eserine başvurulmuştur.⁶ Cahız ilgili eserinde onun Hz. Ali'yi eleştirip Muâviye b. Ebî Süfyân'ın tarafını tuttuğunu ifade etmiştir. Mu'tezilî âlimlerin görüşleri ve

¹ Aydın, Osman, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2003, s. 198.

² Akoğlu, Muharrem, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.

³ Ümit, Mehmet, "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, c. 9, sy. 17; Sakallı, Talat, "Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri II", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1990, sy. 7; Nawas, John, A., "Me'mûn'un Mihne'yi başlatmasında Rol Oynayan Üç Akımın Açıklamalarının Yeniden İncelenmesi", (çev. Mustafa Akgül), *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, sy. 8.

⁴ Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, Kuveyt, 1994/1414.

⁵ Hatib el-Bağdâdî'den, İbnü'l-Cevzî'ye kadar İslam tarihi müellifleri kendisinin Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünde olduğunu kaydetmiştir.

⁶ Câhız, *el-Hayevân*, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1424/2003.

eleştirileri hakkında İbn Kuteybe'nin *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs* isimli eseri de araştırmamıza büyük katkı sağlayan eserler arasında zikredilebilir.

Mihne süreci Mu'tezile mezhebinin altın çağı olarak bilinmektedir. Dolayısıyla sahâbeye eleştiri yönelten dönemin önemli Mu'tezilî âlimleri olan İbrâhîm en-Nazzâm (ö. 231/845), Ca'fer b. Mübeşşir (ö. 234/848-49), Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849), Ca'fer b. Harb (ö. 236/850), Ebû Ca'fer el-İşkâfi (ö. 240/854), İbn Ebû Duâd (ö. 240/854) ve Câhiz (ö. 255/869) gibi âlimler hakkında Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât'ın *el-İntisâr*,¹ Ebû Ca'fer el-İşkâfi'nin *el-Mi'yâr*,² İbn Ebi'l-Hadîd'in *Şerhu nehci'l-belâğa*,³ Kâdî Abdülcebbar'ın *el-Muğni*,⁴ Câhiz'in *er-Resâil*,⁵ *el-Beyân ve't-Tebyîn*⁶ ve *Kitâbü'l-Usmâniyye*⁷ ve Fazl b. Şazân'ın *el-İzâh*⁸ isimli eserlerine müracaat edilmiştir. Mezkûr yazarların hem sahâbeyi eleştiren kimselerden oluşması hem de Mu'tezilî âlimlerinden olması araştırmamızın objektif olması bakımından önem arz etmektedir. Mihne sürecinde sahâbe eleştirisi konusunda ünlü dinler tarihçisi Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserinin yanında Zeydî âlim İbnü'l-murtazâ'nın *Kitâbü tabakâti'l-Mu'tezile*,⁹ Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-firâk*,¹⁰ İzzân'ın *es-Sahâbetü inde'z-Zeydiyye*,¹¹ Ahmed Mahmûd Suphî'nin *ez-Zeydiyye*¹² ve günümüz yazarlarından ise Mehmet Efendioğlu *Sahâbeye*

¹ Hayyât, Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât, *el-İntisâr ve'r-red alâ İbni'r-Râvendî'l-mülhid*, yy, ts.

² İşkâfi, Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdillâh el-İşkâfi, *el-Mi'yâr ve'l-müvâzene fi fezâilî'l-imâm emiri'l-mü'minîn Ali b. Ebi Tâlib*, yy, 1402/1981.

³ İbn Ebi'l-Hadîd, Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâinî, *Şerhu nehci'l-belâğa*, Dârü İhyâi'l-kütübi'l-arabiyye, 1367/1959.

⁴ Kâdî Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedânî, *el-Muğni fi ebvâbi't-Tevhîd*, Kâhire, 1380/1960.

⁵ Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, *Resâilü'l-Câhiz*, Beyrut, 1411/1991.

⁶ Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Kâhire, 1418/1998.

⁷ Câhiz, *Kitâbü'l-Usmâniyye*, Beyrut, 1411/1991.

⁸ Fazl b. Şazân, Ebû Muhammed Fazl b. Şazân b. Halîl el-Ezdî en-Nisâbüri, *el-İzâh*, Tahran, 1363/1943.

⁹ İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, *Kitâbü tabakâti'l-Mu'tezile*, Dârü'l-Muntazar, Beyrut, 1409/1988.

¹⁰ Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, Beyrut, 1397/1977.

¹¹ İzzân, Muhammed Yahyâ, *es-Sahâbetü inde'z-Zeydiyye*, San'a-Yemen, 1434/2013.

¹² Subhî, Ahmed Mahmûd, *ez-Zeydiyye*, Beyrut, 1411/1991.

*Yöneltelen Tenkitler*¹ isimli eserlere çokça müracaat edilmiştir. Mehmet Efendioğlu sahâbe konusunda yine *Arap Olmayan Sahâbiler*,² *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*³ gibi eserlerin yanında “Bazı Sahabîler Ücret Karşılığı Hadis Uydurmuş veya Uydurtmuş Olabilir mi?”⁴ ve “Sahâbe Hukûku ve Ashâba Saygısızlığın Dînî Hükümü”⁵ gibi konularda makale yazmış ve sunumlar yapmış ve sahâbeye olan eleştirilere cevap vermiştir. Konu ile doğrudan bağlantısı olmasa da tarih, tabakât ve usûl eserlerine sıklıkla başvurulmuştur.

Hz. Peygamber’in vefatının ardından vuku bulan hadiseler sonucu ortaya çıkan fırka ve mezhepler Mihne sürecinde zamanla ilgili görüşlerini yazmak suretiyle Mesâlib, Maktel, Kitâbü’l-Cemel, Kitâbü’l-Hakemeyn, Kitâbü Sıffîn ve Kitâbü’r-Ridde gibi tenkit edebiyatının oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Araştırmamızın bu kısmında Mihne sürecinde yoğunlaşan bu eserler ve yazarlar hakkında bilgi verilmiştir. Eserlerin çoğu günümüze ulaşmadığında aynı muhtevaya sahip eserlerden hareketle diğer eserler hakkında kanaat oluşturulurken ulaşmayan eser hakkında bilgiler taranarak tetkik edilmiştir. Mesela İbn Nedîm’in *el-Fihrist*,⁶ Kehhâle, *Mu‘cemü’l-müellifîn*,⁷ Tûsî’nin *el-Fihrist*,⁸ Yâkût el-Hamevî’nin *Mu‘cemü’l-üdebâ*⁹ ve Sâib Abdülhamîd’in *Mu‘cemü müerrihi’ş-Şîa*¹⁰ adlı eserleri dönemin âlimleri ve eserleri hakkında fazlaca başvuru kaynakları arasındadır. Bu bağlamda

¹ Efendioğlu, Mehmet, *Sahabeye Yöneltelen Tenkitler*, İstanbul, 2014.

² Efendioğlu, Mehmet, *Arap Olmayan Sahâbiler*, İFAV, İstanbul, 2018.

³ Efendioğlu, Mehmet, *Hulefâ-i Râşidîn Devri Sahâbe Anlayışı*, İFAV, İstanbul, 2019.

⁴ Efendioğlu, Mehmet, “Bazı Sahabîler Ücret Karşılığı Hadis Uydurmuş veya Uydurtmuş Olabilir mi?”, *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe: Sahâbe ve Rivâyet İlimleri II*, İstanbul, 2016.

⁵ Efendioğlu, Mehmet, “Sahâbe Hukuku ve Ashâba Saygısızlığın Dînî Hükümü” *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2010.

⁶ İbnü’n-Nedîm, Ebü’l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya‘kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, Dârü’l-Ma‘rife, Beyrut, 1417/1997.

⁷ Kehhâle, Ömer b. Rızâ b. Muhammed Râğib b. Abdilğani Kehhâletü’l-Dımeşk, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, Dârü İhyâi’t-türâsi’l-arabî, Beyrut, ts.

⁸ Tûsî, Ebü Ca‘fer Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî, *Fihristü kütübi’ş-Şîa ve usûlihîm ve esmâü’l-musannifîne ve ashâbü’l-usûl*, Kum, 2000.

⁹ Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebü Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, Dârü’l-ğarbi’l-İslâmî, Beyrut, 1414/1993.

¹⁰ Sâib Abdülhumeyd, *Mu‘cemü müerrihi’ş-Şîa*, Müessesetü Meârifî Dâirati Fıkhi’l-İslâmî, Kum, 1424/2004.

Mesâlibü's-Sahâbe literatürü hakkında Hişâm el-Kelbî'nin (ö. 206/821) *Mesâlibü's-Sahâbe*,¹ Süleym b.Kays'ın (ö. 76/695) *es-Sakîfe*² ve Vâkidî'nin (ö. 207/823) *Kitâbü'-Ridde*,³ Nasr b. Müzâhim'in (ö. 212/827) *Vak'ati Sıffîn*⁴ isimli eserlerinden hareketle diğer eserler hakkında içerik tespiti yapılmıştır. Zira eserlerin isimlerinin aynı olduğu ve mihne döneminde kaleme alındığı göz önünde bulundurulursa kuvvetle muhtemel içeriklerinin aynı olduğu sonucuna ulaşılabacaktır.

Araştırmamızın üçüncü bölümünde müstakil olarak ele alınan sahâbenin faziletini ihtiva eden eserlere müracaat edilmiştir. Nitekim Mihne sürecinde Sahâbe hakkındaki kötü tutumun yoğunlaşmasının yanı sıra bu reaksiyonun siyasî bir hal alması muhaddisleri bu bağlamda eserler yazmaya sevketmiştir. Ashâb-ı kirâm hakkında müstakil olarak yazıla gelen eserlerin yanında Câmi', Mu'cem, Musannef, Sünen, Müstedrek ve Kitâbü's-sünne türü eserler de sahâbenin faziletine dair rivâyetleri bölümler halinde topladığından başvuru kaynakları arasında yer almıştır. Örneğin Mihne sürecinin ilk muhataplarından olan Ahmed b. Hanbel Ashâb-ı Kirâm'ın faziletleri hakkında *Fezâilü's-Sahâbe*⁵ adında müstakil bir eser kaleme almıştır. Araştırmamıza kaynaklık eden bu eser sahâbeyi guruplar halinde inceleyerek ilk olarak Hulefâ-i Râşidîn'in faziletlerinden başlamıştır. Ardından Aşere-i Mübeşşere ve Ehl-i Beyt'in faziletlerini ihtiva eden rivayetlerden sonra Ensâr ve tek tek sahâbileri sıralamıştır. Ahmed b. Hanbel'in Ashâb-ı Kirâm'ın faziletleri

¹Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî, *Mesâlibü'l-Arab*, yy, ts.

²Süleym b. Kays, Ebû Sâdık Süleym b. Kays el-Hilâlî el-Âmirî el-Kûfî, *es-Sakîfe*, (*Kitâbü Süleym b. Kays*), Kum, 1420/1999. Eserin Süleym b. Kays'a ait olduğuna dair tartışmalar bulunmaktadır. Fakat İbn Nedîm “*O meşhur Süleym b. Kays'ın eseridir ve Şia'nın ilk kitabıdır*” ifadesini kullanırken Bedrüddin es-Sübki (ö. 769/1368), “*Şia'nın ortaya çıkan (yazılan) ilk kitabı 'Kitâbu Süleym b. Kays'tır' ve o bilinen bir kitaptır*” demiştir. Ayrıca İbn Ebi'l-Hadîd (ö. 656/1258) “*Süleym'in mezhebi bellidir. Kitabı da mezhep mensupları arasında 'Kitâbu Süleym' olarak bilinir.*” şeklinde görüş belirtmiştir. bkz. Akdoğan, Mehmet Nur, “*Kitâbü Süleym b. Kays ve Kaynaklık Değeri*”, *Bitlis Eren Üniversitesi SBE Dergisi*, 2014, c. 3, sy. 2, ss. 5-6.

³Vâkidî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkid el-Vâkidî el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbü'-Ridde* (thk. Yahyâ el-Cebûrî), Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1410/1990.

⁴Nasr b. Müzâhim, Ebû Fazl Nasr b. Müzâhim el-Minkârî, *Vak'ati Sıffîn*, Kâhire, 1996.

⁵Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâilü's-Sahâbe*, el-Mektebetü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye, Suûdî Arabistan, 1403/1983.

hakkında bir eser kaleme almış olması ve Hz. Âişe, Hz. Muâviye, Amr b. Âs, Abdullâh b. Ömer ve Abdullâh b. Mesûd gibi mihne sürecinde eleştiri alan sahâbiler hakkındaki faziler içerikli rivayetleri toplaması da Mihne döneminde Sahâbe hakkındaki kötü tutumun yoğunlaşmasının yanı sıra bu reaksiyonun siyasî bir hal aldığına göstergesidir. Yine çalışmamızın bu bölümünde Mihne sürecine şahitlik etmiş olan İbn Ebü'd-Dünyâ'nın (ö. 281/894), *Hilmü Muâviye*,¹ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 290/903), *Fezâilü Osmân b. Affân*,² İmam Nesâî'nin (ö. 303/915), *Fezâilü's-Sahâbe*³ ve *Hasâisü Ali*,⁴ Hayseme b. Süleymân'ın (ö. 343/955), *Fezâilü's-Sahâbe* ve *Fezâilü's-Sıddîk*⁵ adlı eserleri sahâbenin fazileti hakkında müstakil olarak yazılmış kaynak eserlerimizdir. İmam Nesâî *Fezâilü's-Sahâbe*'sine klasik metodu takip ederek ilk olarak Hulefâ-i Râşidîn hakkındaki rivayetleri naklederken, Hayseme b. Süleymân *Fezâilü's-Sahâbe* isimli eserine ilk olarak Aşere-i Mübeşşere'nin faziletlerinden başlamıştır. İbn Ebü'd-Dünyâ ise o dönemde Muâviye b. Ebî Süfyân hakkında çokça söylenti olduğundan *Hilmü Muâviye* adlı eseri kaleme almış ve onun hakkında 39 rivayet sıralamıştır. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel de babasından yapmış olduğu rivâyetleri toplamak üzere Hz. Osmân'ın faziletlerini ihtiva eden yaklaşık 179 hadis kaydetmiştir. İmam Nesâî *Hasâisü Ali* isimli eserinde Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'in faziletlerini içeren 194 hadis rivayet etmiştir. Müstakil eserlerin sonuncusu olan Hayseme b. Süleymân'ın *Fezâilü's-Sıddîk* isimli eserinde Hulefâ-i Râşidîn ve Aşere-i Mübeşşere'nin faziletlerini ihtiva eden hadisler nakledilmiştir.

Araştırmamızda Müstakil eserlerin akabinde hadis eserlerinde ashâbın faziletini ihtiva eden rivayetlerin toplandığı bölümler sonrasında Mihne süreci ve etkilerine şahitlik etmiş olan muhaddislerin sahâbe hakkındaki görüşleri

¹İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî, *Hilmü Muâviye*, Dârü'l-Beşâir; Şam, 1423/2002.

²Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdirrahmân Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Fezâilü Osmân b. Affân*, Dârü Mâcid; Cidde, 1421/2000.

³Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, Dârüs's-Sekâfe; Beyrut, 1404/1984.

⁴Nesâî, *Hasâisü Emîri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib*, Mektebetü'l-Muallâ; Kuveyt, 1046/1986.

⁵Hayseme b. Süleymân, *Min Hadîsi Hayseme b. Süleymân el-Kuraşî et-Trablusî*, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1400/1980.

etkik edilmiştir. Bu bağlamda İbn Ebû Şeybe'nin *el-Musannef*¹ isimli eseri başta olmak üzere Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü's-Sünne*,² Dârimî'nin *Sünen*,³ Buhârî'nin⁴ ve Müslim'in *Sahîh*,⁵ İbn Mâce'nin,⁶ Ebû Dâvûd'un⁷ ve Tirmizî'nin *Sünen*,⁸ Harb b. İsmâil'in *Kitâbü's-Sünne*,⁹ İbn Ebû Üsâme'nin *Müsned*,¹⁰ İbn Ebû Âsım'ın¹¹ ve Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü's-Sünne*,¹² Nesâî'nin *Sünenü'l-kübrâ*¹³ ve Taberî'nin *Sarihü's-Sünne*¹⁴ adlı eserleri araştırmamızda müracaat edilen kaynaklardır. Mezkûr eserlerin fazilet sıralama teknikleri Efdal-Tafdil tartışmaları ve Hilâfet meselesine cevap mahiyeti taşıırken ashâba hakaret etmeyi yasaklayan rivâyetleri zikretmesi sahâbeyi savunu amacı taşımaktadır. Ayrıca Mihne sürecinde tenkide uğrayan sahâbiler hakkında fazilet rivayetlerini tahriç etmeleri de Mihne sürecinin hedef alındığının göstergesidir. Bu eserlerin Mihne sürecinde telif edilmiş olmaları, mihne sürecinde tartışılan konuları ihtiva etmeleri ve içerik bakımından benzer metoda sahip olmaları Mihne dönemine karşı reaksiyon ürünleri olduğunu göstermektedir.

¹İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfi, *el-Musannef*, Riyâd, 1426/2015.

²Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî *Usûlü's-Sünne*, yy, ts. Araştırmamıza kaynaklık eden Kitâbü's-sünne'ler hakkında Mehmet Emin Aşikkutlu'nun danışmanlığında Hatice Saliş tarafından *Hadis Edebiyatında Kitâbü's-Sünne'ler ve Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü's-Sünne'si* ve Bekir Kuzudişli danışmanlığında Sümeyye Sena Korkmaz tarafından *Mihne Hâdisesi'nin Kitâbü's-Sünne Literatürüne Etkisi* adında iki yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.

³Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünen*, Dârü'l-muğni, Riyad, 1431/2000.

⁴Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Dimeşk, 1993.

⁵Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Müsnedü's-Sahîh*, Dârü ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, ts.

⁶İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, ts.

⁷Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, Beyrut, ts.

⁸Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *es-Sünen*, Mısır, 1395/1975.

⁹Harb b. İsmâil, Ebû Muhammed Harb b. İsmâil el-Kirmânî, *Kitâbü's-Sünne*, Beyrut, 1425/2014.

¹⁰Bâkerî, Hüseyin b. Ahmed, *Buğyetü'l-bâhis an zevâidi Müsedi'l-Hâris*, Medîne, 1413/1992.

¹¹İbn Ebû Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî, *Kitâbü's-Sünne*, Riyad, 1419/1998.

¹²Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdirrahmân Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Kitâbü's-Sünne*, Suudi Arabistan, 1406/1986.

¹³Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *el-Müctebâ mine's-Sünen*, Halep, 1406/1986.

¹⁴Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Sarihü's-Sünne*, Kuveyt, 1426/2005.

Mihne döneminde sahâbenin fazileti hakkında müstakil eser vermeyen yahut eserinde fazilet içerikli özel bir bölüm açmayan Mihne dönemi âlimleri de mevcuttur. Bu âlimler sahâbe hakkındaki tutumlarını yazmış oldukları eserlerde görüş belirtmek suretiyle belirtmiş ve sahâbeyi savunmayı hedeflemişlerdir. Bu anlamda araştırmamıza Humeydî'nin *el-Müsned*¹ ve *Usûlü's-Sünne*,² Saîd b. Mansûr'un *es-Sünen*,³ Abd b. Humeyd'in *el-Müntehab*,⁴ Buhârî'nin *el-Edebü'l-müfred*,⁵ Ebû Dâvûd'un *Kitâbü'z-zühd*,⁶ Bezzâr'ın *el-Müsned*⁷ ve Heysemî'nin *Keşfü'l-estâr*⁸ isimli eserleri araştırmamızda faydalanılan kaynaklar arasındadır. Mezkûr müellifler sahâbenin tamamının fazilet ve adalet sahibi olduğunu zikretmiş ve fazilet sıralaması yapmışlardır. Ardından sahâbe'ye hakaret edilmemesi gerektiğini ayet ve hadisler çerçevesinde dile getirmişlerdir.

---

¹ Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. Îsâ el-Kureşî el-Humeydî, *el-Müsned*, Dimeşk, 1996.

² Humeydî, *Usûlü's-Sünne*, Dârü İbn Esîr, Kuveyt, 1418/1997.

³ Saîd b. Mansûr, Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî, *es-Sünen*, ed-Dârü's-selefiyye, Hindistan, 1403/1982.

⁴ Abd b. Humeyd, Ebû Muhammed Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî), *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humeyd*, Suudi Arabistan, 1423/2002.

⁵ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd, 1419/1998.

⁶ Ebû Dâvûd, *Kitâbü'z-Zühd*, Dârü'l-Mişkât, Kâhire, 1414/1993.

⁷ Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî, *el-Müsned*, Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, Medîne, ts.

⁸ Heysemî, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Keşfü'l-estâr 'an zevâ'idü'l-Bezzâr*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1399/1979.

III. KAVRAMLAR

Her çalışmada olduğu gibi araştırmamızda da bazı kavramlar kullanılmıştır. Konunun daha iyi anlaşılması açısından çalışmada zikredilen Ehl-i Beyt, Selef-i Sâlihîn, Efdal ve Tafdîl, Menkîbe ve Menâkıb, Sebb, Buğz, Şetm, Fısk ve Bidat gibi kavramların açıklanması gerekmektedir.

A. Ehl-i Beyt

Kur'ân'ı Kerîm'de üç yerde zikredilen Ehl-i Beyt kavramı Hz. İbrâhîm,¹ Hz. Mûsâ² ve Hz. Peygamber'in³ ev halkı anlamında kullanılmıştır. Araştırmamız zikredilen Ehl-i Beyt kavramı Hz. Peygamber'in ailesi anlamında kullanılsa da İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) ifadesine göre Ehl-i Sünnet ilgili kavramın muhtevası hakkında bazı görüş ayrılıklarına gitmiştir.⁴ Bu görüş farklılıklarını, sadakanın kendilerine haram kılındığı kişiler olduğu,⁵ Bilhassa Hz. Peygamber'in zürriyeti ve eşleri olduğu,⁶ Hz. Peygamber'in sadece hanımları olduğu⁷ ve Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve dokuz masum imam olduğu⁸ şeklinde sınıflandırabiliriz.

Âlimlerce Hâşimoğulları ve Muttalip oğulları olarak belirtilen Hz. Peygamber'in akrabaları sadaka alması haram olan kişiler olarak zikredilirken bu kavram sadece Hâşimoğulları ile sınırlandırılmıştır.⁹ Ehl-i Sünnet âlimleri

¹ “Elçiler de “Allah'ın işine mi şaşıyorsun? Allah'ın rahmet ve bereketi üzerinizdedir, ey hâne halkı! Şüphesiz ki O, övülmeye lâyıktır, şanı yücedir” dediler.” Hûd, 11/73.

² “Biz önceden onun, başka sütanneleri kabul etmesini engellemiştik. Bunun üzerine ablası, “Sizin adınıza onun bakımını üstlenecek, üzerine titreyecek bir aile bulayım mı?” dedi.” Kasas, 28/12.

³ “Evlerinizde oturun ve daha önce Câhiliye döneminde olduğu gibi açılıp saçılmayın, namazı güzelce kılın, zekâtı verin, Allah'a ve resulüne itaat edin. Ey peygamber ailesi! Allah sizi sadece günah kirlerinden arındırmak ve sizi tertemiz yapmak istiyor.” Ahzâb, 33/33.

⁴ İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*, VII, 75-76.

⁵ İbn Kayyim, *Celâü'l-efhâm*, s. 338; İbn Hazm, *el-Muhallâ*, VI, 146; İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, III, 407.

⁶ İbn'ül-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, III, 623.

⁷ Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, IV, 321.

⁸ İbn Kudame, *el-Muğni*, II, 232.

⁹ İbn Kudame, *el-Kâfi*, II, 206; İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, XXII, 460; İbn Kayyim, *Celâü'l-efhâm*, s. 324.

Ehl-i Beyt kavramını Ebû Leheb ve ailesi tartışmalı olmak suretiyle Hâşimoğulları olarak ifade etmişlerdir.¹

Ehl-i Beyt'i sadaka'nın kendilerine haram kılındığı kişiler olarak tahdid eden âlimler “*Bu sadaka insanların mallarının kirleridir, o yüzden sadakalar Muhammed ve onun soyu için helâl değildir*”² ve “*Sadaka malı yemek bize helal değildir, bir kavmin azatlı kölesi o kavimden sayılır*”³ gibi hadisleri delil olarak kullanırken, Ehl-i Beyt'in Hz. Peygamber'in zürriyeti ve eşleri olduğunu söyleyenler “*Allah'ım İbrahim'in Ehl-i beyt'ine rahmet ettiğin gibi Muhammed'e ve Muhammed'in zürriyetine ve eşlerine de rahmet et. Şüphesiz ki sen övülen ve şanı büyük olansın. Allah'ım! İbrahim'in Ehl-i beyt'ini mübarek kıldığın gibi, Muhammed'i ve Muhammed'in zürriyetini ve eşlerini de mübarek kıl. Şüphesiz ki sen övülen ve şanı büyük olansın*”⁴ ve “*Allah'ım! Muhammed ailesinin rızkını kendilerine yetecek kadar ihsân eyle*”⁵ gibi hadisleri delil olarak zikretmişlerdir. Hz. Peygamber'in sadece hanımları olduğu ifade eden âlimler ise Ahzâb sûresinin 33. Ayetinin⁶ Hz. Peygamber'in hanımları hakkında nazil olduğunu söyleyerek onlar için Ehl-i Beyt ifadesini kullandığını dile getirmişlerdir. Şâ'a'ya göre ise Ehl-i Beyt, Hz. Peygamber başta olmak üzere Hz. Ali, Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den oluşmaktadır.⁷ Ayrıca ayrıca imam kabul edilen diğer dokuz kişi de Ehl-i beyt'e dâhil edilmiştir.⁸

B. Selef-i Sâlihîn

Kelime anlamı olarak Selef, “geçmişte kalmak”, “önce gelmek” ve “geçmek” gibi anlamlarda kullanılmıştır. Selef-i Sâlihîn genellikle ise Hz. Peygamber'in ashâbı ve tâbiûn dönemi için kullanılmıştır. Zira Hz. Peygamber “*İnsanların en hayırlısı benim asrımdakiler, sonra onları takip edenler, sonra*

¹ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, III, 299.

² Müslim, *Zekât*, 51; Nesâî, *Zekât*, 95.

³ Tirmizî, *Zekât*, 25; Ebû Dâvûd, *Zekât*, 29.

⁴ Buhârî, *Deavâd*, 33.

⁵ Buhârî, *Rikâk*, 17; Müslim, *Zühd*, 18; Tirmizî, *Zühd*, 38.

⁶ “*Ey Peygamberin Ehl-i beyt'i*” bkz. Ahzâb, 33/33.

⁷ Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*, IX, 43-44.

⁸ Efendioğlu, *Sahabeye Yöneltilen Tenkitler*, s. 129-130.

onları takip edenlerdir”¹ buyurmuştur.² Araştırmamızda zikredilen Selef-i Sâlihîn ifadesi ile Hz. Peygamber’i gören, onun tedrisatından geçen, Kur’ân-ı Kerîm’in nuzûluna şahit olan isnâd halkasının ilk zinciri Sahâbe-i Kirâm başta olmak üzere, Sahâbeye yetişmiş Tâbiûn ve Tâbiûna yetişmiş olan Tebe-i Tâbîn nesli kastedilmiştir. Zira bu üç nesil Hz. Peygamber’in övgüsüne mazhar olmuştur.

C. Efdal ve Tafdîl

Efdal ve Tafdîl kelimelere kök itibariyle “fazl” kelimesinden türetilmiştir. “Fazl” kelimesi üstün olmak, fazla olmak, faziletli olmak ve öne çıkmak gibi anlamlara gelmektedir. Bu bağlamda “Efdal” bir şeyden yahut kişiden daha üstün, önde veya daha faziletli anlamlarına gelmektedir. “Tafdîl” ise bir şeyi yahut bir kişiyi diğer şeye yahut diğer kişiye üstün kılmak, onun önüne geçirmek ve ondan daha faziletli saymak anlamlarına gelmektedir.³ Efdâl ve Tafdîl kelimeleri, Hz. Peygamber’den sonra fazilet anlamında kimin daha üstün olduğu tartışmasından doğan efdaliyet problemi dolayısıyla araştırmamıza konu olmuştur. Çünkü “Efdal” kelimesi Hz. Peygamber’den sonra en üstün sahâbeyi ifade ettiğinden hilafet-imâmet için gerekli şartları taşıyan sahâbe hakkında kullanılmıştır.⁴ Araştırmamızda Hz. Peygamber’den sonra en faziletli kimsenin hadisler ışığında Hz. Ebû Bekir olduğu ifade edilmiş ve hilâfeti ğasb ettiğine yönelik tartışmalara da cevap verilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber “*Hz. Peygamber, Mescid-i Nebevî’yi inşa ederken ilk olarak Hz. Ebû Bekir bir taş getirip koydu. Ardından Hz. Ömer ve sonrasında Hz. Osman bir taş getirip koydu. Bunun üzerine Hz. Peygamber; “Benden sonra halife olarak gelecek kişiler bunlardır”* buyurmuştur.”⁵ Hz. Peygamber’in hadisinde geçen sıralamanın yanında muhaddislerinde Fezâilü’s-Sahâbe türü eserlerinde yapmış olduğu fazilet sıralaması Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osmân ve Hz.

¹ Buhârî, Şehâdât, 9; Müslim, Fezâilü’s-sahâbe, 210, 214.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Özervarlı, M. Sait, “Selefiyye”, *DİA* İstanbul, 2009, XXXVI, 399-402.

³ Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Ta’rîfât*, s. 167.

⁴ Memiş, Murat, “İmamet Teorisi Bağlamında Mu’tezilîlerin Hz. Ali Anlayışı”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, c, 8, s, 2, ss. 127.

⁵ Nuaym b. Hammâd, *Kitâbü’l-Fiten*, I, 170.

Ali şeklinde olduğundan Hz. Ebû Bekir'in hilafeti ğasb ettiğinden bahsetmek yersiz görünmektedir.¹

D. Menkîbe ve Menâkıb

“Menâkıb” kelimesi “Menkîbe” kelimesinin çoğulu olup övünülecek şeyler ve örnek davranışlar anlamlarına gelmektedir. İstilâhî anlamda sahâbe gibi ise İslam büyükleri sayılan kişilerin üstünlüklerini, faziletlerini ve genel anlamda hayatlarını ifade etmektedir.² Araştırmamıza konu olan bu iki kavram daha çok sahâbenin faziletlerini, onlar hakkında Hz. Peygamber'in övgülerini, onların örnek davranışlarını ifade etmek için kullanılmıştır. Nitekim muhaddisler bu iki kavramı sahâbenin faziletlerine işaret etmek adına telif etmiş oldukları eserlerde “Menâkıbü's-Sahâbe” bölümleri açmışlardır. Bu eserlerin yazılması yahut menâkıb bölümlerinin yazılmasındaki asıl maksat okuyan kimsenin zikri geçen sahâbîyi model olarak almasıdır. Bu bağlamda belli ölçüt ve meziyetlere göre yazılagelen bu müstakil bölümlerde Hulefâ-i Râşidîn'nin menkıbeleri, Aşere-i Mübeşşere'nin faziletleri, Ehl-i Beyt'in faziletleri gibi bir sınıflandırma da yapılmıştır.³

E. Sebb ve Şetm

Çalışmamızda kullanılan “sebb” ve “şetm” kavramları sözlük anlamlarıyla “sövmek” anlamına gelmektedir.⁴ Fakat dilimizde kullanılan “sövmek” kelimesinin karşılığı olan küfür etmek ifadesi bizim kastımız olan kavram değildir. Sahâbeye hakaret etmek için yaygın olarak kullanılan mezkûr kavramlar ashâba küfür etmek anlamını içermemektedir. Zira küfür etmek sıradan insan için dahi kabul edilemez bir davranıştır. Dolayısıyla ashâb hakkında kullanılan “sebb” ve “şetm” kavramları dilimizdeki küfür etmek ile aynı değildir. Çalışmamızda kullandığımız bu iki kavram eleştirmek, ta'n

¹ Sahâbe arasındaki efdaliyet problemi hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Yeşilmen, Abdürrahim, *Sahâbe Arasında Efdaliyet Konusu ve Efdaliyetin Hadis Kaynaklarına Yansıması*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2018.

² Gelişgen, Ahmet, “Menâkıb”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara, 2010.

³ Ayrıca bkz. Ceyhan, Adem, “Dört Halifeye Dair Menkıbeler ve Râfizi'ye Nasihatler”, *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sivas, 2017, c. 41, sy. 1, ss. 1-43.

⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 455–456.

etmek, dil uzatmak tenkitle bulunmak, iftira atmak, fiziki yapısı ile dalga geçmek, ailesine hakaret etmek ve küçümsemek anlamlarını ihtiva etmektedir.¹

F. Fısk ve Bid'at

“Fısk” kelime olarak “taze hurmanın kabuğunu yarararak dışarı çıkması” anlamına gelmektedir. “Fısk” kelimesine “Allâh’ın emri dışına çıkıp günaha niyetlenme” anlamı da verilmektedir.² Hucurat suresinde geçen “*Fâsık birisi size haber getirdiğinde iyice araştırın*”³ ayet sebebiyle cerh nedenlerinden sayılan “Fısk” küçük günahları alışkanlık haline getirmenin yanında zinâ etmek ve içki içmek gibi büyük günahları da işlemek anlamına gelmektedir.⁴ “Bidât” ise kelime olarak “yeni şeyler icad etmek, örneği olmayan şeyi ortaya çıkarmak” anlamına gelmektedir. İstilahî anlamda ise Hz. Peygamber döneminden itibaren aslı ayet, hadis ve dinî bir karineye dayanmayan fikir, inanç sistemi, ibadet şekli ve davranışları ifade eden bir kavramdır.⁵ Araştırmamızda “Fısk” kavramı ile günahkâr olmak ve günahtan kormamak, “Bid’at” kavramı ile de aslı İslam dinine dayanmayan sonradan icad edilmiş ibadet, fikir ve inanç sistemi kastedilmiştir. Bu bağlamda Fısk ile itham edilen kişi “Fâsık” olarak, Bidat ile itham edilen kişi “Bidatçi” olarak nitelenmiştir.

---

¹ Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, II, 473-474. Sahâbeye hakaret etmenin tarihçesi ve dini hükmü hakkında bkz. Efendioğlu, Mehmet, “Sahâbe Hukûku ve Ashâba Saygısızlığın Dinî Hükmü”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c. 8, sy. 1, ss- 7-32; Mağrâvî, *Men sebbe 's-Sahâbete*, s. 77-101.

² Ferâhîdî, *Kitâbu 'l-ayn*, V, 82

³ Hucurât, 49/6.

⁴ Vehbe, *İslam Fıkhu Ansiklopedisi*, s. 541. Ayrıca bkz. Tatlı, Bekir, “Fısk Kavramı ve Hadis Usûlü Açısından Fısku'r-râvî” *Çukurova Üniversitesi İFD*, 2013, c. 13, sy. 2, ss, 21-54.

⁵ Genel bilgi için ayrıca bkz. Yaran, Rahmi, “Bidat”, *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 129-131.

BİRİNCİ BÖLÜM
SAHÂBENİN ADALETİ
VE
FAZİLETİ

SAHÂBENİN ADALETİ VE FAZİLETİ

I. GENEL OLARAK SAHABE

A. SAHÂBE TERİMİNİN MUHTEVASI

Sahâbe, lügat olarak (ص-ح-ب) “sa-hi-be” kökünden türemiş olup bir kimse ile yakınlık kurup yoldaşlık yapmak, arkadaş olmak, sohbet halinde bulunmak anlamlarına gelmektedir.¹ Sahâbe kelimesi görmek ve birlikte bulunmak anlamlarında da kullanılmaktadır. İstılâhî olarak âlimler Sahâbe’nin tanımını hakkında farklı yorumlar getirmekle birlikte genel olarak muhaddislerce Hz. Peygamber’i gören her Müslümana verilen isimdir.² İbn Hacer (ö. 852/1449) gibi önemli âlimler Sahâbeyi, Hz. Peygamber ile mü’min olarak karşılaşmış ve İslâm üzere vefat etmiş kişiler olarak tanımlarken,³ bazıları ise Hz. Peygamber’i görmenin yetmeyeceğini onunla sohbet halinde olması gerektiğini savunmuşlardır. Bedreddîn el-Zerkeşî (794/1392) Sahâbe’nin tanımını hakkında şöyle demiştir; “*Cumhur ulemaya göre Sahabî, Hz. Peygamber’den rivâyette bulunmuş ya da bulunmamış, bir saat dahi olsa O’nun ile sohbet etmiş ve bir arada bulunmuş Mü’min kimsedir. Çünkü lügat bu tanımı gerektir. Ancak örfen sohbetin uzun olması gerekir. Mezkûr tanım Usulcülerin tercih ettiği tanımlamadır. Ancak muhaddisler Hz. Peygamber’in yüce konumu dolayısıyla tanımı genişleterek bir saat dahi olsa Hz. Peygamber ile birlikte oturmuş O’ndan bir kelime ya da daha fazlasını duymuş yahut O’nun bir hareketine şahit olmuş her mü’mini sahâbî olarak tanımlarmışlardır.*”⁴ Tanımlardan da anlaşılacağı üzere genel anlamda, Müslüman olarak Hz. Peygamber ile karşılaşmış, onunla sohbet etmiş ve Müslüman olarak vefat etmiş kişiler sahâbî olarak telakki edilmektedir. Ancak

¹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, I, 519.

² Suyûtî, *Tedribü’r-râvî*, ts, II, 667.

³ İbn Hacer el-Askalânî, *Nuhbetü’l-fiker*, IV, 724.

⁴ Zerkeşî, *el-Bahru’l-muhît*, VI, 190.

tezimizde konu ettiğimiz sahâbiler her iki tanımı da kapsayan meşhur kişiler olduğu için tanımdaki ihtilaflar araştırmamızı etkilememektedir.

B. SAHÂBE’NİN FAZÎLETİ

Sahâbe-i Kirâm, Kur’ân’ı Kerîm ve Hz. Peygamber’in doğrudan ilk muhatap aldığı kişilerdir. Kur’ân’ın indirilişine şahit olmuşlar, Hz. Peygamber’in tebliğ görevinde önemli rol oynamışlardır. Dolayısıyla Kur’ân’da doğrudan sahâbileri muhatap alan ayetlerin yanında Hz. Peygamber’in övgüsünü içeren hadislerle de konu olmuşlardır. İslâm dininin yayılmasında, Kur’ân’ın muhafazasında, hadislerin sonraki nesillere nakledilmesinde önemli görevler alan Sahâbe, bu anlamda İslâm’ın ilk müdâfileri ve isnad zincirinin en sağlam halkalarıdır. Allah’ın, Kur’ân-ı Kerîm’de zaman zaman kendilerini övdüğü bu kişiler Hz. Peygamber’in her anlamda yoldaşları olmuşlardır. Dolayısıyla fazilet içerikli ayet ve hadislerin Sahâbe-i Kirâm’ı konu edinmesi gayet doğaldır. Hatta sahâbenin faziletleri ile alakalı rivayetleri bir araya getiren Fezâilü’s-Sahâbe adında bir literatür türü oluşmuştur. Bu bölümde Sahâbe’nin faziletlerinin temel kaynağını teşkil eden övgü ve müjde içerikli ayet ve hadisler işlenecektir.¹

1. Kur’ân-ı Kerîm’de Sahâbe

1.1. Âdil Bir Nesil

Sahâbe-i Kirâm, Kur’ân’ı Kerîm ve Hz. Peygamber’in sünnetini tahriften koruyarak İslâm dinini sonraki nesillere en saf halinde tebliğ ettiğinden Allâh, Kur’ân’da “*İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, peygamber de size şahit olsun diye sizi aşırılıklardan uzak bir ümmet yaptık*”² diyerek sahâbiler hakkında “vasat” kelimesini kullanmıştır. Ayetteki “vasat” ifadesini Abdullah b. Abbâs “âdl” olarak tefsir ettiğinden sahâbilerin tamamı adalet kapsamında değerlendirilmiştir. Tabiîn’in önemli müfessirlerinden olan Mücâhid (ö. 103/721), Katâde (ö. 117/735) ve İbn Kuteybe aynı kelimeyi

¹ Ayrıca genel bilgi için bkz. Efendioğlu, “Fezâilü’s-Sahâbe”, *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 534-538.

² Bakara, 2/143.

“adil” ve “hayırlılar” olarak açıklamışlardır.¹ Dolayısıyla Allâh mezkûr ayette sahâbîleri adil ve hayırlı bir ümmet olarak nitelemiştir.

1.2. İmân Etmiş Bir Nesil

Allah, Kur’ân-ı Kerîm’in birçok yerinde Hz. Peygamber’in ashabını Mü’min sıfatı ile anmıştır. Mesela Bedir, Uhut ve Hendek savaşlarından bahsederken Allâh sahâbe hakkında “Mü’min” ifadesini kullanarak onların imanlarını bizzat tasdik etmiştir. Âli İmrân sûresinin Bedir savaşı hakkındaki “*Andolsun ki Allah size, zayıf ve çaresiz iken Bedir’de de yardım etmişti. Allah’a isyandan sakının ki şükretmiş olasınız*”² “*O zaman inananlara şöyle diyordun: “Rabbinizin, indirilen üç bin meikle size yardım etmesi sizin için yeterli değil mi*”³ ayetleri hakkında “Mü’minler” kelimesini Taberî “Senin ashabından Mü’minler” olarak açıklamıştır. Yine aynı şekilde ikinci ayetin de Bedir savaşındaki mü’minler olduğunu ifade etmiştir.⁴ Müfessir İbn Kesîr (ö. 774/1373) ise “*Yardımyla ve müminlerle seni destekleyen O’dur*”⁵ ayetinde Allâh, Sahâbe-i Kirâm hakkında “Mü’minler” ifadesini kullanmıştır diyerek onların imanlarını tasdik ettiğini söylemiştir.⁶ Aynı ayetin devamında “*Müminlerin gönüllerini birleştiren de O’dur*”⁷ ifadesini de “Sahâbenin kalplerini iman üzere birleştirmiştir” olarak tefsir etmiştir.⁸ Kur’ân’da, müfessirlerin “mü’minler” ifadesinden ilk kastın sahâbiler olduğunu dile getirdikleri benzer ayetler mevcuttur.⁹

1.3. İbâdet Ehli ve Sâlih Bir Topluluk

Allah, Hz. Peygamber ve ashabını en güzel sıfatlar ile nitelemiş ve onları övgüyle anmıştır. Nitekim “Onları, Allah’ın lutuf ve rızâsına talip olarak hep rükûda ve secdede görürsün. Secdenin tesiriyle yüzlerine simaları

¹ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, s. 119.

² Âli İmrân, 3/123.

³ Âli İmrân, 3/124.

⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, V, 173.

⁵ Enfâl, 8/62.

⁶ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, IV, 84.

⁷ Enfâl, 8/63.

⁸ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, IV, 84.

⁹ Ali İmrân, 3/110, 139; Enfâl, 8/62, 74; Ahzâb, 33/9, 11, 12, 22, 23.

oturmuştur”¹ ayeti hakkında müfessirler sahabeden bahsettiğini ifade ederek onların çok ibadet ettiğine vurgu yapıldığını söylemişlerdir.² İbâdete düşkün olan sahabîler hakkında İbn Kesîr’in naklettiğine göre Hristiyanlar, sahabeyi gördüklerinde “Bunlar Havârîler’den daha hayırlılar” demişlerdir.³ İmâm Kurtubî (ö. 671/1273) ise “Bunlar Allah’a ve âhîret gününe inanırlar, iyiliği emrederler, kötülükten menederler ve hayırlarda yarışır. İşte bunlar iyi kimselerdendir”⁴ ayetinin sahâbe’den bahsettiğini ifade ederek onların salih ve ibadet ehli olduklarına vurgu yaptığını söylemiştir.⁵ İmâm Kurtubî devam ederek “Bunlar, iman edenler ve Allah’ı zikrederek gönülleri huzura kavuşanlardır. Bilesiniz ki gönüller ancak Allah’ı zikrederek huzura kavuşur”⁶ ayeti hakkında müfessir Mücâhid’in “Bu kişiler Sahâbiler’dir” dediğini ifade ederek sahabenin ibadet ehli bir nesil olduğunu söylemiştir.⁷ Kur’ân-Kerîm’de, Sahâbe’nin ihlasına, ibadet ehli ve salih kullardan olduklarına işaret eden benzer ayetler mevcuttur.⁸

1.4. Allâh’ın Rızasını Kazanmış Bir Nesil

Allah, Muhâcir ve Ensâr başta olmak üzere sahabenin tamamından razı olduğunu Kur’ân-ı Kerîm’de bildirmiştir. Aynı şekilde sahabeye bahsettiği nimet ve yardımları ile sahabeyi de razı kendisinden razı etmiştir. Şâfiî fakihlerinden olan İmam Mâverdî (ö. 450/158) karşılıklı rıza durumunu üç vecih ile açıklamaktadır. İlk olarak imanları dolayısıyla Allah sahabeden razı olurken, Allâh’ın onlara ihsân ettiği sevâb dolayısıyla sahâbe de Allah’tan razı olmuştur. Ona göre ikinci vecih ibadetleri sebebiyle Allah, sahâbeden razı olurken aldıkları mükâfat dolayısıyla onlar da Allah’tan razı olmuşlardır. Son olarak Allah, elçisi olan Hz. Peygamber’e itaatlerine binaen sahabeden razı olmuş ve iman, ibadet ve gelen duaları kabul ederek Allah da onları razı

¹ Fetih, 48/29.

² Sa’dî, *Tefsîrü'l-Kerîmi'r-Rahmân*, s. 938-939.

³ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur’âni'l-‘azîm*, XII, 133-134.

⁴ Âli İmrân, 3/114.

⁵ Kurtubî, *el-Câmi*, V, 269-270.

⁶ Ra’d, 13/28.

⁷ Kurtubî, *el-Câmi*, XII, 65.

⁸ Ali İmrân, 3/114; Ra’d, 13/28.

etmiştir.¹ Bu durumu da Kur’ân-ı Kerîm’de “*Muhâcirlerin ve ensarın ilkleri ile onlara güzelce uyanlardan Allah hoşnut olmuştur, onlar da O’ndan razıdırlar. Onlara, sonsuza dek hep içinde kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler hazırlamıştır. Büyük bahtiyarlık işte budur*”² diyerek sahâbeden razı olduğunu bildirmiştir. İlgili ayetin sahâbiler hakkında nazil olduğu müfessir Taberî tarafından da tasdik edilmiş ve ayrıntılı bir şekilde tefsir edilmiştir.³

1.5. Takvâ Sahibi Bir Nesil

Takva, literatür manada korkmak anlamına gelse de yaygın anlamda kulun Allah’ın yüceliğinden korkup rahmetine sığınmak isteği dolayısıyla kulluğun gereklerini yerine getirip, yasaklardan kaçınmayı ifade eder. Bu anlamda Sahâbe-i Kirâm, dinin emir ve yasakları hususunda Allah korkusunu daima kalplerinde hisseder ve takva ehli olmaya özen gösterirdi. Özellikle Allah’ın kelâmı olan Kur’ân-ı Kerîm’de ayetlerin ihtiva ettiği va’d ve vaîd, tehdîd ve korkutma içeriklerini duyduklarında tüyleri diken diken olup Allah korkusundan kalpleri ürperirdi. Mesela Ahzâb sûresinde “*Allah’ın vahyini insanlara ulaştıran, O’ndan çeken, Allah’tan başka hiçbir kimseden çekinmeyen peygamberler hakkında da Allah’ın kanunu böyledir. Hesap sorucu olarak Allah kâfidir*”⁴ şeklinde geçen ayet sahabenin durumunu bizlere açıkça ifade etmektedir. Müfessir İbn Kesîr ilgili ayetin sahabe hakkında nazil olduğunu ifade ederek sahâbenin insan neslinin en üstün makamında olduğunu ifade etmiştir. Zira ona göre Allâh’ın risaletini tebliğ etmek, O’ndan başka kimseden korkmamak makamların en yücесidir.⁵ Çünkü Hz. Peygamber ahabına miras olarak tebliğ görevini bırakmıştır. Aynı şekilde Zümer sûresinde geçen “*Allah, kendi içinde uyumlu, gerçekleri tekrar tekrar dile getiren bir kitap olarak sözlerin en güzelini indirdi. Rablerinden korkanların onun etkisiyle tüyleri ürperir, sonra yine Allah’ı anmaya yönelerek bedenleri*

¹ Mâverdî, *en-Nüket*, II, 295.

² Tevbe, 9/100.

³ Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, XI, 637-642.

⁴ Ahzâb, 33/39.

⁵ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, VII, 270.

ve kalpleri huzura kavuşur”¹ ayetine göre sahabe Allah’ın ayetlerini duyduklarında kalplerine Allah korkusu mühürlenir sonrasında üzerlerine sekinet inerdi.²

1.6. Allah Katında En Hayırlı Nesil

Risaleti tebliğ görevine başladığından itibaren Hz. Peygamber’in yükünü paylaşan nesil Sahâbe-i Kirâm, İslâm’ın yayılması ve muhafazasında önemli rol almıştır. Hidayet zincirinin ilk halkası oldukları ve İslâm’ın en önemli muhafızları olmaları dolayısıyla insan neslinin en hayırlıları olarak anılmışlardır. Zira Allah, sahâbe hakkında “*Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah’a inanırsınız*”³ demek suretiyle onların en hayırlı nesil olduğunu, insanlara iyiliği emrettikleri, onları kötülükten alıkoydukları şirkten uzaklaşıp sadece Allâh’a iman ettiklerine vurgu yapmıştır. Nitekim müfessir Ebû Hayyân el-Endülûsî’ye (ö. 745/1344) göre de mezkûr ayette geçen “ümme” kelimesi ile kastedilen İslâm ümmetinin tamamıdır. Ancak ayette geçen “en hayırlı ümmetsiniz” ifadesi ile sadece Sahâbe-i Kirâm kastedilmiştir.⁴ Aynı şekilde Bakara sûresinde geçen “*İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, peygamber de size şahit olsun diye sizi aşırılıklardan uzak bir ümmet yaptık*”⁵ ayetinde de Sahâbe’nin en hayırlı ümmet olduğu vurgulanmıştır. Zira İbn Kesîr’in ifade ettiğine göre ayette geçen “vasat” kelimesi “en hayırlı” anlamına gelmektedir. Çünkü araplar bir şeyin en hayırlı ve üstün olduğunu ifade ederken “vasat” kelimesini de kullanırdı.⁶

Sahâbe-i Kirâm, cihad ile beldeleri fethederken, Kur’ân ile kapleri fethetmiş bir nesildir. Şirk ve cehalet içinde olan dünyayı tevhit-hayır ve ilim ile doldurmuş bir topluluktur. Sonraki nesillere İslâm’ı en güzel şekilde ulaştırmak suretiyle Kur’ân ve sünnetin ilk muhafızları olarak anılan bir

¹ Zümer, 39/23.

² Sa’dî, *Tefsîrü’l-Kerîmi’r-Rahmân*, s. 850.

³ Ali İmrân, 3/110.

⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahrul’l-muhît*, III, 299.

⁵ Bakara, 2/143.

⁶ İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, I, 454.

ümnettir. Zira bu durum Allah ve Hz. Peygamber tarafından da tasdik edilmiştir.

1.7. İslâm'ın İlk Mücâhidleri

Bir işi başarmak, hedefine ulaşmak adına bütün imkânları sarf etmek anlamına gelen “cehd” kökünden türeyen “Cihad” Allah'ın rızasını kazanmak gayesi başta olmak üzere Şeriat kanunlarını devreye sokmak adına can ve malı ortaya koymak anlamına gelir. Bu anlamada Kur'ân-ı Kerîm, Sahâbe-i Kirâm'ın cihada olan şevkine birçok yerde vurgu yaparak onların mal ve canları ile İslâm'a hizmet etmelerinden övgü ile bahsetmiştir. Mesela Tevbe sûresinin *“Fakat peygamber ve beraberindeki müminler mallarıyla, canlarıyla cihad ettiler. İyi ve güzel şeylerin her türlüşü onların olacaktır, gerçek kurtuluşa erenler de onlardır”*¹ âyetinde Sahâbe'nin durumundan bahsedilmektedir. Allah burada onların mal ve canlarını kendi yoluna feda ettiklerini vurgulamaktadır. Karşılığını ise devamında *“Allah onlara, içinde ebedî olarak kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler hazırlamıştır. Büyük bahtiyarlık işte budur”*² diyerek sahabeye olan müjdesini ifade zikretmiştir.³ Cihada olan bağlılıklarından kâfirlere karşı şiddet ve kuvvetle savaştıkları ifade edilen sahabenin durumu başka ayetlerde de şu şekilde ifade edilmiştir; *“O, Allah'ın elçisi Muhammed'dir. Onunla beraber olanlar da kâfirlere karşı sert, kendi aralarında merhametlidirler. Onları, Allah'ın lutuf ve rızasına talip olarak hep rükûda ve secdede görürsün.”*⁴ Mezkûr ayette Allah sahabenin kâfirlere karşı sert olduklarından bahsederken kendi aralarında merhamet ehli bir topluluk olduğuna da vurgu yapmıştır. Aynı şekilde cihad ile ibadeti bir arada zikretmek suretiyle sahabenin İslâm'ın ilk mücahitleri olduğunun yanında ilk âbidleri olduğunun da altını çizmiştir.

---

¹ Tevbe, 9/88.

² Tevbe, 9/89.

³ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, XI, 618-620.

⁴ Fetih, 48/29.

1.8. Sıdk ve Sadâkat Ehli Bir Topluluk

Sıdk ve Sadâkat kelimeleri köken itibari ile aynı kökten gelmektedir. “Sıdk” doğru olan anlamına gelirken “Sadâkat” doğru ve hak olana kayıtsız şartsız bağlanmayı ifade etmektedir. Sadâkat kelimesini bu anlamda kullandığımızda Sahâbe-i Kirâm hiç şüphesiz Allah’a ve Hz. Peygamber’e büyük bir sadakatle bağlıydı diyebiliriz. Nitekim bu bağlılıklarını can ve malları ile her alanda göstermiş ve sadakatlerini ispat etmişlerdir. Bu sebeple Allah, bütün mü’minlere Hz. Peygamber ve ashabının izinden gitmeyi emretmiş ve onları sıdk ehli olarak tanımlamıştır. Örneğin Tevbe sûresinde “*Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten sakının ve doğrularla beraber olun*”¹ olarak buyrulmuştur. Tefsir kaynaklarında mezkûr ayette ifade edilen “sâdıklar” ifadesi ile Hz. Peygamber ve ashâbının kastedildiği kaydedilmiştir.² Aynı şekilde Ensâr’dan bahsettiği açıkça görülen şu ayette de Sahâbe-i Kirâm Allah ve Hz. Peygamber’e olan sadakatleri ile anılmışlardır; “*Allah’ın lutuf ve rızâsının peşine düşerek Allah’a ve resulüne yardım ederlerken yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılmış olan yoksul muhacirlerin hakkıdır. İşte onlar dosdoğru kimselerdir*”³ Zira sahabe imanî meseleler başta olmak üzere ahlak ve ibadetlerini Hz. Peygamber çizgisinde sürdürmeye gayret eden bir nesil olduğundan, Allah’a sadık kul, Hz. Peygamber’e sadık bir ümmet olarak anılmışlardır.

1.9. Îsâr Sahibi Bir Nesil

Cömertlik, diğergamlık anlamlarına da gelen “îsâr” kişinin kendi ihtiyacı olsa da başkasının iyiliğini kendisine tercih etmesini ifade eder. Îsâr, kişinin başkasının faydasına olan şeyi kendisine tercih etmesinin yanında onu gelecek zararlardan korumayı da gerektirir.⁴ Bu anlamda Sahâbe-i Kirâm, kendi ihtiyaç halinde olsa bile İslâm kardeşliği gereği mü’min kardeşinin ihtiyacını kendi ihtiyacına takdim eder onu kendisine tercih ederdi. Kendi

¹ Tevbe, 9/119.

² Taberî, *Câmi ‘u’l-beyân*, XII, 68.

³ Haşr, 59/8.

⁴ Çağırıcı, Mustafa, “Îsâr”, *DİA*, İstanbul, 2020, XXII, 490-491.

ihtiyacı olduğu halde infakta bulunur, sadakanın en faziletlisini îfâ ederdi. Bu davranışı ise sadece Allah ve Hz. Peygamber'in rızasını kazanmak adına yapardı.¹ Hatta Sahâbe-i Kirâm, sadece malı hususunda îsâr sahibi değil canları konusunda da diğergamlık yapardı. Mesela Ebû Talha el-Ensârî (ö. 34/654), Uhud savaşında Hz. Peygamber'e zarar gelmesin diye kendisini siper etmiş ve yaralanmıştı.² Sahâbe'nin îsâr sahibi bir nesil olduğu bilhassa Kur'ân-ı Kerîm'de de ifade edilmiştir. Örneğin Bakara sûresinde geçen “*Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar, kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar; ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa işte kurtuluşa erecekler onlardır*”³ ayetinde özellikle Ensâr başta olmak üzere sahabenin îsâr sahibi bir topluluk olduğu vurgulanmış ve onların kurtuluşa ereceğinin altı çizilmiştir.⁴ Dolayısıyla Sahâbe-i Kirâm bu ahlakî meziyeti dolayısıyla Allâh ve Hz. Peygamber'in rızasına mazhar olmuş ve cennet ile müjdelenmişlerdir.

2. Hadislerde Sahâbe

İslâm'ın ilk müdafileri olması hasebiyle Allah, Kur'ân'ın birçok yerinde ashâbın faziletine vurgu yapmış ve onları tezkiye etmiştir. Bunun yanı sıra İslâm'ı tebliğ görevinde daima Hz. Peygamber'in yanında onun destekçisi ve dava arkadaşları olmaları nedeniyle de Hz. Peygamber tarafından daima övgü ile anılmışlardır. Nitekim Sahâbe-i Kirâm, Hz. Peygamber ile birlikte cihad etmiş, ilmi doğrudan Hz. Peygamber'den almış, nübüvveti şahitlik edip Hz. Peygamber'e ashâb olmuş, can ve mallarını Allah ve Hz. Peygamber yoluna harcamış kimselerdir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'den, Sahâbe'nin faziletine dair birçok hadis rivayet edilmiştir. Hatta mezkûr hadisler ile alakalı *Fezâilü's-Sahâbe* adında müstakil bir literatür türü ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra eserlerde sahâbenin faziletine dair *Fezâilü's-Sahâbe*, *Menâkıbü's-*

¹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, XIII, 490.

² Buhârî, Cihâd, 80.

³ Haşr, 59/9.

⁴ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, XIII, 490.

Sahâbe gibi müstakil bölümler açılırken birçok esere de ilgili başlıklar konu olmuştur.

2.1. İslâm Ümmetinin En Hayırlı Nesli

Sahâbe-i Kirâm'ın, İslâm ümmetinin en hayırlı nesli olduğu Kur'ân-ı Kerîm tarafından ifade edilmişti. Bu ümmetin ilk müdafileri olan Sahâbe-i Kirâm, Hz. Peygamber tarafından da aynı vasıf ile anılmış ve en hayırlı nesil olarak nitelenmiştir. Nitekim Hz. Peygamber *“Ümmetimin en hayırlıları benim asrımdakilerdir. Sonra onların peşinden gelenler, daha sonra onların peşinden gelenlerdir”*¹ buyurmak suretiyle ashâbının faziletine dikkat çemiştir. İlgili hadiste Hz. Peygamber en hayırlı neslin ashâbı olduğunu vurgularken ondan sonra gelen tâbiûn ve tebeu't-tâbiûn olan iki nesli daha övmüştür. Ancak hadisten anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber bu üç nesilden sonrakiler arasında tercih yapmamış ve şöyle buyurmuştur; *“Ümmetim yağmura benzer, başı mı sonu mu daha hayırlıdır bilinmez”*² Ancak mezkûr hadisten anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber sonraki ümmetini de övmüştür. Mesela *“Sizler benim ashâbımsınız, kardeşlerimiz ise henüz gelmemiş olanlardır”*³ hadisinde Hz. Peygamber sonraki gelen nesilleri kardeşi olarak nitelemiştir.

2.2. Hakaret Etmenin Yasaklandığı Bir Topluluk

Hz. Peygamber en hayırlı ümmet olduğunu ifade edip Sahâbe-i Kirâm'ı övgü ile anarken onlar hakkında kötü konuşmayı da yasaklamıştır. Zira Sahâbe-i Kirâm, Kur'ân-ı Kerîm'i muhafaza etmelerinin yanı sıra Hz. Peygamber'in tedrisatından geçip İslam'ı sonraki nesilleri aktaran bir topluluk olması hasabiyle övgüye mazhar olurken aleyhlerinde konuşulması da yasaklanan bir nesildir. Nitekim Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur; *“Ashabıma sebbetmeyiniz, (hakaret etmeyiniz) sizden birisi Uhud dağı kadar*

¹ Buhârî, Fezâilü Ashâbi'n-Nebî, 1; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 214; Ebû Dâvûd, Sünne, 9; Tirmizî, Fiten, 45.

² Tirmizî, Edeb, 81.

³ Müslim, Tahâret, 39.

altın infak etseydi, ashabımdan birinin verdiği yarım müde ulaşamazdı.”¹ Yine Hz. Peygamber ashâbı hakkında “Hiç şüphesiz Allah benim için sahabeler seçti (insan etti.) Böylece onları ashabım, damatlarım kayın pederim ve ensarım kıldı. Yakında onları noksanlayan, onlara sebbeden bir topluluk da gelecek. Eğer siz onlara ulaşırsanız, onlara kız alıp vermeyin, onlarla birlikte yiyip içmeyin, onlarla namaz kılmayın, öldüklerinde üzerlerine de namaz kılmayın”² buyurarak onlar hakkında kötü konuşanlara alınması gereken tavrı bildirmiştir. Hz. Peygamber’in yanı sıra İslam âlimleri Sahâbe-i Kirâm’a hakaret etmeyi yasaklamış hatta onlar hakkında kötü konuşanları zındık olarak nitelemişlerdir. Mesela muhaddis Ebû Zur’a er-Râzî “Bir kimsenin, Hz. Peygamber’in ashabında eksiklik aradığını görürsen, bil ki o adam “zındık”tır. Çünkü Kur’an haktır, sünnet de haktır. Kur’an ve sünneti bize getiren ise Hz. Peygamber’in ashabıdır. Ashab bizim biricik “şahitlerimiz”dir. Zındıklar bizim şahitlerimizi cerh etmek (çürüğe çıkarmak) istiyorlar. Her kim sahabeyi tan ediyorsa (kötülüyorsa), asıl tan edilmesi gereken, o adam kendisidir. Her kim sahabeyi cerh ediyorsa (çürüğe çıkarıyorsa), asıl cerh edilmesi gereken, o adam kendisidir. Zira sahabeyi cerh edenler, ‘zındıklar’dır”³ diyerek ashabın aleyhinde konuşanları zındık olarak nitelemiştir.

2.3. Allâh’ın Şâhitleri Olan Bir Ümmet

Şâhid, şehâdet kökünden türemiş, terim olarak bir olayı gören yahut o olaya tanıklık eden anlamlarına gelmektedir. Genel anlamda ise duyduğu ya da gördüğü şeyi haber vermek suretiyle tanıklık eden anlamına gelmektedir. Sahâbe-i Kirâm bu anlamda Allâh’ın yeryüzündeki şahitleridir. Nitekim Hz. Peygamber, Sahâbe-i Kirâm’ı, Allâh’ın yeryüzündeki şahitleri olarak nitelemiştir. Örneğin Enes b. Mâlik’ten rivâyet edildiğine göre “Hz. Peygamber ve arkadaşları bir cenazeye rastladıklarında onun iyiliğinden söz etmişler, Hz. Peygamber “vacip oldu” buyurmuştur. Başka bir zamanda diğer bir cenazenin

¹ Buhârî, Fezâilü Ashâbi’n-Nebî, 5; Müslim, Fezâilü’s-Sahâbe, 221,222; Ebû Dâvûd, Sünne, 11; Tirmizî, Menâkıb, 59.

² Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 48.

³ Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 49.

de kötülüklerinden bahsetmişler, Hz. Peygamber yine “vacip oldu” buyurmuştur. Hz. Ömer; “Ey Allah'ın Rasûlü vacip olan nedir?” diye sorunca: “Birinin iyiliğini söylediniz, ona cennet vacip oldu. Diğerinin kötülüğünü söylediniz, ona da cehennem vacip oldu. Siz, yeryüzünde Allah'ın şahitlerisiniz”¹ buyurmuştur. Mezkûr hadisin sadece iki kişiye has olarak söylendiğini ifade eden âlimler olsa da İbn Hacer el-Askalânî, İmâm Müslim'in tahriç ettiği “Siz kimi hayırla yâd edersiniz ona cennet vacip olur” hadisine dayanarak bu özelliğin sıdk ve takvâ sahibi olan Sahâbe-i Kirâm'ın ayrıcalığı olduğunu ifade etmiştir. Nitekim onlar iman ve takva konusunda kendisinden sonrakilerden üstündürlük.² Yine hadis âlimlerinden Şerefüddîn et-Tîbî (ö. 743/1343) Allah katında üstün bir konuma sahip olan Sahâbe-i Kirâm'ın tanıklığını vefat eden kişilere tezkiye olarak görülmelidir diyerek sahâbenin yeryüzünde Allâh'ın şahitleri olduğunu vurgulamıştır.³ Sonuç olarak bir kimsenin Allâh'a şahitlik yapabilmesi için imân bakımından kâmil, fazilet sahibi ve âdil kimselerden olması gerekir. Zira Sahâbe-i Kirâm bu özelliklere hâiz olduğundan Allâh onların şahitliklerini kabul etmiştir.

2.4. Hz. Peygamber'in Arkadaşları

Sahabe, Hz. Peygamber ile hedefi, gayesi ve arzuları aynı olan, aynı davaya gönül vermiş bir nesildir. Bu anlamda Sahâbe-i Kirâm, Hz. Peygamber'in yoldaşı, ashabı ve arkadaşı sıfatları ile anılmıştır. Nitekim onlar Hz. Peygamber hayatta olduğu zamanlarda ve vefat ettikten sonraki süreçte İslâm davasına gönül vermiş olarak hayatlarına devam ettiler. Bu nedenle Hz. Peygamber tarafından “ashâbım” kelimesine muhatap olmuşlardır. Meselâ, Ebû Hureyre'den rivayet edildiğine göre; “Hz. Peygamber bir mezarlığa giderek kabristanda yatanlara şöyle selam verdi: “*Selam size Ey Mü'minler topluluğunun diyarında olanlar! Biz de inşaallah, size katılacağız.* Sonrasında Hz. Peygamber şöyle buyurdu; “*Din kardeşlerimizi dünyada görmüş olmayı*

¹Buhârî, Cenâiz, 85, Şehâdât, 6; Müslim, Cenâiz, 60; İbn Mâce, Cenâiz, 20; Tirmizî, Cenâiz, 63; Nesâî, Cenâiz, 50.

² İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, III, 229.

³ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, III, 231.

çok arzu ederdim”, Sahâbe-i Kirâm akabinde: “*Ya Resulallah! Biz senin din kardeşlerin değil miyiz?*“ diye sordular. Hz. Peygamber: “*Siz benim ashâbımsınız. Kardeşlerimiz benden sonra gelen mü'minlerdir*” buyurdu.¹ Hz. Peygamber mezkûr hadisinde Sahâbe-i Kirâm'ın daha üstün olduğunu kastetmiştir. Nitekim buradaki kardeşlik “*Müminler ancak kardeşirler, öyleyse iki kardeşinizin arasını düzeltin, Allah'a itaatsizlikten sakının ki rahmetine mazhar olasınız*”² ayetinde ifade edildiği gibi din kardeşliğidir. Zira Sahâbe-i Kirâm'ın üstünlüğü ayet ve hadisler ile sabit olduğundan faziletleri tartışmaya açık bir mesele değildir.³

2.5. Hidâyet Rehberi Bir Ümmet

Sahâbe-i Kirâm, nübüvvete canlı şahitlik etmiş, vahiy ile doğrudan muhatap olmuş bir topluluktur. Allah'ın “*And olsun ki, sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok anan kimseler için Allah'ın Rasûlü en güzel örnektir*”⁴, “*Peygamber size ne verirse onu alın, sizi neden menederse ondan geri durun; Allah'tan sakının, doğrusu Allah'ın cezalandırması çetindir*”⁵ şeklindeki uyarılarını ilk işiten ve uygulayan kimselerdir. Dolayısıyla Sahâbe-i Kirâm, Hz. Peygamber'in rehberliğinde olan, yaşam çizgisini daima vahiy sınırları içerisinde belirleyen bir nesildir. Bu bağlamda sonraki nesilleri hidayet rehberi olma özelliği taşımaktadırlar. Nitekim Hz. Peygamber şöyle buyurarak Sahâbe-i Kirâm'ı rehber edinme gerekliliğini vurgulamıştır; “*İsrail oğullarına gelen her şey benim ümmetime de gelecektir. Bir çift ayakkabının birbirlerine benzerliği gibi aynı durumda olacaklardır. Hatta onlardan bir kimse açıkça annesi ile zina eden kimse olsa ümmetinden de böyle yapanlar çıkacaktır. İsrail oğulları yetmiş iki millete ayrılmışlardı. Ümmetim ise yetmiş üç millete ayrılacaktır. Bunlardan biri hariç hepsi Cehennem'de olacaktır*” Sahâbe-i Kirâm: “*O millet kimdir?*” diye sordular. Hz. Peygamber de şöyle buyurdu: “*Ben ve ashâbım hangi millettin*

¹ Müslim, Tahâre, 39; İbn Mâce, Zühd, 36.

² Hucurât, 49/10.

³ Nevevî, *el-Minhâc*, III, 137-138.

⁴ Ahzâb, 33/21.

⁵ Haşr, 59/7.

isek o milletten ve dinden olanlardır.”¹ Hz. Peygamber’in hadisinden de anlaşılacağı üzere İslâm ümmetinde zamanla inanç ve ahlâk yönünden bozulmalar olacağı ancak Hz. Peygamber ve Ashâb’ının çizgisinde yaşayanların kurtuluşa ereceği ifade edilerek Sahâbe-i Kirâm’ın rehber alınması gerektiği vurgulanmıştır.

Sahâbe-i Kirâm, Hz. Peygamber’in, İslâm davasındaki yol arkadaşlarıdır. Dolayısıyla ayet ve hadislerle dayanarak benzer vasıfları ve başlıkları çoğaltmak mümkündür. Çünkü onlar Allâh ve Hz. Peygamber’in doğrudan övgüsüne ve müjdesine mazhar olmuş bir nesildir.

C. SAHÂBE’NİN ADÂLETİ

Adâlet, lügâten dinde istikâmet sâhibi olmak, kendisinden herhangi bir şüphe ve yalan zuhur etmemek anlamlarına gelmektedir. Adâlet, sözlüklerde dört vecih olarak tasnif edilse de en önemlisi sözde ve hükümde adil olmak olduğu vurgulanmıştır.² İstilâhî anlamında bazı âlimler görüş farklılığına gitmişlerdir. Mesela “Adâlet” Mâlikî mezhebinin dil âlimlerinden olan İbnü’l-Hâcib (ö. 646/1249) tarafından, takvâ ve mürüet üzerine dini muhafaza ederek büyük günahlardan kaçınmak, küçük günahlarda ısrarcı olmamak şeklinde tanımlanmıştır.³ İbnü’l-Hâcib’in tanımı yine dil âlimi olan Adudüddin el-‘Îcî (ö. 756/1355) tarafından şerh edilerek dini muhafaza etmenin küfre düşmemek, takva ve mürüet üzere olmak ise fiska düşmemek olduğu ifade edilmiştir.⁴ Hatib el-Bağdâdî’nin eserinde tanım genişletilerek Adâlet, Allâh’ın emrettiği şeyleri yerine getirirken yasakladığı haramlardan kaçınmak, büyük günahlardan kaçınmak, küçüklerde ısrarcı olmamak, adalete ve mürüete zarar veren davranışlardan kaçınmak, doğru sözlü olarak tanınmak, yalan ve fasıklık ile bilinmemek olarak ifade edilmiştir.⁵ Tanımlardan da anlaşılacağı üzere

¹ Tirmizi, İman, 18; Ebû Dâvud, Sünne, 1; İbn Mâce, Fiten, 17.

² İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, XI, 431-432.

³ Kubeyî, *Sahâbetü Rasûlillâh*, s. 262.

⁴ Kubeyî, *Sahâbetü Rasûlillâh*, s. 262-263.

⁵ Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 80.

Allâh'ın emir ve yasaklarına riayet eden, kişilik ve dini kimliğine zarar veren davranışlardan uzak durmak adalet olarak tanımlanabilir.¹

Muhaddisler bir hadisin makbul sayılabilmesi için râvinin âdil olarak değerlendirilmesi gerektiği görüşündedir. Hadis âlimlerine göre bir kişinin âdil olması için Müslüman olması, akıl sahibi olması, buluğ çağına gelmiş olması, takva ve mürüet sahibi olması, sıdk ve emanete riayet etmesi gerekmektedir.² Bu bağlamda râvinin yalan söylemesi, yalan ile itham edilmesi, fısk ve bidat ehli olması gibi durumlar adâleti zedeleyici kusurlar olarak zikredilmiştir.³

Sahâbe-i Kirâm'ın tamamı, mezkûr bilgiler çerçevesinde âdil olarak kabul edilmişlerdir. Muhaddislere göre sahâbenin adâleti sorgulanmaz çünkü onların adâleti ayet ve hadisler ile sabit kılınmıştır. Ayrıca Sâhâbe'nin tamâmının adil olduğuna dair cumhur ulemâ icmâ etmiştir. Nitekim daha önce de zikri geçen ayet ve hadisler sahâbenin adâletini tasdik ederken onları koruma altına almıştır.⁴

Ehl-i Sünnet'e göre sahâbe, Allah tarafından Hz. Peygamber'in ashâbı olarak seçilmiş, Allâh'ın yardımına mazhar olmuş, İslâm dini için can ve malları ile cihad etmiş bir nesildir. Dolayısıyla tamamı âdil olarak değerlendirilmelidir. Sahâbe'nin içinde günah işleyenler olsa dahi bu durumu değiştirmez. Bu nedenle onların âdil kabul edilmesi hem aklen hem de naklen zorunludur.⁵ İslâm tarihi tetkik edildiğinde Sahâbe-i Kirâm yaşamları boyunca İslâm ahlâkı üzere yaşamış, büyük günahlardan kaçınmış küçük günahlarda ısrarcı olmamış, günah işlese dahi hemen tevbe etmiş, kişiliklerine zarar verecek davranışlardan ve yalandan uzak kalmış bir nesil olduğu görülmektedir. Dolayısıyla adâletlerinin aklen zorunlu olduğuna hükmedilebilir.⁶

¹ Adâlet kavramının tarihi seyri için bkz. Demirel, Harun Reşit, "Adâlet Kavramı ve Şia'da Sahâbe'nin Adâleti Meselesi", *Mütefekkir*, c.2, sy. 3, ss. 41-76.

² Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 46.

³ Hâkim en-Nisâbüri, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 234. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 100-108.

⁴ İbnü's-Salah, *Ulümü'l-hadîs*, s. 294-296.

⁵ Kubeyî, *Sahâbetü Rasûlillâh*, s. 261.

⁶ Kubeyî, *Sahâbetü Rasûlillâh*, s. 274; Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Efendioğlu, *Sahabeye Yöneltilen Tenkitler*, s. 41-55, 93-101.

Sahâbe'nin fazileti ve adâleti bilhassa tamâmının âdil kabul edilmesi diğer mezhep ve fırkalar ile tartışma konusu olagelmıştır. Ancak Sahâbe-i Kirâm'ın tamamının adil olmasından maksat onların peygamberler ve melekler gibi ma'sûm yani günahsız olmaları değildir. Nitekim "Kullühüm udûl" anlayışı onların rivayette kasıtlı yalan ve tahriften kaçınmalarını ifade eder. Bundan murâd, onların günahsız olmalarını değil rivayetlerinin sorgulamadan kabul edilmesinin gerekliliğidir.¹ Kısacası "Kullühüm udûl" anlayışı rivâyette olan hassasiyeti ifade etmektedir. İlgili konudaki diğer mezhep ve fırkaların görüşleri "Sahâbe Hakkındaki Görüşler" bölümünde işlenecektir.

D. SAHÂBE'YE SAYGISIZLIK MESELESİ

Sahâbe-i Kirâm'ın fazileti ayet ve hadisler ile sabit olan bir mesele olduğundan onlara hakaret etmek naklen yasaklanmıştır. Sahâbe'ye hakaret etmek kaynaklarımızca "sebb" ve "şetm" kelimeleri ile ifade edilse de dilimizde kullanılan "sövmek" anlamı anlaşılmalıdır. Zira bu ifadeler, ayıplamak, alay etmek, hakaret etmek, iftira atmak, ithamda bulunmak anlamına gelmektedir.² Ayet ve hadislerde övülen bilhassa hadislerde hakaret etmenin yasaklandığı göz önüne alındığında Sahâbe'ye hakaret etmenin dini anlamda sorumluluğu zuhur edecektir. Nitekim Sahâbe-i Kirâm'a hakaret etmek ilgili rivayetlere dayanarak günah muhtevasına alınabilir. Zira kaynaklarda ifade edildiğine göre birçok âlime göre ashâba hakaret büyük günah çerçevesine dâhil edilmiştir. Hatta İmam Malik, Sahâbe-i Kirâm'ı tekfir etmek had cezasını gerektirdiğini dolayısıyla o kişinin öldürüleceğini savunmuştur.³ Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî (ö. 219/834), Sahâbe-i Kirâm'ın sadece istiğfâr ile anılması gerektiğini vurgulayarak "*Her kim onlara sebbeder ve hakaret ederse Hz. Peygaber'in sünneti üzere değildir*" demiştir.⁴

¹ Leknevî, *Zaferü'l-emânî*, s. 539.

² Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, II, 473-474.

³ Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, II, 611.

⁴ Humeydî, *Usûlü's-Sünne*, s. 39.

Sahâbe'ye hakaret etmenin dini hükmüne gelince âlimler bu meselede ihtilafa düşmüşlerdir. Onlardan bazıları Sahâbe'ye sebbeden, hakaret eden açıktan yahut gizliden buğz eden kimsenin tevbe etmediği sürece tekfir edilebileceğini ve katlinin caiz olduğunu savunmuştur. Mesela İmam Serahsî, “*Sahâbe-i Kirâm bize Şeriatı tebliğ eden kimselerdir. Her kim onlar hakkında ta'n edici ifadeler kullanırsa o kişi mülhittir. Tevbe etmediği sürece öldürülür*” diyerek sahâbeye dil uzatan kimsenin öldürülmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹ Aynı şekilde Ebû Zur'a er-Râzî (ö. 264/878), Sahâbe-i Kirâm'a dil uzatan kimselerin asıl hedefinin ayet ve hadisleri yok etmek istediğini ifade ederek Sahâbe'ye dil uzatan kimseyi zındık olarak nitelemiştir.² Hanefî fakihlerinden İmam Tahâvî (ö. 321/933), “*Sahâbe-i Kirâm'ı sevmek dinin gereğidir. Zirâ onlara buğz etmek küfürdür, münafıklıktır*” demek suretiyle Sahâbe'ye saygısızlığı küfür olarak değerlendirmiştir.³ Bazı âlimlere göre ise Sahâbe'ye dil uzatmak küfrü değil, fisk ve delâleti ifade eder. Dolayısıyla had cezası yerine ta'zîr cezası uygulanmalıdır. Örneğin hanefî fakihlerinden Abdullah b. Mahmûd el-Mevsîlî'ye (ö. 683/1284) göre Sahâbe'den herhangi birine hakaret etmek yahut buğz etmek küfrü değil delâleti gerektirir. Sa'duddin et-Teftezânî (ö. 792/1390) de aynı görüşü paylaşarak Sahâbe'ye dil uzatmayı fasıklık ve bidât olarak telakki etmiştir.⁴ Şâfi fakihlerinden olan Takıyüddin es-Sübkî (ö. 756/1355), *el-Fetâvâ* isimli eserinde Sahâbe'ye sebbetmenin küfür değil fasıklık olduğuna hükmetmiştir.⁵

Sahâbe, Hz. Peygamber'in nübüvvetine ve vahiy sürecine şahitlik etmiş, ayet ve hadislerde övülmüş, Hz. Peygamber'e davasında canları ve malları ile yoldaşlık etmiş, İslâm'ı sonraki nesillere eksiksiz nakletmiş bir ümmettir. Allah'ın en hayırlı ümmet olarak ifade ettiği, Hz. Peygamber'in bilhassa hakaret etmeyi yasaklığı ve âlimlerin bu meseledeki hassasiyeti göz önüne alındığında Sahâbe'ye hakaret etmek yahut onları yalancılıkla itham

¹ Serahsî, *el-Usûl*, II, 134.

² Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 49.

³ Kubeyî, *Sahâbetü Rasûlillâh*, s. 336-337.

⁴ Kubeyî, *Sahâbetü Rasûlillâh*, s. 338-340.

⁵ Sübkî, *el-Fetâvâ*, s. 579-580.

etmek İslâm dinine zarar vereceğinden bu konuda daha dikkatli davranılması gerekmektedir.¹

II. SAHÂBE HAKKINDAKİ GÖRÜŞLER

A. SELEF-İ SÂLİHİN VE SAHÂBE

Selef-i Sâlihîn, Hz. Peygamber döneminde yaşamış Sahâbe-i Kirâm başta Sahâbe'yi gören, sohbet eden ve ilim alan Tâbiûn ve Tebeü't-Tâbiîn olmak üzere Hz. Peygamber'in hayırla yâd ettiği üç nesil dönemini ifade etmektedir. Bu bölümde, Sahâbe'nin, Tâbiûn ve Tebeü't-Tâbiîn'in, Sahâbe-i Kirâm hakkındaki görüşleri ve hassasiyetleri kısaca ifade edilecektir.

İlim ehli büyük sahâbilerin, ayet ve hadisler gereğince Hz. Peygamber'e arkadaşlık etmiş sahâbiler hakkında oldukça hassas olduğu görülmektedir. Nitekim onlar, ashâbın doğrudan Allah ve Hz. Peygamber tarafından övüldüğüne ve müjdelendiğine şahitlik etmiş kimselerdir. Bu durum onları ashâbın hakkını müdafa etmeye sevkederken ashâba saygı meselesini hassasiyetle ele almalarına sevketmiştir. Mesela ashâbın büyüklerinden Hz. Ömer ashâba dil uzatana “*Beni bırakın şunun dilini keseyim, görenlere ibret olsun da bundan sonra kimse Hz. Peygamber'in ashâbından birine dil uzatma cür'etinde bulunmasın*” diyerek sert bir şekilde karşılık vermiştir.² Aynı şekilde aşere-i mübeşşereden olan fakih sahâbilerden Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53) “*Allah kullarının kaplarına bakmış ve Hz. Peygamber'in kalbini kullar arasındaki en hayırlı kalp olarak bulmuştur. Hz. Peygamber'i kendisine risâlet için seçmiştir. Hz. Peygamber'in kalbinden sonra Allah tekrar kullarının kalplerine bakmış ashâbın kalbini kullar arasındaki en hayırlı kalp olarak bulmuştur. Dolayısıyla İslâm dini adına mücadelede onları Hz. Peygamber'e arkadaş olarak seçmiştir*”³ diyerek Sahâbe-i Kirâm'ın Hz. Peygamber'den

¹Sahâbe'ye saygısızlığın dini hükmü hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Efendioğlu, Mehmet, “Sahâbe Hukûku ve Ashâba Saygısızlığın Dîni Hükmü”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, c. 8, sy. 1, ss- 7-32; Mağrâvî, *Men sebbe's-Sahâbete*, s. 77-101.

²Lâlekâî, *Şerhu i'tikâdi Ehli's-sünne ve'l-cemâa*, VII, 1336-1339.

³Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 86.

sonra en hayırlı nesil olduğuna vurgu yapmıştır. Hz. Ömer'in oğlu, Hz. Peygamber'den en çok hadis rivâyet eden sahâbilerden Abdullah b. Ömer (ö. 73/693), “*Onlar kapleri en temiz, ilimleri en derin, Allâh'ın, Hz. Peygamber'e arkadaş olarak seçtiği kimselerdir*” diyerek Sahâbe-i Kirâm'ın bu ümmetin en hayırlı nesli olduğunu ve onların ahlakı üzere olunması gerektiğe işaret etmiştir.¹ Mezkûr sahâbilerin yanında Hz. Aişe, Ebû Hureyre gibi ashâb hakkında oldukça titiz davranan sahâbileri örnekler ile çoğaltmak mümkündür. Zira sahâbenin İslâm adına vermiş olduğu mücadeleye doğrudan şahitlik eden kişiler yine Hz. Peygamber'in ashâbıdır. Dolayısıyla ashâb hakkında hassas olunması gerektiği onlar tarafından dinî bir vecibe olarak görülmektedir.²

Hz. Peygamber'in dava arkadaşları Sahâbe-i Kirâm'ın tedrisatından geçmiş bir nesil olan Tâbiûn, Hz. Peygamber'in ashâbına olan saygılarını daima muhafaza etmişlerdir. Nitekim Tâbiûn, onları en iyi tanıyan bir nesil olmalarının yanı sıra sahâbenin mücadelesine şahitlik etmiş bir topluluktur. Dolayısıyla herbiri sahâbenin faziletine dair bir şeyler söylemiş yahut nakletmiştir. Meselâ, Tabiûn'un büyüklerinden olan Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/712), Sahâbe-i Kirâm'ın söz söylediği bir meselede kendisinin bir görüş belirtmeyeceğini söyleyerek ashâba olan saygısını dile getirmiştir.³ Aynı şekilde Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) ve Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) gibi önemli sahâbileri dinleme imkânı bulan Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720), sünnet'in hassas çizgisinin Sahâbe-i Kirâm tarafından oluşturulduğunu, sünnet hususundan onlara tabi olunması gerektiğini, ilim ve irfan konusunda mahir olduklarını, dini konular ve araştırma hususunda diğer insanlardan üstün olduklarını ifade ederek onları hidayet rehberi olarak gördüğünü söylemiştir.⁴ Son olarak Basra'nın meşhur tâbiûn âlimlerinden olan Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) Sahâbe-i Kirâm hakkındaki şu sözleri meseleyi özetler niteliktedir;

¹ Kubeyî, *Sahâbetü Rasûlillâh*, s. 177.

² Ashâb hakkında önde gelen sahâbilerin hassasiyeti meselesi ve örnekleri için ayrıca bkz. Efendioğlu, “Sahâbe Hukûku ve Ashâba Saygısızlığın Dînî Hükümü”, *HTD*, c. 8, sy. 1, ss. 11-19; Mağrâvî, *Men sebbe's-Sahâbete*, s. 23.

³ Efendioğlu, “Sahâbe Hukûku ve Ashâba Saygısızlığın Dînî Hükümü”, *HTD*, c. 8, sy. 1, ss. 20.

⁴ Ebû Dâvud, *Sünne*, 6.

“Hayırlı olmaları onların simalarında, hareketlerinde, hidâyetlerinde, doğruluklarında, kaba giysiler giymelerinde, tutumlu olmalarında, tevazıyla yürümelerinde, söylediklerini yapmalarında, helal olan şeyleri yiyip içmelerinde, Rablerine huşu içinde boyun eğmelerinde, hoşlarına gitse de gitmese de sadece hakka tâbi olmalarında kendini göstermiştir. Hak yolunda susuz kalmış, bedenleri zayıf düşmüş, Rablerinin rızası için insanların öfkelenmelerine aldırış etmemişlerdir. Aşırı öfkeye kaçmamışlar, haddi aşp zulmetmemişler ve Allah'ın, Kur'ân-ı Kerîm'deki buyruklarının dışına asla çıkmamışlardır. Zikri dillerinden düşürmemişlerdir. Allah onlardan yardım istediği zaman da kanlarını dökmekten, onlardan borç istediği zaman da mallarını harcamaktan çekinmemişlerdir. İnsanlardan korkuları bunları yapmalarına hiçbir zaman engel olmamıştır. Ahlâkları güzel ve malları az olmuştur. Âhiretleri için az bir dünyalıkla yetinebilmişlerdir”¹

Sahâbe-i Kirâm'ın faziletlerine şahit olan Tâbiûn nesline yetişen Tebeü't-Tâbiîn de sahâbeye saygısını muhafaza ederek insanları bu konuda hassas davranmayı tavsiye etmişlerdir. Mesela bu neslin en önemli âlimlerinden olan mezhep imamı İmâm eş-Şâfi (ö. 204/820) şu sözleri ile sahâbeye olan saygısını dile getirmiştir;

“Allah, Kurân-ı Kerîm'de, İncil'de ve Tavrata, Hz. Peygamerin ashâbından övgü ile bahsetmiştir. Hz. Peygamer'de onlardan başka kimseyi övmediği kadar Sahâbe-i Kirâm'ı övmüştür. Siddıkların, Sâlihlerin ve Şehitlerin en üst mertebesine yükselterek onlara rahmet etmiştir. Onlar ki vahye şahitlik edip Hz. Peygamber'in sünnetini bize ulaştıranlardır. Onlar bizim bildiğimiz ya da bilmediğimiz Hz. Peygamer'in bütün sünnetlerini bilenlerdir. Onlar her türlü ilme ve içtihadı, akıl ve düşünceye sahip bir nesildir. Onların görüşleri bizim görüşlerimizden daima değerlidir.”²

Mezhep imamlarından aynı zamanda Mihne süreci baş mağdurlarından olan Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Sahâbe-i Kirâm hakkında daima güzel konuşulması gerektiğine vurgu yaparak onlar hakkında ta'n edici ifadelerden

¹ İsfehânî, *Hiyetü'l-evliyâ*, II, 150.

² Beyhaki, *Menâkibü's-Şâfi*, I, 442.

kaçınmak gerektiğini söylemiş¹ hatta sahâbe hakkında kötü konuşan kişiyi İslâm üzere saymadığını belirterek sahâbeye olan saygısını vurgulamıştır.² Aynı şekilde Tebeü't-Tâbiîn'in hadis hafızı ve münekkitlerinden olan Ebû Hâtim er-Râzî de, Sahâbe-i Kirâm hakkında şu sözleri sarfetmiştir;

“Hz. Peygamber'in ashâbı vahye ve nüzule şahitlik eden tefsir ve te'vili bilen bir nesildir. Allah onları Hz. Peygamber'e yardım, İslâm dinini ikâme ve hakkı izhâr etmek için seçmiştir. Allah onlardan razı olmuş ve onların herbirini bizim için örnek ve şiar kılmıştır. Onlar ki edep, ahlak, emir ve yasakları, hüküm, şeriat ve sünneti muhafaza etmişlerdir. Onlar Hz. Peygamber'in inayeti ile O'ndan gördükleri şekilde Kur'an-ı Kerîm'i tefsir ve te'vil etmişlerdir. Örnek olma konumuna yükseltire Allah onlara ikramda bulunmuş ve onları müşerref kılmıştır. Allah onlardan şüphe, yalan, hile ve hatayı izâle etmiştir. Ardından Allah “siz insanlara şahit olasınız diye sizi aşırılıklardan uzak bir ümmet yaptık”³ diyerek onları bu ümmetin adilleri olarak isimlendirmiştir.⁴

Hz. Peygamber'in ashâbına hakettiği değeri vermek onlara olan saygı ve hürmette cömert olmayı gerektirir. Nitekim ayet ve hadislerde övgü ile bahsedilen bir nesil hakkında konuşmak hassasiyet gerektiren durumlar arasındadır. Bu duruma dikkat çeken her üç nesil de şu ortak noktalarda birleşmişlerdir;

Birincisi, Sahâbe-i Kirâm, Ayet ve hadislerde övgü ile bahsedilen, vahye şahitlik etmiş, Hz. Peygamber'in dava arkadaşları olan bir nesildir. Dolayısıyla Allah ve Rasûlü tarafından koruma altına alınmışlardır.

İkincisi, Onlar dini nuhafaza eden ve eksiksiz bir şekilde bizlere tebliğ eden bir topluluktur. Dolayısıyla sahâbe'ye olan saygı ve hürmette hassas davranılması gerekmektedir. Zira onları güzel sözlerle anmak Müslüman olan her kişinin görevidir.

Üçüncüsü, Sahâbe hakkında kötü konuşma, hakaret etmek, ta'n edici ifadelerde bulunmak ve iftira atmak dinî açıdan sorumluğa yol açmaktadır.

¹ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, I, 294.

² İbn Teymiyye, *es-Sârimü'l-meslûl*, s. 570-571.

³ Bakara, 2/143.

⁴ Kubeyî, *Sahâbetü Rasûlillâh*, s. 176.

Dolayısı ile sahâbe'ye sebbeden fasık olarak nitelenmiş hatta kâfir olduğu bile söylenmiştir.

B. FIRKALAR VE SAHÂBE

İslâm'ın iki temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm ve Hadisler tarafından faziletleri tasdik edilen hadis rivayetinin ilk halkası Sahâbe-i Kirâm'ın, tamâmının adil olduğu Ehl-i sünnet tarafından delilleri ile birlikte ifade edilse de bazı fırka ve mezhepler Ehl-i sünnetin çizdiği sınırları kabul etmemiştir. Çünkü Hz. Peygamber'in vefatından sonra halife seçimi meselesi sahâbenin ilk karşılaştığı problem olarak tarihteki yerini almıştır. Ardından Hz. Osmân'ın (ö. 35/656) şehit edilmesi, Hz. Ali (ö. 40/661) döneminde Cemel vakası (36/656) ve Sıffin savaşı (37/657) gibi İslâm tarihinde derin yaralara yol açan krizler yaşanmıştır. Savaşlar neticesinde taraflar ortaya çıkmış fırka ve mezhepler zuhur etmiştir. Zamanla siyasi ve sosyal sorunlar tartışmalara neden olmuş sahâbe hakkında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Neticede sahâbenin adâleti ve fazileti tartışma konusu haline gelmiştir. Hatta konu sahâbiler hakkında ta'n edici ifadeler kullanılarak onları yalancılıkla, irtidât ve tekfirle suçlamaya kadar gelmiştir. Bu bölümde başta Şîa olmak üzere Râfizîler, Hâricîler ve Mu'tezile'nin sahâbe hakkındaki görüşleri kısaca ifade edilecektir.

Kur'ân ayeti ve hadisler sahâbenin faziletinden bahsettiğinden fitne olaylarına karışmalar bile, onların adalet ve faziletleri nas ile sabittir. Dolayısıyla Şîa'dan farklı olarak Ehl-i sünnet'e göre sahâbenin tamamı âdildir. Ancak Şîa, Hz. Peygamber'i Müslüman olarak görenleri, münafıkları hatta Hz. Peygamber vefat ettikten sonra irtidât edenleri de sahâbe tanımı içine almıştır.¹ Bu sebeple Şîa'ya göre gerçekten sahâbi sayılacak kişi sayısı çok azdır.² Onlara göre sahâbenin içerisinde münafıklar ve fâsıklar vardır. Hz. Peygamber vefat

¹ Sofuoğlu, Cemal, "Şîa'nın Sahâbiler Hakkındaki Bazı Görüşleri", *AÜİFD*, 1981, XXIV, 534, Ayrıca bkz. Topgül, Muhammed Enes, *Erken Dönem Şîi Ricâl İlmi*, İstanbul, 2015, s. 347-349.

² Küleynî, *el-Kâfi*, II, 22-23.

ettikten sonra kendilerini günah ve fasıklıktan muhafaza edememişler ve küfre düşmüşlerdir. Dolayısıyla onların diğer insanlardan farkı yoktur.¹

Hz. Ali ve Ehl-i Beyt, Şîa'da önemli bir konuma sahiptir. Ehl-i Beyt ve masum imamlar dışında gelen rivâyetleri reddetmişlerdir.² Çünkü onlara göre hadis uydurma faaliyeti Hz. Peygamber hayatta iken başlamış vefatından sonra artarak devam etmiştir.³ Şîa, Ehl-i Beyt'in yanında Ebû Zer el-Gifârî, Mikdâd b. el-Esved, Selmân el-Fârisî⁴ ve Ammâr b. Yâsir gibi sahâbilerle de ayrı bir önem atfetmektedir. Zira onlara göre Ehl-i Beyt ve mezkûr sahâbiler dışındaki bütün sahâbiler Hz. Ebû Bekir'e biat ederek irtidât etmişlerdir.⁵ Hatta Şîa'ya göre Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osmân, Hz. Ali'nin hilâfetini elinden alarak ğasb etmişlerdir.⁶

Şîa'nın sahabe anlayışı verilen bilgiler ışığında şu üç grupta toplanabilir;

-Sahâbe-i Kirâm'ın tamamı adildir.

-Sahâbe'nin adalet ve fazilet yönünden diğer insanlardan farkı yoktur. Onların içerisinde âdil olanlar olduğu gibi günahkâr olanlar da mevcuttur.

-Belli sahâbiler dışındaki bütün sahâbiler irtidât etmişlerdir. Dolayısıyla bu kişiler küfür içindedir.⁷

Zeyd b. Ali'den ayrılan İmâmiyye'nin hem Şîi hem de bâtınîliğin özelliklerini taşıyan Râfidîler de sahâbe hakkında olumsuz görüşlere sahiptir. Râfidîlerin, sahâbe hakkındaki görüşlerinin temelini imâmetin Hz. Ali ve Ehl-i beyt'e ait olduğu düşüncesi oluşturmaktadır.⁸ Bu bağlamda onlara göre Hz. Ali'den önce hilâfet makamına gelen Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osmân hilâfeti ğasp ettiğinden küfre düşmüşlerdir. Hz. Ali hilâfeti ğasp eden bu bu

¹ Esed Haydar, *es-Sahâbe fî nazari's-Sîati'l-İmâmiyye*, s. 9.

² Küleynî, *el-Kâfi*, II, 23-24.

³ Kuzudişli, *Şîa ve Hadis*, s. 61-64.

⁴ Şîa'nın Selmân-ı Fârisî hakkındaki görüşleri için bkz. Karakaş, Mücahit, Selmân el-Fârisî ve Rivâyetlerinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi, Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016.

⁵ Kubeyî, *Sahâbetü Rasûlillâh*, s. 287-289.

⁶ Müfid, *el-İfsâh*, s. 11. Ayrıca bkz. es-Sibâ'î, *es-Sünne*, s. 131.

⁷ Sofuoğlu, Cemal, "Şîa'nın Sahâbiler Hakkındaki Bazı Görüşleri", *AÜİFD*, XXIV, 535. Şîa'nın, sahâbiler hakkındaki görüşleri için ayrıca bkz. Kubeyî, *Sahâbetü Rasûlillâh*, s. 286-293.

⁸ Zehebî, *el-Müntekâ*, s. 121-122.

sahâbilerden beridir.¹ Rafidîler, Hz. Ali, Hz. Fâtıma (ö. 11/632), Hz. Hasan (ö. 49/669), Hz. Hüseyin (ö. 61/680), Ebû Zer el-Gifârî, Mikdâd b. el-Esved, Selmân el-Fârisî ve Ammâr b. Yâsir gibi sahâbiler dışındaki ilk üç halife başta olmak üzere bütün sahâbileri tekfir etmektedir.² Telif etmiş olduğu eserlerde bile sahâbeyi ta'n ve tekfir edici bölümlere yer veren Râfidîler sahâbiler hakkında sebb ve şetm içeren ifadelerle çokça yer vermişlerdir. Mesela, Hz. Ebû Bekir'in boynunda asılı bir put ile Hz. Peygamber'in arkasında namaz kıldığı, Hz. Ömer'in en az şeytan kadar kâfir olduğu, Hz. Osmân'ın aslında kâfir olduğu ama bunu gizleyerek münafıklık yaptığı gibi bilgileri içeren rivâyetler nakletmişlerdir.³

Sıffin savaşındaki hakem olayından sonra zuhur eden Hâricîler'e gelince,⁴ onlar Hakem olayı dolayısıyla Hz. Ali başta olmak üzere Hz. Hasan, Hüseyin, Abdullah b. Abbâs, Ebû Eyyûb el-Ensârî, Hz. Osmân, Hz. Âişe, Zübeyr b. Avvâm, Talhâ b. Ubeydullâh gibi sahâbileri tekfir ederler. Hakem olayının akabinde Hz. Ali ve Hz. Muâviye taraflarının tamamının küfre düştüğünü dolayısıyla canlarının ve mallarının helal olduğunu iddia etmişlerdir.⁵ Ancak Hâricîler, önceden sahâbenin tamamını ta'dîl ederken Cemel vakası, Sıffin savaşı ve Hakem olayından sonra sahâbeyi tekfir etmişler onlardan gelen rivâyetleri ve hükümleri reddetmişlerdir.⁶

Akıl ve irâdeye fazlaca önem veren Mu'tezile mezhebi sahabenin adaleti ve fazileti hususunda diğer fırka ve mezheplerle⁷ aynı çizgide olduğu ifade edilmiştir. Ancak Mu'tezile, Hz. Ali'yi öldüren kişiler başta olmak üzere⁸, Muâviye b. Ebî Süfyân, Amr b. el-Âs gibi sahabilerden teberrî edilmesi gerektiğini iddia ederken⁹ fitne ve savaşlar dolayısıyla sahâbilerin

¹ Irâkî, *el-Fırakü'l-müfterika*, s. 30-31.

² Fahreddin Râzî, *İ'tikâdâtü firaki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, s. 56.

³ Süleymân b. Nâsır, *el-İstinfâr*, s. 63-64.

⁴ Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 53-54.

⁵ Irâkî, *el-Fırakü'l-müfterika*, s. 307-309.

⁶ es-Sibâ'î, *es-Sünne*, s. 130.

⁷ Fırka ve mezhepler ifadesinden Şia ve Havâric hariç tutulmaktadır. Nitekim Şia ve Hâricîlerin sahabe anlayışı birinci bölümde işlenmiştir.

⁸ Hamdü'l-ibâd, *el-İntisâr*, s. 125.

⁹ Hansu, Hüseyin, "Mu'tezile'de Sahâbe Algısı", *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe: Sahâbe Kimliği ve Algısı*, İstanbul, 2013, s. 489.

adaletlerinin tekrar araştırılması gerektiğini söyleyerek¹ diğer mezheplerden ayrılmıştır. Mesela onlara göre Hz. Ali hakkın müdâfisi iken Hz. Muâviye hak ile mücadele eden birisidir.²

Ashâbın adalet ve fazileti konusunda kullandıkları deliller Ehl-i sünnet'in kullandıkları deliller³ ile aynıdır.⁴ Mu'tezilî kaynaklarda, Sahabe hakkında Ehl-i hadis, Mu'tezile ve Mürcie arasında genel fikir ayrılığı olmadığı ifade edilmiştir. Görüş ayrılıklarının sadece ashâbın faziletleri konusunda olduğu kaydedilse de⁵ Vâsıl b. Atâ, Nazzâm ve Câhız gibi mu'tezili âlimler sahâbeyi çok sert bir dille eleştirip itham etmişlerdir.⁶ Meselâ Vâsıl b. Atâ'ya göre Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Abdullah b. Abbâs, Talhâ b. Ubeydullâh, Zübeyr b. Avvâm ve Hz. Âişe gibi sahâbiler adil sayılmazlar. Ayrıca Cemel vakasına katılan her iki tarafta kim varsa adaletlerine şüphe ile bakmak gerekir. Hatta Vasıl b. Atâ bu sahâbilerin adaletleri hakkında konuşmak ile yetinmeyip onları fâsık olarak nitelemiştir. Dolayısıyla Vâsıl b. Atâ'ya göre Cemel ashâbının tamamı cehennemliktir.⁷ Allâf, Nazzâm ve Câhız gibi mu'tezilî âlimler de sahâbe konusunda Vâsıl b. Atâ'nın takipçileri olarak zikredilebilir.⁸

---

¹ Kubeyî, *Sahâbetü Rasûlillâh*, s. 294-295.

² Kubeyî, *Sahâbetü Rasûlillâh*, s. 294.

³ Mutezile'nin delilleri: Âl-i İmrân, 3/110, Hadîd, 57/10.

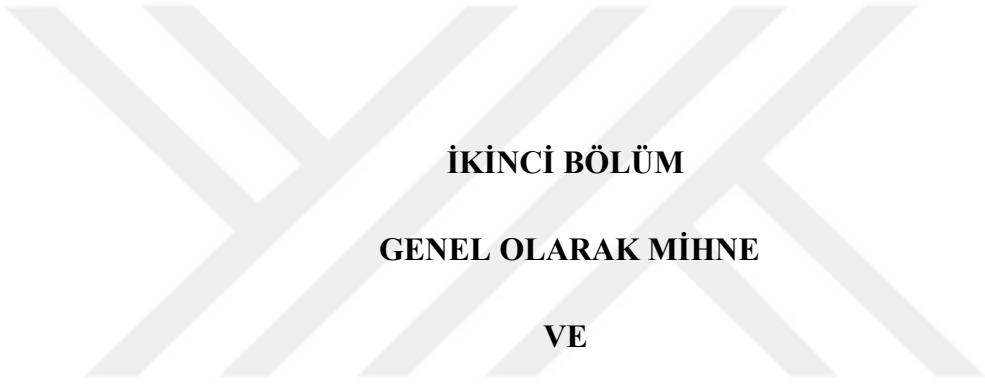
⁴ Hansu, "Mu'tezile'de Sahâbe Algısı", s. 488.

⁵ Hayyât, Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntişâr ve'r-red 'ale'bni'r-Râvendî el-mülhid*, yy, ts, s. 137-142.

⁶ Mu'tezile'nin sahâbe hakkındaki görüşleri konusunda farklı bir bakış açısı için bkz Hansu, Hüseyin, "Mu'tezile'de Sahâbe Algısı", *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe: Sahâbe Kimliği ve Algısı*, İstanbul, 2013, s. 487-505.

⁷ Irâkî, *el-Fırakü'l-müfterika*, s. 305-307.

⁸ Irâkî, *el-Fırakü'l-müfterika*, s. 307.

İKİNCİ BÖLÜM
GENEL OLARAK MİHNE
VE
MİHNE DÖNEMİNDE SAHABE ELEŞTİRİLERİ

GENEL OLARAK MİHNE VE MİHNE DÖNEMİNDE SAHABE ELEŞTİRİLERİ

I. GENEL OLARAK MİHNE

A. MİHNE'NİN TARİHİ ARKA PLANI

1. Mihne'nin Tanımı

Me-ha-ne (م-ح-ن) kökünden türeyen, genelde kelime olarak, denemek, sınamak, imtihan etmek, ateşle saf hale getirmek, bir şeyin veya bir sözün hakikatini araştırmak, işkenceye maruz bırakmak, azap etmek, boyun eğdirmek, bela sıkıntı ve musibet anlamlarına, terim olarak ise bir kimsenin imtihana tabi tutulduğu konu hakkında gerçek fikrini öğrenmeye yönelik imtihan ve baskı anlamına gelen Mihne¹, özelde Abbasî halifelerinden yedincisi olan Abdullah el-Me'mûn'un (218/833), Bağdat'ta bulunan İshak b. İbrahim'e, Kur'an'ın yaratılmışlığı hususunda hadis âlimlerini, kadıları ve âlimleri imtihan etmesi için yazmış olduğu mektupla başlayan ve Mu'tasım (227/842) ve Vâsık (232/847) dönemlerinde de devam eden, bazı âlimlerin sorguya çekilip eziyet edildiği sürecin adıdır.²

2. Halku'l-Kurân Meselesi

Hicri birinci asırda ilahi sıfatlar tartışmalarının sonucu olarak Halku'l-Kurân problemi, ilahî sıfatlar tartışması neticesinde ortaya çıkmış bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Klasik İslam tarihi kaynaklarına göre, ilgili sorunu ilk defa gündeme getiren kişinin³ Mürcie, Cehmiyye ve özellikle Mu'tezile mezhebine nispet edilen Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) ardından onun

¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIII, 401-402.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 572; Yücesoy, Hayrettin, "Mihne", *DİA*, İstanbul, 2005, XXX, 26-28.

³ Öz, Mustafa, "Ca'd b. Dirhem", *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 542.

takipçisi Cehm b. Safvân (ö. 128/745) ve Bişr b. Ğıyâs el-Merîsî (ö. 218/833)¹ olduğu ifade edilmiştir.² Baskı ve hapis cezaları ile İslam tarihinde derin yaralara yol açan Mihne sürecine sebep olan Halku'l-Kur'ân tartışması, Halife Hârun er-Reşîd (193/809) dönemine kadar resmiyet kazanmamıştır. Ancak Hârun er-Reşîd, Bişr el-Merîsî'nin "Kur'ân yaratılmıştır" fikrinde olduğunu öğrendiğinden dolayı Bişr el-Merîsî, yaklaşık 20 yıl gizlenmek zorunda kalmıştır. Halîfe Me'mûn hilâfet makamına geçtikten sonra i'tizâlî fikirler siyaseti otoritenin etkisiyle güçlenmiştir.³

Halku'l-Kur'ân tartışmasının kaynağı hakkında farklı görüşler de ileri sürülmüştür. İlgili tartışmasının menşeinin Yahudilerle yapılan tartışmalara dayandığı⁴ düşüncesinin yanı sıra Hristiyan Yuhannâ Dimeşkî (ö. 132/750) tarafından İslâm'a şüphe sokmak amacıyla ortaya atıldığı da ifade edilmiştir.⁵

Genel kabule göre Mu'tezile ve Cehmiyye kaynaklı olan⁶ Halku'l-Kur'ân tartışması Abbâsiler döneminde devlet politikası haline gelerek tamamen siyasî bir hâl aldığından Mihne süreci başlamıştır. Ancak İlgili görüşler ve tartışmalar bizim ana konumuzun sınırlarını aştığından meselenin daha iyi anlaşılabilmesi açısından süreç içerisinde gelişen birtakım hâdisleri kısaca ifade etmek gerekmektedir.

3. Halku'l-Kur'ân Meselesinin Siyasileşmesi

Mihne sürecinin ana karakteristiği, Halku'l-Kur'ân tartışmasının siyasi bir ideoloji halini almasıyla oluşmuştur. Nitekim Halku'l-Kur'ân tartışması, Mihne süreci olarak nitelendirilen Me'mûn döneminden önce Emevîler

¹ Ebû Abdîrrahmân künyesi ile bilinen Bişr b. Ğıyâs el-Merîsî, Bağdat'ta doğmuştur. İmam Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf'un derslerine iştirak eden Bişr, Süfyân b. Uyeyne ve Hammâd b. Seleme'den hadis rivâyetinde bulunmuştur. Erken yaşlarda kelam ilmiyle iştiğal ettiği bilinen Bişr, Cehm b. Safvân tarafından ortaya atılan Halku'l-Kur'ân meselesinde Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu şiddetle savunmuş ve Halife Me'mûn'u ilgili görüşe zorlamıştır. Mihne sürecinin başlamasında oldukça etkili olan Bişr, daha çok Cehmiyye'den kabul edilir. Ehli Sünnete en yakın olarak kabul edilen, Mu'tezile mezhebinin Merîsiyye kolunun kurucusudur. Hicrî 218 yılında vefat etmiştir. Bkz.: Kılavuz, Ahmet Saim, "Bişr b. Ğıyâs", *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 220-221.

² Ebû Ğudde, *Mes'eletü halki'l-Ku'rân*, s. 5.

³ Patton, *Ahmed b. Hanbel ve'l-Mihne*, s. 92.

⁴ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, s.116.

⁵ İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s. 42.

⁶ Buhârî, *Halku ef'ali'l-ibâd*, I, s. 323.

devrinde ortaya çıkmış bir mesele olsa da Me'mûn döneminde kadar yayılma alanı bulamamıştır.¹

İmam Ebû Hanîfe (150/767) zamanında da var olan Halku'l-Kur'ân tartışması Ebû Hanîfe'nin konuyu ciddiyetle ele almasından dolayı belli bir zamana kadar tartışılmadığı ifade edilmiştir.² Fakat Halku'l-Kur'ân söyleminin İmam Ebû Hanîfe'ye nispet edildiğine dair bilgiler de kaydedilmiştir. Bu anlayışa sebep olan İmam Ebû Yusuf'tan nakledilen Ebû Hanîfe'nin Kur'ân yaratılmıştır görüşünde olduğuna dair rivâyetidir. Ancak yaratılmış olmadığı görüşünde olduğunu ifade eden rivâyetler incelendiğinde daha tercih edilen bilgi olarak kaydedilmiştir.³

Şâfiî bir kelim âlimi olan el-Lâlekâî'nin (ö. 418/1027) kaleme aldığı *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne* isimli eserinde, Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Bağdat'ta ve Kûfe'de kadılık makamına getirilmiş olan Hanefî âlim Hasf b. Gıyâs'ı⁴ (ö. 194/810) Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyen kişinin tekfir edilmesi gerektiği görüşünde olanlar arasında zikretmektedir.⁵ Ayrıca o, Hanefî mezhebinin önemli âlimlerinden Ebû Süleymân Mûsâ el-Cüzcânî⁶ (ö. 200/816), muhaddis ve aynı zamanda fakih olan Muallâ b. Mansûr er-Râzî⁷ (ö. 211/826), Şeddâd b. Hakîm el-Belhî⁸ (ö. 220/835), Mihne sürecinde Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu ilan etmesi için kendisine mektup gelen⁹ Leys b. Mûsâvir¹⁰ (ö. 224/839), Ebû Hanîfe'nin eserlerinin ravilerinden¹¹ Ebû Mutî' Hasan b. Süleyman (ö. 199/814)¹² gibi şahsiyetleri de Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu iddia eden kişinin kafir olacağı görüşünde olduklarını kaydetmiştir.

¹Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, s. 151; İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, s. 49

²Ebû Ğudde, *Mes'eletü halki'l-Ku'rân*, s. 6.

³Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XV, 218-528.

⁴Ayrıntılı bilgi için bkz. Köse, Saffet, "Hafs b. Gıyâs", *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 118.

⁵Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne*, II, 270.

⁶Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne*, II, 271.

⁷Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne*, II, 288.

⁸Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne*, II, 208.

⁹Furkani, Mehterhan, "Belh Fukahâsının Yöneticilere Karşı Duruşları: Fezâil-İ Belh Bağlamında", *Bilimname*, 2020, c. 41, sy. 1, ss. 1039.

¹⁰Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne*, II, 308.

¹¹Ayrıntılı bilgi için bkz. Şener, Mehmet, "Ebû Mutî' el-Belhî", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 194-195.

¹²Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne*, II, 308.

Mihne uygulayıcısı olarak, İsa b. Ebân (ö. 221/836), Muhammed b. El-Hasan'ın öğrencilerinden Muhammed b. Semmâ'a (ö. 233/848), Ğassân b. Muhammed el-Mervezî (ö. 235/849), Muhammed b. Ebi'l-Leys (ö. ?), Abdürrahmân b.İshâk ed-Dabbî (ö. 232/846), Abdullah b. Muhammed b. Halencî (ö. 253/867), Ubeydullah b. Muhammed b. Ğâlib (ö. ?), Salih b. Muhammed et-Tirmizî (ö. 239/853) gibi Hanefî âlimler de zikredilmektedir.¹

Genel kabule göre, İlme ve Felsefe 'ye ayrı bir ilgisi olan² Halife Me'mûn 198 yılında³ hilafet makamına geçtikten sonra, Mu'tezile'nin önemli âlimlerinden, İbn Ebû Duâd (ö. 240/854), Bişr b. Ğıyâs el-Merîsî, Bişr b. el-Mu'temir (ö. 210/825), Sümâme b. Eşres (ö. 213/828) gibi şahısların etkisiyle, "Kur'ân mahlûktur" fikrini benimsemiştir.⁴ Kaynaklarda Me'mûn'un, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın (ö. 235/849) öğrencisi olması, Mu'tezile mezhebine olan yakınlığı ve mezhebin görüşlerini benimsemesinin sebebi olarak gösterilmektedir⁵. Ancak Halife, "Halku'l-Kur'ân" tartışması ile ilgili görüşünü 212 yılına kadar gizli tutmuştur. Kaynaklarda Halife Me'mûn'un fikrini gizlemesinin sebebi olarak, Yezîd b. Hârûn (ö. 206/821)'in ilmî konumu ve halkın ona olan iltifatından çekinmesi olarak ifade edilmiştir.⁶

Halife Me'mûn'un Şia'ya olan sempatisi dolayısıyla Mihne sürecini siyasi olarak başlattığı da ifade edilmektedir. Bu bağlamda ifade etmek gerekirse yönetimin Emeviler'den Abbâsîlere geçmesinde Şia'nın etkisi oldukça fazladır. Fakat Abbâsî döneminde umduğunu bulamayan Şia, faaliyetlerini gizli bir şekilde yürütmek zorunda kalmıştır.⁷ Nitekim Halife Hârûn e-Reşîd (ö. 193/809), vefât ettikten sonra oğulları Me'mûn ve Emîn (ö. 198/813) arasında cerayân eden iktidar kavgasında, Me'mûn'un, Şia

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ümit, Mehmet, "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, c. 9, sy. 17, ss. 101-130

² Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, s. 89.

³ Taberî, *et-Târih*, VIII, 527.

⁴ Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, s. 117.

⁵ Abdullah b. Fevzân, *el-Mihne*, s. 12-13.

⁶ Sakallı, Talat, "Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri II", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1990, sy. 7, s. 121-122

⁷ Kahveci, Niyâzi, "Haricilik, Şia ve Mu'tezile'nin İmamet Literatürü Üzerine Çalışma", *Dini Araştırmalar Dergisi*, c.8, sy. 23, s. 175-176.

mensuplarının desteğini kazanmak amacıyla “İmâm” ünvanını edinmesi,¹ İmam Ali er-Rızâ’yı kendisinden sonraki veliaht olarak ilan etmesi ve İrân kökenli Fazl b. Sehl es-Serahsî’yi (ö. 202/818) vezirlerinden birisi olarak tayin etmesi,² Şia’ya olan yakınlığını artırmakla³ birlikte Şiflik ile suçlanmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla kaynaklarda Me’âmûn’un Şia’ya yakınlığı sebebiyle de Mihne sürecini başlattığı ve hadis âlimlerini işkenceye maruz bıraktığı da ifade edilmektedir.

Mihne sürecine yol açan tartışmanın başlamasına sebep gösterilen diğer bir husus, dini bir mesele gibi görünen “Halku’l-Kur’ân” tartışmasının siyâsî bir ideoloji haline getirilmesidir. Nitekim Kur’ân’ın mahlûk olduğu söyleminin kaynağı olarak görülen Ca’d b. Dirhem ve Cehm b. Safvân, Emevîler tarafından öldürülmüşlerdir. Bu durum “Kur’ân mahlûktur” söylemini Emevî yönetimine karşı bir şiâr haline getirmiştir. Dolayısıyla Kur’ân’ın mahlûk olmadığını savunan muhaddislerin bu söylemi aynı zamanda Abbâsî yönetimine karşı bir sembol halinde geldiğinden Mihne süreci başlamıştır.⁴

Sonuç olarak kaynaklarda Halîfe Me’âmûn’un mihneyi başlatmasında üç ana sebep üzerinde durulmaktadır. Bunlardan birincisi Halîfe Me’âmûn’un, Mu’tezilî âlimlere olan yakınlığından dolayı Mu’tezile mezhebine nisbet edilmesi, ikincisi Şia’ya olan yakınlığı olduğu ifade edilmektedir. Üçüncü ve son sebep ise siyasi bir ideoloji haline gelen Halku’l-Kurân tartışması öne sürülerek hilâfetin otoritesini sağlamaya çalışmasıdır. Ancak sebep ne olursa olsun dinî bir meselenin ideolojik hale getirilmesi, özellikle âlimlere baskı, şiddet ve hapis cezalarının uygulanması İslam tarihinde derin yaralara yol açmıştır.

¹ Bozkurt, Nahide, “Me’âmûn”, *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 101-104.

² Yıldız, Hakkı Dursun, “Fazl b. Sehl”, *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 275-276.

³ Nawas, John, A., “Me’âmûn’un Mihne’yi başlatmasında Rol Oynayan Üç Akımın Açıklamalarının Yeniden İncelenmesi”, (çev. Mustafa Akgül), *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, sy. 8, s. 145-146.

⁴ Özafşar, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arkaplanı*, Ankara, 2015, s. 55-56.

B. MİHNE SÜRECİ VE UYGULAMALARI

Daha önce başlayan Mihne süreci Hicri 218 yılına gelindiğinde Halife'nin, İshak b. İbrahim'e (ö. 235/850)¹ yazmış olduğu mektupla fiilen sorgu dönemi başlamıştır. Halife Me'mûn ilk mektubunda, Allah'ın, Müslümanların imamlarından ve halifelerinden, indirdiği dinin ikamesi, nebevî mirasın muhafazasını istediğini bildirerek Kur'an-ı Kerim'in yaratılmış olduğunu söylemeyen kimselerin Allah'tan başkasına itaat ettiğini dinden gayri başka bir şeye sarıldığını ve batıl bir mücadele içerisinde olduklarını ifade etmiştir. Halife Me'mûn'a göre, Kur'an onların batıl davasını yalanladığı halde insanları bu batıl mücadeleye çağırıp kendilerini sünnete nispet etmişlerdir². Ayrıca ilgili mektupta Me'mûn, halkın büyük bir kısmının ilimden bîhaber olduğu dolayısıyla da Allah'ı hakkıyla bilemeyeceğini ifade etmiştir. İlaveten yazmış olduğu mektupta "Apaçık Kitap'a and olsun ki, akledesiniz diye Kuran'ı Arapça okunan bir Kitap kılmışızdır."³, "Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'a mahsustur. Böyle iken inkâr edenler başka şeyleri Rablerine denk tutuyorlar."⁴, "Sana geçmişin haberlerinden bir kısmını böylece anlatıyoruz. Şüphe yok ki sana katımızdan bir zikir (Kur'an) verdik."⁵, "Elif Lâm Râ. Bu Kur'an; ayetleri, hüküm ve hikmet sahibi (bulunan ve her şeyden) hakkıyla haberdar olan Allah tarafından muhkem (eksiksiz, sağlam ve açık) kılınmış, sonra da Allah'tan başkasına kulluk etmeyesiniz diye ayrı ayrı açıklanmış bir kitaptır. *"De ki! Şüphesiz ben size O'nun tarafından gönderilmiş bir uyarıcı ve müjdeleyiciyim."*⁶Ayetleri ile Kurân-ı Kerîm'in, muhdes yani sonradan yaratılmış olduğunu delillendirerek

¹ el- Huzâ'î nisbesi ile bilinen İshâk b. İbrâhîm, Mihne döneminde Bağdât emiridir. Bağdât'ta 30 yıl emirlik yapan İshâk b. İbrâhîm'in at bakıcılığı yaptığı ve çok titiz olduğu ifade edilmektedir. Hicrî 235 yılında vefat etmiş ve yerine oğlu geçmiştir. bkz. Zehebi, *Siyer*, XI, 171.

² Taberî, *Târih*, VIII, 632.

³ Zuhuf, 43/3.

⁴ En'âm, 6/1.

⁵ Tâhâ, 20/99.

⁶ Hûd, 11/1.

İshak b. İbrahim'den, mektubu âlimlere okumasını ve onları imtihana tabi tutmasını istemiştir.¹

Me'mûn'un, yazmış olduğu mektupta Allah'ın dinini ikame ve sünnetin muhafazası konusunda kendisinin görevlendirildiğini düşündüğü açıktır. Ayrıca mektubunda da ifade ettiği "kendilerini sünnete nispet ediyorlar" cümlesinden de anlaşıldığı üzere hadis âlimlerini kastetmektedir. Kur'an'ın sonradan yaratılmış olduğunu kabul etmeyenlerin hakkı, batıla değiştiklerini ifade ederek ilgili kişilerin şahitliğinin dahi kabul edilmeyeceğini söylemiştir.² Me'mûn yazmış olduğu bu ilk mektubunda kendi fikri ve davasını delilleri ile birlikte açıkça beyan etse de kaynaklarda Halku'l-Kurân meselesindeki fikrini, halkın tepkisinden özellikle de dönemin meşhur hadis âlimlerinden olan Yezîd b. Hârûn (206/821)'dan çekindiğinden gizlemek zorunda kalmıştır. Çünkü Yezîd b. Hârûn'nun "Kim Kur'ân yaratılmış bir şeydir derse kâfir olur" dediği nakledilmiştir. Dolayısıyla daha önce de ifade edildiği üzere Me'mûn halkın tepkisi ve Yezîd b. Hârûn gibi meşhur bir hadis âlimini karşısına alarak fitne çıkmasını istemediği anlaşılmaktadır.³ Me'mûn, mektubunda Kur'an'ın yaratılmış olduğunu kabul etmeyenler dinden ve tevhitte nasibini almamıştır diyerek söz konusu meselenin bir iman meselesi olduğunu dolayısıyla da ona göre ilmî birikimi olmayan halk tabakasını hidayet etme görevinin kendisine ait olduğunu kastettiği de dikkat çekmektedir. Halku'l-Kur'ân konusu iman meselesi olarak görüldüğünden zamanla devlet politikası haline gelmesi de kaçınılmaz olmuştur.

Ancak kendisinden korktuğu ifade edilen Yezîd b. Hârûn, Me'mûn'un ilgili fikrini ilanından yani hicri 212 yılından altı yıl önce hicri 206 yılında vefât etmiştir.⁴ Kanaatimizce Me'mûn, sadece Yezîd b. Hârûn'dan korktuğundan değil, daha çok fikrin olgunlaşmasını beklediği için "Halku'l-Kur'ân" meselesini gizli tutmayı tercih etmiştir. Hicri 212 yılına gelindiğinde

¹ Taberî, *Târih*, VIII, 632.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 572; Taberî, *Târih*, VIII, 632.

³ Sakallı, "Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri II", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1990, sy. 7, s. 121-122.

⁴ Patton, *Ahmed b. Hanbel ve'l-Mihne*, s. 96.

Halife Me'mûn Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ilan etmekle kalmamış Hz. Ali'nin, Hz. Peygamber'den sonra en faziletli insan olduğunu da söylemiştir.¹

Halife Me'mûn, ilk mektubun ardından İshak b. İbrâhim'e kaynaklarda metni mevcut olmayan ikinci bir mektup yazarak, İsmail b. Dâvûd (ö. 226/841), Muhammed b. Sa'd (ö. 230/845), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Züheyr b. Harb (ö. 234/849), Ebû Müslim Yezîd b. Hârûn el-Müstemlî, İsmail b. Ebî Mesûd ve Ahmed b. İbrâhim ed-Devrakî'nin (ö. 246/860) bulunduğu yedi hadis âlimini imtihan etmek için kendisine gönderilmesini istemiştir. Sınava tabi tutulan bu yedi hadis âlimi Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul ederek Bağdat'a geri gönderilmişlerdir. Ardından mezkûr yedi hadis âlimi İshak b. İbrâhim, fakihler ve hadis âlimlerinin huzurunda tekrardan Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu ikrâr ettikten sonra serbest bırakılmıştır.²

Halife Me'mûn hadis âlimlerini bizzat kendisi imtihana tabi tutarak iktidarın gücünü âlimler üzerinde bir baskı olarak kullanmıştır. Çünkü hadis âlimlerinin kendi huzurunda muhalif bir görüş bildirmeyeceklerini ve kendisine karşı koyamayacaklarını düşündüğü açıkça görülmektedir. Öyle ki Yahya b. Maîn ve bazı âlimler, ölüm korkusundan Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söylemek zorunda kaldıklarını ifade etmişlerdir.³ Buna ilave olarak hadis âlimlerinin Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu halkın ve diğer âlimlerin önünde tekrardan dile getirmesini istemesi de kendi fikrinin hadis âlimlerince de kabul edildiğini duyurmak olduğu anlaşılmaktadır.

Me'mûn ikinci mektubundan sonra İshak b. İbrâhim'e üçüncü bir mektup yazarak dinin muhafazası görevinin kendisine ait olduğunu tekrardan hatırlatmıştır. Söz konusu mektupta Me'mûn, Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul etmeyenlerin Hristiyanlara benzediğini ifade etmiş ardından da "Apaçık Kitap'a and olsun ki, akledesiniz diye Kuran'ı Arapça okunan bir Kitap kılmışızdır"⁴ âyetindeki (جعلناه) kelimesini "Allah, sizi bir tek nefisten yaratan

¹ Taberî, *Târih*, VIII, 619.

² Taberî, *Târih*, VIII, 634; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 208-209; Suyûtî, *Târihü'l-hulefâ*, s. 490.

³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 174; Suyûtî, *Târihü'l-hulefâ*, s. 490.

⁴ Zuhurf, 43/3.

ve kendisi ile huzur bulsun diye eşini de ondan var edendir.”¹, “Gündüzü de geçimi temin zamanı kıldık.”², “ Hayatı olan her şeyi sudan yaptık”³ ayetlerindeki gibi “onu yarattık” şeklinde yorumlayarak ilgili meseledeki görüşünü desteklemek amacıyla delil olarak kullanmıştır.⁴ Me’mûn yine aynı şekilde “Hayır, o (yalanlamakta oldukları kitap) şanı yüce bir Kur’an’dır, O, korunmuş bir levhada (Levh-i Mahfuz’da) dır”⁵ ayeti hakkında da Levh-i mahfuz Kur’an’ı ihâta etmiştir. Dolayısıyla mahlûk olmayan bir şey ihâta edilemez diyerek Kurân’ın yaratılmış olduğunu tekrardan ifade etmesinin yanı sıra “Ona ne önünden ne de ardından batıl gelemez. O, hüküm ve hikmet sahibi, övülmeye layık olan Allah tarafından indirilmiştir.”⁶, “Rabblarından kendilerine gelen her yeni öğüdü alaya alarak dinlerler”⁷ ayetlerini de delil olarak kullanmıştır.⁸

Kısacası mektubunda Kur’ân’ın ezeli olduğunu söyleyenlerin, bu görüşlerinden dolayı din düşmanlarının işini kolaylaştırdıklarını ifade eden Halife Me’mûn, Allah’ı yarattığı şeylere benzeterek iman ve tevhit sınırının dışına çıktıklarını ayrıca dinden de nasiplerinin olmadığını söylemiştir.⁹

Me’mûn, üçüncü mektubun son kısmında, İshak b. İbrahim’den mektubu Cafer b. İsa ve kadı Abdurrahman b. İshak’a okumasını ve Halku’l-Kurân hususundaki görüşlerini öğrenmesini isteyerek şöyle devam etmiştir: “Emîrû’l-mü’min, Müslümanların işleri konusunda sadece tevhidi ve ihlasına güvenilen kişilere itimat eder. Her kim Kur’ân’ın mahlûk olmadığını söylerse tevhit sınırlarının dışına çıkmıştır. Cafer b. İsa ve kadı Abdurrahman b. İshak eğer bu hususta Emîrû’l-mü’min’in söylediği şeyi söylerlerse onları, meclislerine hukuk meseleleri için gelen kişileri imtihan etmesi için

¹ Araf, 7/189.

² Nebe, 78/11.

³ Enbiyâ, 21/30.

⁴ Taberî, *Târih*, VIII, 635; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân* XIV, 173; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, XI, 18-19.

⁵ Buruc, 85/21-22.

⁶ Fussilet, 41/42.

⁷ Enbiyâ, 21/2.

⁸ Taberî, *Târih*, VIII, 635-636; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, XI, 19; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtü’z-zamân*, XIV, 173.

⁹ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, XI, 19.

görevlendirir. Gelenlerin işlerindeki doğruluk ve maksatlarındaki dürüstlük kesin olsa bile Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyenlerin şahitliğini düşürsünler ve sözleri üzerine hüküm bina etmesinler. Bunu diğer bütün kadınlara da uygula ve basiret sahibi olanların basiretini Allah'ın artırması için onlara ihsanda bulun ancak Allah'ın dininden gâfil olanlara da engel ol. Bu hususta olanları da Emîrû'l-mü'minîn'e yaz."¹

Halife Me'mûn üçüncü mektubunda Kur'ân'ın mahlûk olmadığını ve ezelî olduğunu söyleyenleri Hristiyanlara benzetmiştir. Çünkü Kur'ân'da Hz. İsâ, Allah'ın kelimesi olarak nitelendirilirken² Kur'ân da Allah'ın kelamı olarak vasıflandırılmıştır.³ Dolayısıyla Kur'ân'ın ezelî olduğunu kabul etmek aynı zamanda Hz. İsâ'nın da ezeli olduğunu kabul etmektir. Fakat bu durum İslam'ın inanç esaslarına aykırıdır. Binâenaleyh bu doktrine göre Hz. İsâ ezeli olmadığından Kur'ân'ın ezeli olması düşünülemez hale gelmektedir.

Halife Me'mûn, kullandığı delillerden de anlaşılacağı üzere Kur'ân'ın yaratılmış olduğu fikrinde oldukça kararlıdır. Nitekim o baskıya başlamadan önce mektuplarıyla ikna yoluna başvurursa da ısrarla konunun takipçisi olmuştur. Ancak deliller ile ikna etmeye çalışması, savunduğu fikri öncelikle ilmî açıdan kabul ettirme şevkinin açık göstergesidir. Çünkü zorla kabul edilen bir fikir özellikle de âlimler tarafından baskı ile kabul edilen bir görüş yayılma alanı bulamayacaktır. Kanaatimizce, Me'mûn deliller ile âlim zümresini ikna ederek, onların mücadelede aktif rol oynayacaklarını ümit etmiş böylece söz konusu fikrin geniş çevrelerce benimseneceğini düşünmüştür.

İshak b. İbrâhim mektubun üzerine, Ebû Hasan ez-Ziyâdî, Bişr b. Velîd el-Kindî, Ali b. Ebî Mukâtil, el-Fazl b. Ğânim, ez-Zeyyâl b. Heysem, Seccâde, Kavârîrî, Ahmed b. Hanbel, Sa'deviyye el-Vâsîfî, Ali b. el-Ca'd, İshak b. Ebî İsrâîl, İbnü'l-Hırş, İbn Uleyye el-Ekber, Yahyâ b. Abdirrahmân el-Umerî, Ömer b. Hattâb'ın torunlarından Rakka kadısı olan bir şeyh, Ebû Nasr et-Temmâr, Ebû Ma'mer el-Kutey'î, Muhammed b. Hâtim b. Meymûn, Muhammed b. Nûh el-Cündeysâbûrî el-Mazrûb, İbnü'l-Ferrühân, en-Nazr b.

¹ Taberî, *Târîh*, VIII, 637; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 20.

² Ali İmran, 3/39, 45; Nisa, 4/171.

³ Bakara, 2/75; Tevbe, 9/6.

Şumeyl, İbn Ali b. Âsım, Ebü'l-Avvâm el-Bezzâz, Ahmed b. Şücâ', Abdürrahmân b. İshâk gibi fakih, kadı ve hadis âlimlerinden bir gurubu imtihan etmeye başladı. İshak b. İbrâhim iyice anlamaları için mektubu iki defa okuyarak sorgulamaya Bişr b. el-Velîd'ten başlamıştır.¹ Her türlü baskı ve sorgulamaya rağmen Bişr b. el-Velîd, Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul etmemiş, ısrarla "Allah'ın kelâmıdır" cevabını vermiştir.²

Bişr b. el-Velîd'in sorgusunu bitiren İshâk b. İbrâhim, daha sonra sırasıyla Ali b. Ebî Mukâtil, Zeyyâl, Ebû Hasan ez-Ziyâdî'yi sorguya çekti. Mezkûr âlimlerin hepsi, "Kur'ân, Allah'ın kelâmıdır" demek suretiyle birbirlerine yakın cevaplar verdiler. Daha sonra İshâk b. İbrâhim, Ahmed b. Hanbel'i sorguya çekti.³ İsrarla "Kur'ân Allah'ın kelâmıdır" demek suretiyle Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul etmeyen Ahmed b. Hanbel'in sorgusundan sonra İshâk b. İbrâhim, orada bulunan diğer şahısları imtihana tabi tutmuştur.⁴ Sorguda Kuteybe, Ubeydullah b. Muhammed b. el-Hasan, İbn Uleyye el-Ekber, İbnü'l-Bekkâ, Abdü'l-mun'im b. İdrîs b. binti Vehb b. Münebbih, el-Muzaffer b. el-Mürecce', hakkında bilgi bulunmayan kör ve fıkıh âlimlerinden olmayan bir kişi, Ömer b. Hattâb'ın torunlarından olan Rakka kadısı ve İbnü'l-Ahmer'den oluşan dokuz kişilik gurubun haricindeki herkes "Kur'ân, Allah'ın kelimadır" demek suretiyle birbirlerine yakın cevaplar vermişlerdir. İbnü'l-Bekkâ, "Apaçık Kitab'a andolsun ki, iyice anlayasınız diye biz, onu Arapça bir Kur'an yaptık"⁵ ve "Rab'lerinden kendilerine yeni bir öğüt (bir uyarı) gelmez ki, onlar mutlaka onu alaya alarak, kalpleri de gaflette olarak dinlemesinler"⁶ ayetlerine dayanarak Kur'ân'ın "mec'ûl ve muhdes" olduğunu

¹Taberî, *Târîh*, VIII, 637; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 209-210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 572-573; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 174; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, XI, 20-21.

²Taberî, *Târîh*, VIII, 637; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 573; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, 174; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, XI, 21; Suyûtî, *Târîhü'l-hulefâ*, s. 491.

³Taberî, *Târîh*, VIII, 638; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 574; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, XI, 21; Suyûtî, *Târîhü'l-hulefâ*, s. 491.

⁴Taberî, *Târîh*, VIII, 639; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 574-575; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, XI, 22.

⁵Zuhurf, 43/3.

⁶Enbiya, 21/2.

söylemiştir. Kendisi “mec‘ül” kelimesinin mahlûk anlamına geldiğini söylese de Kur‘ân doğrudan mahlûktur ifadesini kullanmamıştır.¹

İshâk b. İbrâhîm’in sorgusunda verilen cevaplardan da anlaşılacağı üzere, can güvenliği olmadığından, âlimlerin çoğu net cevaplar vermekten kaçınmışlardır. Kur‘ân’ın mahlûk olduğunu kabul edenlerin dâhil doğrudan “Kur‘ân mahlûktur” ifadesini kullanmadıkları da dikkat çekmektedir.

Sorgulama bittikten sonra İshâk b. İbrâhîm, verilen cevapları Halîfe Me‘mûn’a bildirmek amacıyla mektup göndermiştir. Dokuz gün sonra Halîfe Me‘mûn, İshâk b. İbrâhîm’e cevaben dördüncü mektubu yazmıştır. Halife, mektubunda verilen cevaplardan dolayı âlimleri ayıplayarak, Kur‘ân’ın mahlûk olduğunu kabul etmeyenlerin fetva vermesini yasaklamıştır.² Ardından Bîşr b. el-Velîd’i ve İbrâhîm b. el-Mehdî’yi imtihan etmesini emretmiş, Kur‘ân’ın mahlûk olduğunu kabul ederlerse serbest bırakılmalarını aksi takdirde boyunlarının vurulmasını istemiştir. Bîşr b. el-Velîd ve İbrâhîm b. el-Mehdî’nin dışındakiler hakkında ise, Kur‘ân’ın mahlûk olduğunu kabul edenlerin serbest bırakılmalarını aksi halde zincire vurularak kendisine gönderilmesini söylemiştir.³

Halife Me‘mûn’un emri üzerine İshâk b. İbrâhîm’in yapmış olduğu sorgulamada, Ahmed b. Hanbel, el-Hasan b. Hammâd Seccâde, Ubeydullah b. Ömer el-Kavârîrî ve Muhammed b. Nûh’un dışındaki herkes Kur‘ân’ın mahlûk olduğunu kabul etmiştir. İsmi zikredilen bu dört kişi zincire vurularak işkenceye ve baskıya maruz bırakılmıştır. Seccâde ve el-Kavârîrî işkence ve baskıdan dolayı Kur‘ân’ın mahlûk olduğunu kabul ederken, Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nûh görüşlerinde ısrar ederek Kur‘ân’ın mahlûk olmadığını söylemişlerdir.⁴ Kur‘ân’ın mahlûk olduğunu kabul etmediklerinden dolayı Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nûh zincire vurularak Halife’nin bulunduğu Tarsus’a doğru yola çıkarılmışlardır. Rakka’ya vardıklarında Halife

¹Taberî, *Târîh*, VIII, 639; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 575; Suyûtî, *Târîhü’l-hulefâ*, s. 491.

²Mektubun tamamı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Taberî, *Târîh*, VIII, 640-644.

³Taberî, *Târîh*, VIII, 640; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 575.

⁴Taberî, *Târîh*, VIII, 644; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, s. 212; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 576; Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir‘âtü’z-zamân*, XIV, 175; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 24; Suyûtî, *Târîhü’l-hulefâ*, s. 493.

Me'mûn'un ölüm haberi geldiğinden dolayı Rakka valisi 'Anbese b. İshâk bir elçi gözetiminde İshak b. İbrâhîm'e teslim etmesi üzere onları Bağdat'a geri göndermiştir.¹ Bağdat'a vardıklarında Ahmed b. Hanbel hapse atılmıştır.²

Halife Me'mûn döneminde başlayan mihne süreci Abbasîlerin sekizinci halifesi olan Mu'tasım döneminde de devam etmiştir. Ancak Mu'tasım döneminde mihne sürecinin daha çok Ahmed b. Hanbel üzerinde yoğunlaştığı dikkat çekmektedir. Nitekim Halife Mu'tasım, toplamda otuz ay hapse mahkûm edilen Ahmed b. Hanbel'i bizzat kendi huzurunda sorguya çekmek ve eziyet etmekle yetinmemiş, kendisi ile tartışması için fakih ve kadılar getirtmiştir. Ahmed b. Hanbel tüm baskılara rağmen görüşünde ısrar ettiğinden, Halku'l-Kur'ân tartışmalarının mihenk taşı ayrıca Halife Me'mûn'u mihne uygulamalarına sevk eden baş etkenlerden olan İbn Ebî Duâd ve Bişr b. Ğıyâs el-Merîsî, Halife'ye onu öldürmesi yönünde telkinlerde bulunsalar da Halife, Ahmed b. Hanbel'i öldürmeyip işkenceyi ve baskıyı daha da artırmıştır.³ Baskı ve işkencelerin ardından halkın Ahmed b. Hanbel'e olan iltifatından çekinerek Ahmed b. Hanbel'i, İshak b. İbrâhîm'in evine göndermiştir. Ardından ikinci vaktine kadar İshâk b. İbrâhîm'in evinde kalan Ahmed b. Hanbel, kendi evine dönmüştür.⁴

Halife Mu'tasım'dan sonra Hilâfet makamına geçen Vâsık döneminde de Halku'l-Kur'ân meselesi devlet politikası olmaya devam etmiştir. Vâsık döneminde Ahmed b. Hanbel işkenceye maruz kalmasa da sürgün hayatı yaşamaya mahkûm edilmiştir. Halife Vâsık döneminde âlim ve halk tabakasından birçok kişi imtihana tabi tutulmuş, Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikri kabul ettirilmeye çalışılmış, baskı ve hapis cezaları uygulanmaya devam etmiştir.⁵ Nitekim dönemin muhaddislerinden olan Ahmed b. Nasr el-Huzâ'î (231/836) Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmediğinden dolayı Vâsık

¹ Taberî, *Târîh*, VIII, 645; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 576.

² Hanbel b. İshâk, *Zikru mihne*, 1983, s. 12.

³ Hanbel b. İshâk, *Zikru mihne*, s. 12.

⁴ Hanbel b. İshâk, *Zikru mihne*, s. 60.

⁵ Abdullah b. Fevzân, *el-Mihne* s. 17-18.

döneminde öldürülmüş ve kesik başı hücrede bekletilmiştir.¹ Yine aynı şekilde, daha önce Mürcie ve Cehmiyye görüşlerini benimsemesine rağmen hadis ilmiyle hemhâl olduktan sonra bu fırkalardan ayrılan hadis âlimi Nuaym b. Hammâd (228/843)² ve İmam Şâfi'nin talebelerinden Ebû Ya'kub el-Buveytî (231/845)³ Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu ikrar etmeyi reddettiklerinden Mihne sürecinde hapse atıldıktan sonra vefât etmişlerdir.⁴ Aslında, Mihne'nin başlamasında etkin bir karakter olan İbn Ebî Duâd'ın, Halife Mu'tasım döneminde baş kadılık görevine getirilmesi⁵ de sürecin devamı hakkında açık bir bilgi vermektedir.

Halife Vâsık 'tan sonra hilafet makamına geçen Mütevekkil döneminde durum biraz daha değişmiştir. Nitekim Abbâsi devletinin yeni halifesi Mütevekkil, Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde uygulanagelen mihne sürecini durdurmuş ve ilk önce Kur'ân'ın yaratılmışlığı hususunda konuşmayı ve tartışmayı yasaklamıştır.⁶ Sonrasında bir talimatname hazırlayarak bu tartışmaları kesin olarak durdurma kararı almıştır. Son olarak Mihne sürecinde aktif rol almış Mu'tezilî âlimleri yönetimden uzaklaştırarak mihne sürecini bitirmekle kalmamış,⁷ Ahmed b. Hanbel dâhil mihne sürecinde zulme uğrayan muhaddislere ve hadis ilmine gereken ehemmiyeti vermeye başlamıştır.⁸ Dolayısıyla Halife Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde gücün simgesi haline gelen Mu'tezile, Mütevekkil dönemine geldiğinde gücünü ve iktidarını kaybetmiş, süreçte baskı ve işkenceye maruz kalan hadis ehli hak ettiği konumu elde etmiştir.

¹Ebû Abdullah künyesi ile tanınan Ahmed b. Nasr, Hammâd b. Zeyd, İbn Uyeyne, Mâlik b. Enes'ten hadis tahsilinde bulunmuştur. İbn Mâin, Seleme b. Şebîb, Ahmed ed-Devrakî, Abdullah b. Ahmed ed-Devrakî gibi meşhur hadis âlimleri kendisinden hadis nakletmişlerdir. Ebû Dâvûd, Ahmed b. Nasr'ın bir rivâyetini kitabına almıştır. Bkz. Patton, *Ahmed b. Hanbel ve'l-Mihne*, s. 163; Kandemir, M. Yaşar, "Ahmed b. Nasr el-Huzâî", *DİA*, İstanbul, 1989, II,110.

²Çelik, Ali, "Nuaym b. Hammâd", *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIII, 219.

³Ayrıntılı bilgi için bkz. Arslan, Adem, *Şâfi Mezhebinin Oluşum Sürecinde el-Buveytî ve el-Muhtasar İsimli Eseri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniveristesi SBE, Ankara, 2014.

⁴Patton, *Ahmed b. Hanbel ve'l-Mihne*, s. 166-168.

⁵Yavuz, "İbn Ebû Duâd" *DİA*, XIX, 430-431.

⁶Hanbel b. İshâk, *Zikru mihne*, s. 15.

⁷Taberî, *Târîh*, IX, 189-190.

⁸Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arkaplanı*, s. 60-61.

Hilafetin değişmesiyle yönetimden uzaklaştırılan Mu'tezile, Basra ve Bağdat ekolü olmak üzere birlik oluşturarak tekrar güç kazanmak isteseler de Bağdat Mu'tezilesinin lideri konumunda olan aynı zamanda bazı sahâbîlere karşı olumsuz tutumlarıyla dikkat çeken¹ Ebû Ca'fer el-İskâfi (240/854) ile Basra Mu'tezilesinin temsilcisi olan Câhız (255/869) arasında şiddetli tartışmalar neticesinde bu mümkün olmamıştır.²

Mu'tezilî bakış açısına sahip olan olan Fehmî Ced'ân daha önce mezkûr olan muhaddisler ve bazı âlimlerin baskıya maruz kalmaları ve imtihan edilmeleri hadiselerinin gerçekliğini dile getirmekte ve bu hadiseler sebebiyle Mu'tezile'yi kendi ilkeleriyle çelişmekle tenkit etmektedir. Zira ona göre devletin resmî mezhebi haline gelmiş olan Mu'tezile'nin fikrî ve siyâsî bir çöküş yaşamasının başlıca sebebi Mu'tezile mezhebinin genel prensibine uymadığı halde karşı görüşte olanları baskı ve şiddete maruz bırakmasıdır.³

Mezkûr tarihi vakıya Mu'tezile açısından bakılacak olursa, onlara göre imtihana ilk kadıların tabi tutulma sebebi, hüküm meclislerinde ihlâsın tesisini sağlamak olduğu iddia edilmektedir.⁴ Kadılardan sonra da toplumun dini hayatına yön verdiğiinden fukahâ ve muhaddislerin tamamı imtihana tabi tutulmuştur.⁵

Mu'tezilî kaynaklar incelendiğinde genel olarak Halku'l-Kurân meselesinin devlet politikası haline gelmesi süreci ayrıntılı olarak incelenmemiştir. Fakat kaynaklarda genellikle meselenin itikadî boyutu ele alınmak suretiyle karşı görüşün yanılığlarına dikkat çekilmiştir.

---

¹ Efendioğlu, Mehmet, "Bazı Sahabîler Ücret Karşılığı Hadis Uydurmuş veya Uydurtmuş Olabilir mi?", *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe: Sahabe ve Rivâyet İlimleri II*, İstanbul, 2016, s. 127-128.

² Söylemez, *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere*, s. 61.

³ Ced'ân, *el-Mihne*, s. 56-67.

⁴ Ced'ân, *el-Mihne*, s. 213.

⁵ Ced'ân, *el-Mihne*, s. 215.

C. MİHNE'NİN SONUÇLARI

Halku'l-Kurân tartışmasının Me'mûn döneminde siyasi, ideolojik bir hal almasıyla mihne süreci başlamış neticede İslam tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edilebilecek sonuçlara sebep olmuştur. Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde de aktif bir şekilde varlığını sürdürdüğü için Mu'tezilî görüşler güç kazanmış olsa da, Halife Mütevekkil dönemine gelindiğinde güç dengesi tamamen değişmiştir. Bu dönemde ehl-i hadis güç kazanırken, Mu'tezile zayıflamaya başlamıştır. Ancak değişim süreci bitirse de tarihte etkisi devam etmiştir. Mihne sürecinin sonuçları özellikle İslâmî ilimler bağlamında ele alındığında yeni literatür türleri ortaya çıkarken, özellikle cerh ve ta'dîl ilmine de tesir ettiği görülmektedir. Bilhassa çalışmamızın ana konusunu teşkil eden, fazileti Kur'ân ve sünnet ile sabit bir nesil Sahabenin adaleti ve fazileti konusunda da Mihne'nin pekçok sonuçları ortaya çıkmış ve Sahabe hakkında aslı bulunmayan iddialar ve ithamlar içeren tartışmalar vuku bulmuştur. Özellikle sahabeyi tenkit amaçlı literatür türleri ortaya çıkmış, sahabe tartışma konusu haline getirilmiştir. Mihne hadisesinin mezkûr anlamda sonuçlarının yanında hadis ilmi bakımından da etkili neticelerinin olduğu kaydedilmektedir. Her ne kadar Ebû Abdillâh el-Şevkânî (ö. 1250/1834) gibi âlimler Mihne süreci ve tartışmalarını gereksiz ve faydasız bulsa da¹ hadis tarihi açısından önemli sonuçlara sebep olmuştur. Bilhassa hadis râvîlerinin ve muhaddislerin durumu yanında Cerh ve Ta'dîl ilmine önemli etkileri olmuştur. Bu bağlamda Mihne fitnesi, Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul edenler ve bu görüşü reddedenler halindeki guruplaşma âlimler arasında büyük ihtilaflara yol açmıştır. Öyle ki bu durum âlimler arasında cerh ve ta'dîl sebebi haline gelmiştir. Hatta bir âlime "O Kur'ân'a mahlûktur demiştir" ifadesi iftirâ vesilesi olarak kullanılmıştır.² Mesela İbn Ebî Hâtim, İmam Buhârî'yi "*Fiillerimiz mahlûktur. Lafızlarımız da fiillerimizden bir çeşittir*" ifadesi dolayısıyla Kur'ân'ın yaratılmışlığını

¹Şevkânî mihne süreci ve tartışmaları hakkında "*Bu hususta sözü uzatmak faydasız bir çabadır. Nitekim Mihne süreci üzerinde fazlaca durulsa da insanlar imtihana tabi tutulup fırkalara ayrılrsa da hatta dinin en önemli meselelerinden biri olarak görülse de aslında bu meselenin bir faydası yoktur. Bilakis gereksiz bir tartışmadır. Bu sebeple Allah, Sahâbe ve Tabiîn'i bu konuda konuşmaktan korumuştur.*" ifadelerini kullanmıştır. bkz. Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, I, 39.

² Ebû Ğudde, *Mes'eletü halki'l-Ku'rân*, s. 9-10.

kastettiği gerekçesiyle cerh etmiştir.¹ Aynı şekilde hadis âlimi Ebû Zür'a er-Râzî'nin, İmam Buhârî'nin hocası İbn Ebü'd-Dünyâ'dan mihne dönemindeki tutumundan dolayı hadis nakletmeyi terkettiği kaydedilmiştir.² Ahmed b. Hanbel de mihne sürecinde Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul ettiklerinden dolayı Yahyâ b. Maîn ve Ebû Nasr et-Temmâr'dan hadis almayı uygun görmediğini ifade etmiştir.³ Mihne süreci fırka mezhepler alanında da etkilerini fazlaca hissettirmiş Mu'tezile gibi mezhep ve firkaların zamanla güç kaybetmesine de sebep olmuştur. Örneğin siyasi otoritenin değişmesiyle birlikte ehl-i hadis güç kazanmış Mu'tezile, Bağdat'tan uzaklaştırılmıştır.⁴ Mihne süreci aynı zamanda fırka ve mezhepler arasında asırlar boyu tartışılacak kelâmî konulara da zemin hazırlamıştır. Sonuç olarak Mihne sürecinin İslam tarihinde başta siyasî anlamda olmak üzere ilim adamları, ilim alanları, fırka ve mezhepler üzerinde kayda değer tesirleri olmuştur. Ancak konumuzun sınırlarını aştığından kısaca ifade edilmiştir.

II. MİHNE DÖNEMİNDE SAHABE ELEŞTİRİLERİ

Ümmetin en hayırlıları⁵ olmalarının yanı sıra İslam devletinin kurucuları Ashâb-ı Kirâm Efendimizin (s.a.s) tedrisatından geçmesi, Kur'ân'ı ve sünneti yani dini muhafaza etmeleri ve sonraki nesillere nakletmeleriyle birlikte vahye şahitlik etmeleri sebebiyle İslam ümmetindeki ve İslami ilimlerdeki konumu oldukça mühimdir. Nitekim Ashabın hakkında nazil olan birçok ayet olmakla birlikte Efendimiz (s.a.s)'den nakledilen hadisler bizzat onları övmekte ve üstünlüklerini açıkça ifade etmektedir. İslam geleneğinde Hz. Osman'ın şehit edilmesine kadar Ashab hakkındaki tartışmalar şiddetli olmadığı gibi seviyesini de korumuştur. Fakat Ashab hakkındaki tartışmalar, ilk kırılma noktası olarak kabul edilen Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra ortaya çıkan siyasi fırka ve mezheplerle birlikte yoğunluğunu ve şiddetini

¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VII, 191.

² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, VII, 194.

³ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, IV, 410.

⁴ Hansu, *Mu'tezile ve Hadis*, s. 18-19.

⁵ Buhârî, *Fezâilü'l-Ashâb*, 1, Müslim, *Fezâilü's-Sahâbe*, 214.

arttırmış; Mihne dönemine gelindiğinde ise İslâm kültür ve mirasına zarar verecek dereceye ulaşmıştır.

Sahâbiler'in zapt probleminde dolayı bazen rivâyetlerinde hatalar yapabildiklerine dair bilgiler kaynaklarda ifade edilmektedir.. Fakat Mihne dönemine kadar yani kimi itikadi meselelerin siyasî bir hal almasına kadar özellikle Efendimiz (s.a.s) adına kasten hadis uydurduklarına dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bu yüzden Mihne dönemi Sahâbîlere yöneltilen eleştiriler açısından dikkatle incelenmesi gereken bir dönemdir.

Mihne döneminde dikkat çeken isimlere öncelik tanınsa da kronolojik sıralama dikkate alınarak şahıslar bağlamında sahabe eleştirisinde öne çıkan şahıslar incelenektir.

A. MİHNE DÖNEMİNDE SAHABEYİ ELEŞTİRENLER

1. Bişr el-Merîsî (ö. 218/833)

Mihne hadisesinin katı uygulayıcılarından birisi olan Bişr b. Ğıyâs el-Merîsî sahabeyi itham altında bırakmasıyla dikkat çeken şahıslardan birisidir. Ebû Kerîme ve Ebû Abdirrâhmân künyeleri ile bilinen Bişr b. Ğıyâs'ın doğduğu tarih ve doğum yeri kaynaklarda kesin olarak belirtilmemiş olsa da Ebû Hanîfe'nin öğrencileri arasında zikredildiğinden hicri 140 yılından önce doğması zorunludur. Hz. Ömer'in kardeşi Zeyd b. Hattâb'ın azad ettiği kölelerden birinin soyundan gelmektedir. Kökeni Derbû'l-Merîsî olarak bilinen bir köye dayandığı için Merîsî nisbesi ile tanınan. Bişr, hicrî 218 yılında vefât etmiştir.¹

Ashâb-ı rey'den kabul edilen Bişr b. Ğıyâs, fıkıh ilmini Kadı Ebû Yusuf'tan almıştır. Sonradan Kelâm ilmi ile iştiğâl etmeye başlamış ve Kur'ân'ın yaratılmış olduğu fikrini benimseyerek Mihne uygulamalarında aktif rol almıştır. İmam Şâfi ile münâzaralar yapan Bişr'in nahiv bilgisinin zayıf olması nedeniyle konuşmasının düzgün olmadığı kaydedilmiştir. Hammâd b.

¹ Kılavuz, "Bişr b. Ğıyâs", *DİA*, VI, 220.

Seleme, Süfyân b. Uyeyne ve Kadı Ebû Yusuf gibi önemli şahsiyetlerden hadis rivâyetinde bulunmuştur.¹

Kimi görüşlerinden dolayı kendisine ciddi tenkitler yöneltilen Bişr b. Ğiyâs hakkında Ebû Saîd Osmân b. Saîd ed-Dârimî, *Nakdu'l-İmâm Ebî Saîd Osmân b. Saîd ed-Dârimî ale'l-Merîsî el-Cehmî el-Anîd* adlı bir eleştiri eseri kaleme almıştır. Ancak ana konumuzun sınırlarını aştığından dolayı söz konusu eleştirilere girilmeyecek ve el-Merîsî'nin sahabe hakkındaki görüşlerine ve tenkitlerine kısaca yer verilecektir.

Hadislerin, Hz. Peygamber ve sahâbe zamanında yazılmadığını ifade edeb Bişr Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra hadislerin çoğaldığını ve yayıldığını iddia etmiştir.² Ancak İmam ed-Dârimî, ilgili iddianın dayanağının bulunmadığını belirtmiş ve Hz. Peygamber döneminde Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir³ ve Abdullah b. Amr gibi sahâbilerin hadis yazdığını bilindiğini ifade ederek görüşünü delilleri ile açıklamıştır.⁴

Mihne sürecinde aktif rol aldığından Bişr b. Ğiyâs el-Merîsî'nin sahabe hakkındaki tenkit ve iddiaları ana konumuzun sınırları içinde olduğundan ayrıntılı bir biçimde açıklanması gerekmektedir.

Bişr b. Ğiyâs el-Merîsî, Ömer b. Hattâb'a "Muhaddislerin en yalancısı Ebû Hureyre'dir" şeklinde bir söz isnad etmek suretiyle, hem Hz. Ömer hem de Ebû Hureyre hakkında ağır tenkit içeren bir iddiada bulunmuştur.⁵ Ebû Osman ed-Dârimî, Bişr'in bu bilgiyi nereden aldığını ya da dayanaklarının ne olduğunu kaydetmemiştir. Ancak mensup olduğu Mu'tezile veya Cehmiyye tarafından bu denli ilgili esere bir cevap yazılmamış olması Ebû Osmân ed-Dârimî'yi destekler niteliktedir.

Bişr b. Ğiyâs'ın, Hz. Ömer'in böyle bir şey söylediğine dair bir delili bulunmamaktadır. Ebû Hureyre'ye gelince, bilindiği üzere kendisi, Efendimiz (s.a.s)'den naklen birçok hadis rivâyet etmiştir. Dolayısıyla muksirûn

¹ İrbilî, *Vefâyâtü'l-A'yân*, I, 277; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdât*, VII, 61.

² Dârimî, *Nakdü'l-İmâm*, s. 231.

³ Hz. Ebû Bekir'e ait "*Kitâbü's-sadakât*" isimli sahife Hz. Peygamberden naklen yazılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Dârimî, *Nakdü'l-İmâm*, s. 234.

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz, Dârimî, *Nakdü'l-İmâm*, s. 231-235.

⁵ Dârimî, *Nakdü'l-İmâm* s. 235.

sahâbilerden sayılmaktadır. Abdullah b. Abbâs, Câbir b. Abdullah, Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik gibi önemli sahabîler ve Saîd b. Müseyyeb, Ebû Seleme b. Abdurrahmân, Urve b. Zübeyr, Ubeydullah b. Abdillâh b. Utbe, Atâ', Tâvûs, Mücâhid, Alkame b. Kays, Kays b. Ebî Hâzım, Şa'bî gibi tabîûnun önemli şahsiyetleri kendisinden hadis rivâyetinde bulunmuşlardır.¹ Ayrıca İslam tarihinde birçok şahsiyet kendisinden rivâyet edilen hadisler ile istidlâlde bulunmuş ve amel etmişlerdir. Şayet iddia edildiği gibi Ebû Hureyre güvenilir bir sahabî olsaydı zikredilen sahâbiler ve tabîûndan âlimler kendisinden rivâyette bulunmaktan imtina ederlerdi. Bu durum, el-Merisî'ye ait görüşün, herhangi bir delile dayanmayan bir iddiadan ibaret olduğunu göstermektedir.

Hz. Peygamber'in, Ashâbına ayrı bir önem atfettiği alenen bilinmektedir. Dolayısıyla onlar hakkında kötü konuşmak ve gıybet etmek ayet² ve hadislerle kesin bir şekilde yasaklanmıştır.³ İlgili iddia dikkate alınmak suretiyle sahâbileri, Efendimiz (s.a.s)'e yalan isnat etmekle suçlamak, onlar hakkında kötü konuşmaktan daha ağır bir itham olmaktadır. Bişr b. Ğıyâs el-Merisî'nin, özellikle en çok hadis rivâyetinde bulunan sahabîlerden olan Ebû Hureyre'yi hedef olarak göstermesi kendisinden rivâyet edilmiş birçok hadisi de itibarsızlaştırmaktadır.

Bişr b. Ğıyâs el-Merisî, Muâviye b. Ebî Süfyân'ı hedef almakta ve onun Beytü'l-hikme olarak isimlendirilen bir evi bulunduğunu herkesin oradan bulduğu uydurma hadisleri alıp rivâyet ettiğini iddia etmektedir. Bişr b. Ğıyâs zikredilen bilgiyi Ebu's-Salt'tan⁴ işittiğini ifade etmektedir. Dârimî'ye göre kaynaklarda böyle bir bilgi mevcut olmamakla birlikte, Muâviye b. Ebî Süfyân az hadis rivâyet etmekle bilinen sahâbiler arasındadır. Aynı zamanda

¹ Dârimî, *Nakdü'l-İmâm* s. 237.

² "Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız. Ehl-i kitap da inanmış olsalardı elbette onlar için hayırlı olurdu; içlerinden inananlar da var, fakat çoğu yoldan çıkmıştır." Ali İmran, 3, 110.

³ Sahabeye dil uzatmak ve onlar hakkında kötü konuşmanın dini hükmü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Efendioğlu, Mehmet, "Sahâbe Hukuku ve Ashâba Saygısızlığın Dîni Hükmü" *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2010, c. 1, sy. 8, ss. 7-32.

⁴ Muâviye b. Ebû Süfyân'dan rivâyette bulunduğu kaydedilen Ebû's-Salt, Şureyh b. Ubeyd ismi ve el-Hadramî nisbesiyle bilinmektedir. Kendisinden Safvân v. Amr ve Ebû Devs Osmân rivâyette bulunmuştur. Bkz. Buhârî, *et-Târihü'l-kebir*, IV, 230.

Efendimiz (s.a.s) kâtibi olduğundan kendisine olan yakınlığı bilinmektedir. Şayet isteseydi çokça hadis rivâyetinde bulunabilirdi. Fakat Hz. Muâviye'nin az hadis rivâyet etmesiyle bilinmesi ayrıca ilgili iddianın herhangi bir dayanağının ve tarihi gerçekliğinin bulunmaması sebebiyle Bişr b. Ğıyâs'ın ortaya attığı bu bilgi asılsız bir iddiadan öteye geçmemektedir.¹

Bişr b. Ğıyâs'ın eleştirdiği sahâbîlerden birisi de Abdullah b. Amr b. 'Âs'tır. Nitekim ona göre, Abdullah b. Amr b. 'Âs, Yermük savaşının² yapıldığı gün iki devenin taşıdığı ehl-i kitabın kitaplarından, Hz. Peygamber'den naklediyormuş gibi insanlara rivâyet etmiştir. İnsanlar da kendisine “Bize Zâmiletân'dan mı rivâyet ediyorsun” diye karşılık vermişlerdir.³ Zikredilen bilgi “Zâmiletân” kelimesiyle literatürümüze girmiştir. “Zâmile” kelime anlamı olarak “yük taşıyan deve veya hayvan” anlamına gelmektedir. Terim olarak, Abdullah b. Amr b. 'Âs'ın Yermük savaşından dönerken yanında getirdiği iki deve yükü, ehl-i kitaba dair bilgileri içeren kitaplar anlamına gelmektedir.⁴ Zikredilen bilgi İbn Kesîr'de “Abdullah b. Amr b. 'Âs, Yermük günü, ehl-i kitabın ilimlerini ihtiva eden iki deve yükü kitap taşıyan bir kervanla karşılaştı. Bu kitaplardan edindiği İsrâiliyât türünden bilgileri nakletmekteydi” şeklinde ifade edilmektedir. Ancak rivâyeti Abdullah b. Amr b. 'Âs'tan nakleden eden Süheyl hakkında, Ahmed b. Hanbel'in, yalancı olduğuna dair bilgi vermesinin yanı sıra İbn Maîn, Ebû Zür'a, Ebû Hâtim, Buhârî, Ebû Dâvûd gibi âlimler Süheyl'in zayıf bir râvi olduğunu ifade etmişlerdir.⁵

2. İsâ b. Ebân (ö. 221/836)

Klasik İslam tarihi kaynakları ve Tabakât türü eserler İsâ b. Ebân hakkında ayrıntılı bilgi ihtiva etmediğinden hayatı hakkında sınırlı bilgiye ulaşılabilmektedir. Ebû Mûsâ künyesi ile anılan İsâ b. Ebân aslen Fesâ

¹ Dârimî, *Nakdû'l-İmâm* s. 240.

² 636 yılında Bizans İmparatorluğu'nun Suriye'deki hâkimiyetini bitiren savaştır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Fayda, Mustafa, “Yermük Savaşı”, *DİA*, İstanbul, 2013, XLIII, 485-486.

³ Dârimî, *Nakdû'l-İmâm* s. 240.

⁴ Özdemir, Veysel, *Abdullah b. Amr ve Es-Sahîfetü's-Sâdika'sı* (Yayımlanmış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2008, s. 208.

⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 51-52.

şehrindedir.¹ Hanefî mezhebinin müçtehitlerinden olan Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye (ö. 189/805) arkadaşlık yapmış ve fıkıh ilmini kendisinden tahsil etmiştir.² Hanefî mezhebinin fakih ve usulcülerinden olan Îsâ b. Ebân aynı zamanda on yıl Basra kadılığı görevinde bulunmuştur.³ Daha önceleri hadis ilmi ile iştigal eden Îsâ b. Ebân, sonradan fıkha olan ilgisinden dolayı re'y ehlinde olmuştur.⁴ Hanefî mezhebinin tabakât eserlerine göre, Muhammed b. Semmâ'a, Îsâ b. Ebân'ı zorla Hanefî fakihî olan Muhammed b. Hasan'a götürmüştür. Ardından Muhammed b. Hasan'ı dinleyen Îsâ b. Ebân'ın fıkıh ilmine olan ilgisi artmış ve Muhammed b. Hasan'a öğrencilik yapmıştır.⁵ Kaynaklarda oldukça zeki olduğu ifade edilen⁶ Îsâ b. Ebân, İsmâil b. Ca'fer (ö. 180/769), Huşeym (ö. 183/799) ve Yahya b. Ebî Zâide (ö. 182/798) gibi önemli şahsiyetlerden hadis rivâyet etmiştir. Kendisinden ise Hasan b. Sellâm es-Sevvâk gibi şahıslar hadis nakledeken Muhaddis ve aynı zamanda Hanefî mezhebinin fakihlerinden olan Bekkâr b. Kuteybe (ö. 270/874) gibi kişilerde kendisinden ilim tahsilinden bulunmuştur.⁷ Basra valisi olmadan önce de mal varlığı olmasına rağmen vefât ettiğinde çocuklarına bir şey bırakmamıştır.⁸ Îsâ b. Ebân'ın 220 yılında vefât ettiği⁹ ifade edilse de genel kabule göre 221 yılında vefât etmiştir.¹⁰

Mihne hadiseleri yaşanırken Hanefîlerin tutumları ve Ebû Hanîfe hakkında gelen rivâyetler sebebiyle Halku'l-Kur'ân tartışması kendisine nisbet edilmiştir. Ancak Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu söylediğine dair rivâyetlerin yanı sıra yaratılmış olmadığını söylediğine dair rivâyetler de mevcuttur. Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu iddia eden cenâhın Hanefî olması, ilgili görüşün Ebû Hanîfe'ye nispet edilmesine sebep olmuştur. Fakat İmam Ebû Hanîfe'nin *Fıkh-ı Ekber* isimli eseri incelendiğinde kendisinin Allah'ın lafzı olan

¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 255.

² Sem'ânî, *el-Ensâb*, s. 305.

³ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VIII, 18.

⁴ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, II, 44.

⁵ Saymerî, *Ahbârü Ebî Hanîfe*, s. 147.

⁶ Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, s. 137.

⁷ Zehebî, *Siyer*, X, 440.

⁸ Vekî', *Ahbârü'l-kudât*, II, 172.

⁹ Vekî', *Ahbârü'l-kudât*, II, 172.

¹⁰ Halîfe b. Hayyât, s. 476.

Kur'ân'ın yaratılmış olmadığını, insanların kelamı olan Kur'ân'ın mahlûk¹ olduğunu kabul ettiği anlaşılmaktadır.² Ancak klasik İslam tarihi kaynaklarına baktığımızda Hanefî bir âlim olan Îsâ b. Ebân'ın aynı çizgide olmadığı görülmektedir. Nitekim Hatib el-Bağdâdî'den, İbnü'l-Cevzî'ye kadar İslam tarihi müellifleri kendisinin Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünde olduğunu kaydetmiştir. Zikredilen kaynaklara göre Basra'da mahkemelik olan bir Müslüman ve Yahudi hüküm vermesi için dönemin kadısı olan Îsâ b. Ebân'a gelmişlerdir. Kadı Îsâ b. Ebân, Müslümanın yemin etmesine hükmettikten sonra "Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a" yemin etmesini söylemiştir. İlgili yeminin Kur'ân'dan bir ayet³ olması sebebiyle Îsâ b. Ebân, yaratılmış olana değil yaratılmış olmayana yemin etmesini istemiştir. Bunun üzerine Müslüman olan kişi Îsâ b. Ebân'ı kastederek siz "Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu iddia ediyorsunuz" demiştir. Îsâ b. Ebân, "Siz kalkın gidin, bu davada bir sonuca ulaşana kadar beni bekleyin" demiştir.⁴ Zikredilen rivâyet Îsâ b. Ebân'ın Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünde olduğu hususunda delil olarak kullanılmaktadır. Mihne hadisleri yaşanırken, Îsâ b. Ebân'ın hicri 211 yılında Basra kadılığı görevine atanması⁵ ve herhangi bir baskıya maruz kalmaması da Îsâ b. Ebân'ın bu görüşte olduğunu ispatlar niteliktedir.

Hanefilerin önde gelen âlimlerinden olması hasebiyle ve Îsâ b. Ebân'ın dayanaklarına dikkat çekmek için burada kısaca aydınlatılması gereken en önemli nokta Hanefî mezhebinin sahabe hakkındaki görüşüdür.

Hanefî mezhebi râvileri Ma'rûf ve Meçhûl olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Ma'rûf râvi, fıkhi bilgisi ile meşhur olan, içtihad ehlinde sayılan ve adalet ve zabt yönünden güvenilir, hadis nakli ile ilgilenen ravi olarak tanımlanmaktadır. Hulefâ-i râşidîn, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbâs,

¹ Yani insanların yazmış, okumuş olduğu veya telaffuz ettiği anlamında söylenmiştir.

² Tok, Fâtih, "Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia/İtham: Mürcülük ve Halku'l-Kur'ân", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2012, sy. 19, ss. 263-265.

³ "O, kendisinden başka tanrı olmayan Allah'tır; duyular ve akılla idrak edilemeyi de edileni de bilir. O rahmândır, rahîmdir." Haşr, 59/22.

⁴ Taberî, *Târîh*, XII, 481-482; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 67-68; Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne*, II, 236.

⁵ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XI, 158-159; Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, II, 170; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VIII, 18.

Abdullah b. Amr b. Âs, Abdullah b. Zübeyr, Muâz b. Cebel, Zeyd b. Sâbit, Hz. Âişe gibi sahâbiler ma'rûf râvi kapsamında değerlendirilmiştir.¹ Maruf ravilerin rivayetleri Kıyâs ile çelişmesine bakılmaksızın hüccet sayılmaktadır.² Meçhul râvi terimi ile Hz. Peygamber ile uzun süre sohbeti bulunmayan râviler kastedilmekte ve bunların rivâyetleri Kıyâs ile çelişmediği sürece kabul edilmektedir. Vâbisa b. Ma'bed (ö. 60/679), Seleme b. Muhabbık, Ma'kıl b. Sinân el-Eşca'î (63/683) gibi sahabiler meçhûl kapsamında değerlendirilmektedir.³

Îsâ b. Ebân'a göre Ebû Hureyre adaletinde herhangi bir sorun yoksa da fakih olmayan sahabî olarak değerlendirilmiştir. Ancak Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiği hadislerin Kıyâs'a uygun olmadığı kabul edilmeyeceğini ifade etmiştir. Aksi takdirde Ebû Hureyre'nin rivâyetleri ile ihticâc edilmemektedir.⁴ Îsâ b. Ebân, Ebû Hureyre'yi hadis ilmi ve nakli ile ilgilenen aynı zamanda hadis hıfzı ile meşhûr olan diğer ravilerin konumunda değerlendirmemiştir. Nitekim Îsâ b. Ebân'a göre Ebû Hureyre'nin rivâyetlerine birçok sahâbe itiraz etmiş ve rivâyetleri konusunda şüpheye düşmüştür.⁵

Hz. Ali'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber'in “*Ümmetimden Otuz adet Deccâl çıkacaktır. Ebû Hureyre bu deccâllerdendir*” dediği rivâyet edilmiştir. İlgili rivâyet Ebû Hureyre'yi ta'n etmek amacıyla Îsâ b. Ebân'ın rivâyet ettiği iddia edilmiştir. Ancak Cessâs usule dair *el-Fusûl fi'l-Usûl* adlı eserinde yalandan korkmayan bazı kesimlerin Îsâ b. Ebân'a iftira attığını ve Îsâ b. Ebân'dan böyle bir rivâyetin nakledilmediğini beyân etmiştir.⁶ Cessâs, Îsâ b. Ebân'ın *er-Red alâ Bişr el-Merîsî* isimli meşhur eserinde Ebû Hureyre hakkında Hz. Peygamber'e yalan isnat etmesinin imkânsız olduğunu, adil olduğunu ancak onun da diğer insanlar gibi vehm edebileceğini söylediğini nakletmiştir.⁷

¹ Serahsî, *el-Usûl*, I, 338.

² Serahsî, *el-Usûl*, I, 339.

³ Serahsî, *el-Usûl*, I, 342.

⁴ Cessâs, *el-Usûl*, III, 127.

⁵ Cessâs, *el-Usûl*, III, 127.

⁶ Cessâs, *el-Usûl*, III, 129-130.

⁷ Cessâs, *el-Usûl*, III, 130.

3. Ebû Bekir el-Esam (ö. 225/840)

Mu tezilî âlimlerden olan el-Esam Ebû Bekir künyesi ile bilinmektedir. İmam Şâfi'nin önemli öğrencilerinden olan Ebû Ya'kûb el-Buveytî ve İbn Ebî Duâd'ın ashâbından olduğu zikredilen el-Esam'ın hayatı hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır.¹Fıkıh ve Tefsir ilminde oldukça yetkin bir âlim olmasının yanı sıra Mısır kadılığı da yapmış olan el-Esam'ın İbn Ebî Duâd'ın ashâbından olduğundan onun etkisiyle Halku'l-Kur'ân meselesinde Mihne sürecine dahil olmuş ve tekfir edilmiştir.² Ebû Hüzeyl el-Allâf'ın öğrencileri arasında da olduğu zikredilen el-Esam, 225 yılında vefât etmiştir.³

el-Esam'ın sahabeye yönelik görüşleri hakkında detaylı bilgi bulunmasa da Mu'tezilî alim olmasına rağmen mezhebin alimleri tarafında da tenkit edilen ve dikkat çekilen önemli görüşü hilâfet meselesindedir. Nitekim el-Esam'a göre insanlar ihtilaf halinde olduklarında veya fitne mevcut olduğunda imamettayin edilemez. İmamet ancak barış ve sükûnet halinde belirlenebilir. Şu durumda herhangi bir sahâbî hakkında doğrudan bir eleştirisi bulunmasa da mezkûr görüşü sebebiyle Hz. Ali'nin imâmetini meşru görmemiştir. Çünkü ona göre sahâbenin tamamı icmâ halinde olmayıp ihtilâf içinde iken Hz. Ali'ye biat edilmiştir. Bu durum birçok yerde fitneye sebep olmuştur.⁴ Câhız gibi önemli âlimler tarafından da tenkite tabi tutulan el-Esam, Hz. Ali'yi yapmış olduğu faaliyetler sebebiyle eleştirirken Hz. Muâviye'nin tavrını ve faaliyetlerini doğru bulduğu ifade edilmiştir.⁵

4. Îsâ b. Sabîh (ö. 226/841)

Murdâr lakabıyla tanınan Mu'tezilî âlim Îsâ b. Sabîh Ebû Mûsâ künyesi ile bilinir. Vefât edeceği sırada haram karışmış olması ihtimalinden dolayı malını fakirlere ve miskinlere tasadduk ettiği için Râhibü'l-Mu'tezile ünvanı ile meşhûr olan Murdâr vasıtasıyla Bağdat'ta i'tizâlî fikirlerin yayıldığı

¹ Zehebî, *Siyer*, XII, 60.

² Yavuz, Yusuf Şevki, "Esam, Ebû Bekir", *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 353-355.

³ Câhız, *el-Hayevân*, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1424/2003, VII, 465.

⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 63.

⁵ Câhız, *el-Hayevân*, VII, 465.

kaydedilmiştir.¹ Mu‘tezile mezhebinin Bağdat kolunun temsilcisi olan Ebû Selh Bişr b. el-Mu‘temir’den ilim tahsil eden Murdâr, Basrî nisbesi dolayısıyla Basra’lı olduğu tahmin edilmektedir.² El-Allâf’ın da derslerine iştirâk eden Murdâr, Ahmed b. Hüseyin, İbn Süveyd ve Ebû Züfer gibi âlimlere hocalık yapmıştır.³ Mihne sürecinin ana problemi olan Halku’l-Kur’ân meselesinde Mu‘tezile mezhebinin çizgisini korumuş hattta Kur’ân’ın mahlûk olmadığını kadîm olduğunu söyleyen kişinin kâfir olacağını ileri sürmüştür. Ayrıca Rû’yetüllâh konusunda Allah’ın görülemeyeceğini söyleyen kişinin de tekfir edilmesi gerektiği⁴ görüşünde olan Murdâr 236 yılında vefât etmiştir.⁵

Hiçbir eseri günümüze ulaşmadığından görüşleri hakkındaki malumatın nakiller vasıtasıyla elde edildiği kaydedilen Murdâr, Hz. Osmân’ın şehit edilmesi hakkındaki tevâtür derecesine ulaşan haberleri reddetmesiyle birlikte Cemel vakası hakkındaki görüşüyle de dikkat çekmektedir. Nitekim ona göre Hz. Ali, Hz. Âişe’ye karşı savaşmak için değil istişâre etmek için gitmiştir.⁶ Savaşı karşı tarafın başlattığını belirten Murdâr’a göre Hz. Âişe savaştan sorumlu tutulmalıdır.

Murdâr’ın imamet anlayışı Mu‘tezilî âlim Ebû Bekir Muhammed b. Ebü’l-Leys el-Esam’ın imamet hakkındaki fikirleri ile aynı çizgidedir. Nitekim savaştan ve ölümlerden sorumlu tuttuğu Hz. Âişe haricinde doğrudan herhangi bir sahâbî hakkında eleştirisi bulunmasa da imamet meselesinde Hz. Ali’yi tenkit etmektedir. Murdâr’a göre İslâm ümmeti zulm ve fesattan kurtulduktan sonra kendilerine önderlik edecek bir imama ihtiyaç duyarlar. Ümmet arasında fitne ve fesat zuhur ettiğinde imamet belirlenemez. Buna binaen Hz. Ali’nin imameti meşru değildir. Çünkü Hz. Osmân’ın katlinden sonra fitne ve ihtilâf

¹ İbnü’l-Murtazâ, *Kitâbü tabakâti’l-Mu‘tezile*, s. 70-71.

² Zehebî, *Siyer*, X, 548.

³ Öz, Mustafa, “Murdâr”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 205-206.

⁴ Zehebî, *Siyer*, X, 548.

⁵ İbn Hacer el-Askâlânî, *Lisânü’l-mîzân*, IV, 398. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Öz, “Murdâr”, *DİA*, XXXI, 205-206.

⁶ Makrîzî, *el-Mevâız*, IV, 172.

zuhur etmiş ve Hz. Ali'nin imameti belirlenmiştir. Hâlbuki fitne ve ihtilâf halinde imamet tayin edilemez.¹

5. İbrâhîm en-Nazzâm (ö. 231/845)

Mu'tezile mezhebinin altıncı tabakasından olan Nazzâm'ın doğumu hakkında kesin kanaat oluşmasa da hicri 143 ile 195 yılları arasında doğduğu kabul edilmektedir. Belhî ve Basrî nisbeleri ile bilinen Nazzâm, Basra'da dünyaya gelmiştir. Ancak dedelerinin kökeni olarak Belh bölgesi işaret edilmektedir.² Kaynaklarda Ebû İshâk künyesi ile anılan Nazzâm'ın kelimâ âlimi olmasının yanı sıra edebî yönüne de vurgu yapılmıştır.³ Edebiyat ve şiir ile ilgilendiği veyahut da boncuk dizip ticaretini yaptığından dolayı "Nazzâm" lakabıyla anılmıştır.⁴

Felsefe ve edebiyata düşkünlüğü ile tanınan Nazzâm, Ahmed b. Hâbit (ö. 232)⁵ ve el-Esvârî (ö. 240)⁶ gibi önemli şahsiyetlere hocalık ederek,⁷ kendisini takip eden bir gurubun oluşmasının sağlamıştır. Bu sebeple takipçilerinin teşkil ettiği bu gurup Mu'tezile'nin bir alt kolu olarak Nazzâmiyye diye isimlendirilmiştir.⁸ Onun Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın muasırı olduğu ifade edilmesiyle birlikte,⁹ Allâf'ın kız kardeşinin oğlu olduğu da ifade edilmiştir.¹⁰

¹ Makrîzî, *el-Mevâiz*, IV, 172.

² Çelebi, İlyas, "Nazzâm", *DİA*, İstanbul, 2016, XXXII, 466.

³ Zehebî, *Siyer*, X, 542-543.

⁴ Safedî, *el-Vâfi*, VI, 12.

⁵ Kaynaklarda Ahmed b. Hâbit şeklinde de ifade edilen, İbn Hâbit, Basra da yaşamış, birçok görüşünde Nazzâm'ın takipçisi olmuş mu'tezilî bir âlimdir. Tenâsüh inancına görüşlerinde önemli bir yer ver İbn Hâbit'in tebâsına Habitiyye denildiği ifade edilse de böyle bir fırkanın olduğu bilinmemektedir. En az Nazzâm kadar Felsefeye ilgisi olan İbn Hâbit 232 yılında vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Öz, Mustafa, "Ahmed b. Hâbit", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 70-71.

⁶ Asıl adı Ali olan el-Esvârî, Ebû Ali künyesi ile de anılmıştır. İsfehân bölgesinde bulunan Esvâr köyünden olan el-Esvârî, Ebû Hüzeyl el-Allâf'ın öğrencilerinden sayılsa da daha sonradan Nazzâm'ın görüşlerini benimsemiştir. Basra Mu'tezilesinin önemli şahsiyetlerinden olan el-Esvârî 240 yılında vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Öz, Mustafa, "Ali el-Esvârî", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 391-392.

⁷ Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, XVI, 470.

⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, III, s. 316.

⁹ Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, XVI, 470.

¹⁰ Safedî, *el-Vâfi*, VI, 12.

Mu'tezile'nin önde gelen temsilcilerinden olan Nazzâm, Halife Me'mûn hilafet makamına gelene kadar Basra'da yaşamına devam etmiştir. Ancak hilafetin Me'mûn'a geçmesiyle birlikte Nazzâm, Me'mûn tarafından Bağdat'a çağrılmıştır.¹ Davet üzerine Bağdat'a giden Nazzâm, Bağdat mu'tezilesinin yanı sıra yöneticiler üzerinde de oldukça etkili olmuştur. Bağdat'ta maddi olarak zengin sayılabilecek duruma geldikten sonra içki içmek gibi meziyetler edindiği kaydedilmiştir. Hatta sarhoş iken düşerek, 231 yılında öldüğü ifade edilmiştir.²

Nazzâm her ne kadar Mu'tezilî bir âlim sayılsa da, Allah'ın şer ve günah olan fiilleri yaratmaya kudretinin olmadığı, Cehennem ehlinin azabından herhangi bir şey arttırıp, eksiltemeyeceği, cennet ehlinden kimseyi cennetten çıkaramayacağı, gibi bazı meselelerde Mu'tezile'den ayrılmıştır.³ Ebû İshak el-İsferâyînî (ö. 418/1027) ve Eşârî kelamcılarında olan Ebû Mansur Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037), Nazzâm'ın hayatının günah içinde geçtiğini ifade etmelerinin yanı sıra Mâlikî mezhebinden olan Eşârî kelamcı Ebû Bekir el-Bâkîllânî (ö. 403/1012) ve Ebü'l-Abbas Ahmed el-Kalânîsî (ö. ?) gibi ünlü kelamcılarının Nazzâm hakkında eleştiri yazmakla yetinmeyip onu tekfir dahi ettiklerini ifade etmişlerdir.⁴

Mu'tezile, sahabenin adaleti ve fazileti hususunda diğer fırka ve mezheplerle⁵ aynı çizgidedir. Ancak Mu'tezile, Hz. Ali'yi öldüren kişiler⁶ ve Muâviye b. Ebî Süfyân, Amr b. el-Âs gibi sahabilerden teberrî etmek suretiyle diğer mezheplerden ayrılmıştır.⁷ Ancak Ashâbın adalet ve fazileti konusunda kullandıkları deliller Ehl-i sünnet'in kullandıkları deliller⁸ ile aynıdır.⁹

¹Akbal, Kamile, *Nazzâm'ın Allah ve Âlem Tasavvuru*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015, s. 2.

²İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, s. 65-70. Ayrıca bkz. Çelebi, "Nazzâm", *DİA*, XXXII, 466.

³Safedî, *el-Vâfi*, VI, 13.

⁴Çelebi, "Nazzâm", *DİA*, XXXII, 466.

⁵Fırka ve mezhepler ifadesinden Şia hariç tutulmaktadır. Nitekim Şia'nın sahabe anlayışı birinci bölümde ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir.

⁶Hamdû'l-ibâd, *el-İntisâr*, s. 125.

⁷Hansu, "Mu'tezile'de Sahâbe Algısı", s. 489.

⁸Mutezile'nin delilleri: Âl-i İmrân, 3/110, Hadîd, 57/10.

⁹Hansu, "Mu'tezile'de Sahâbe Algısı", s. 488.

Dolayısıyla küçük farklılıklar dışında Ehl-i sünnet ve Mu‘tezile’nin sahâbe anlayışları birbirine benzemektedir.

Mu‘tezilî kaynaklarda, Sahabe hakkında Ehl-i hadis, Mu‘tezile ve Mürcie arasında genel fikir ayrılığı olmadığı ifade edilmiştir. Görüş ayrılıklarının sadece ashâbın faziletleri konusunda olduğu iddia edilmiştir.¹

Fakat Mu‘tezilî bir âlim olarak tanımlanan Nazzâm, sahâbe konusunda mensubu olduğu mezhebe muhalefet etmiştir. Nitekim Nazzâm, sahâbeyi tenkit etmekle kalmayıp hakaret sayılabilecek eleştiriler yöneltmiştir. Bu eleştiriler ana konumuzun sınırları içerisinde olduğundan tek tek ele alınıp değerlendirilecektir.

Nazzâm, Sahâbeyi içtihatları ve vermiş olduğu fetvalar sebebiyle ağır tenkide tabi tutmuştur. Nitekim Mu‘tezilî kelamcılarında öğrencisi Câhız, *el-Meârif* ve *el-Fetâyâ* isimli kitabında Nazzâm’ın, Ebû Hureyre başta olmak üzere ehl-i hadis ve rivâyetlerini ağır bir şekilde eleştirdiğini ifade etmiştir.²

Nazzâm, Hz. Ömer’in “*Eğer bu din kıyâs ile olsaydı mestin üstüne değil altına mesh yapılması daha evlâ olurdu*”³ dediğini ifade ederek, keşke (Hz.) Ömer bütün verdiği fetvalarda söylediği şeye uygun davransaydı diyerek Hz. Ömer’i eleştirmiştir.⁴ Ancak kaynaklar ayrıntılı bir şekilde incelendiğinde ilgili rivâyetin⁵ Hz. Ömer’den değil Hz. Ali’den nakledildiği görülmektedir. Nazzâm, Hz. Ömer’in “*Dedenin mirası hakkında fetva vermeye en cüretkâr olanınız ateşe girmeye en cüretkâr olanınızdır*” dediğini söylemiştir. Ardından Hz. Ömer’in böyle bir ifade kullandıktan sonra dedenin mirası hakkında yüzlerce farklı fetva vermesinden daha şaşılacak bir şey yoktur diyerek eleştirilerine devam etmiştir.⁶ İfade edilen bilgiler dışında Nazzâm, Hz. Ömer’in, Hudeybiye günü dininden şüphe ettiğini, Efendimiz (s.a.s) vefat ettiğinde onun ölümü hakkında şüphe ettiğini, Hz. Fâtıma’yı dövdüğünü ve

¹ Hayyât, *el-İntişâr*, s. 137-142.

² Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 147.

³ Ebû Dâvud, Tahâret, 6; Beyhakî, *es-Sünen*, I, 436.

⁴ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, s. 69.

⁵ “لَوْ كَانَ الدِّينُ بِالرَّأْيِ لَكَانَ أَسْفَلَ الْخُفِّ أَوْلَى بِالْمَسْحِ مِنْ أَعْلَاهُ” şeklinde nakledilen rivâyet bütün kaynaklarda Hz. Ali’den nakledilmiştir. İlâveten el-Elbânî ilgili rivâyetin isnâdının sahih olduğunu ifade etmiştir. bkz; Münzirî, *Muhtasarü Sünen-i Ebî Dâvûd*, I, 64.

⁶ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, s. 69.

ailesinin mirasından mahrum ettiğini, Nasr b. Haccâc'ı, kadınların fitneye düşmesinden korktuğu için Medîne'den Basra'ya sürgün ettiğini, Hac mut'asını yasakladığını, mevâlilerin araplarla nikâhlanmasını yasakladığını, terâvih namazını cemaatle kılınmak üzere bidat haline getirdiğini iddia etmek suretiyle ağır eleştirilerde bulunmuştur.¹

Nazzâm'a göre İmâmet ancak nass ve ta'yîn ile mümkün olmaktadır. Kendisi Râfidîlere olan meylinden dolayı, Efendimiz (s.a.s)'in Hz. Ali'yi imam tayin ettiğini fakat bu durumu Hz. Ömer'in gizleyip Hz. Ebû Bekir'e biat ettiğini iddia etmiştir. Ayrıca Hz. Ömer'in, Hz. Fâtımâ'yı dövmesinin yanı sıra karnındaki çocuğunu düşürttüğünü, Hz. Ali, Hz. Fâtıma, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin evde olduğu halde Hz. Ömer'in evi yaktığını iddia etmiştir.²

Nazzâm'ın Hz. Ömer'i itham ettiği bazı konuların ayrıntılı bir şekilde ele alınması gerekmektedir. Öyle ki Süheyl b. Amr (ö. 18/639)³ Hudeybiye günü anlaşma için Efendimiz (s.a.s)'e gönderildikten sonra anlaşma kabul edildi. Fakat bu durumu Hz. Ömer pek hoş karşılamadı. Çünkü müşrikler ile savaşmadan geri dönmek ona göre zilletin ifadesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla "Biz mü'min onlar ise müşrik değiller mi o halde dinimiz konusunda neden hakarete uğruyoruz," demek suretiyle durumu yadırgamış olsa da daha sonradan Efendimiz (s.a.s)'e asla muhalefet etmeyeceğini ifade etmiştir. Hatta bu itirazından pişman olduğundan dolayı, namaz kıldığı, oruç tuttuğu köle azad ettiği kaydedilmiştir.⁴ Dolayısıyla Nazzâm'ın ilgili olaydan hareketle Hz. Ömer'in dininden şüpheye düştüğüne yönelik iddiası asılsızdır gerçeği yansıtmamaktadır.

Kaynaklarda Hz. Ömer'in, Efendimiz (s.a.s) vefat ettiğinde üzüntüsünün şiddetinden, "Kimseyi (Hz.) Muhammed öldü derken duymayayım. Kim (Hz.) Muhammed öldü derse onu kılıcımla iki parça

¹Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, s. 147-148.

²Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 50.

³İslam ile müşerref olmadan evvel Hudeybiye antlaşmasını imzalamak üzere Efendimiz (s.a.s)'e gönderilen sahâbidir. Ayrıntılı bilgi için bkz; Erul, Bünyamin, "Süheyl b. Amr", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII, 30.

⁴İbn Hişâm, *es-Sîre*, III, 263.

ederim” dediği ifade edilmiştir¹. Nazzâm ise ilgili rivâyete dayanarak Hz. Ömer’in şüpheye düştüğünü iddia etmiştir. Ancak Hz. Ömer olayın devamında münafıklık ve fitne bitmeden önce Allah’ın elçisi ölmeyecektir demiştir.² Ardından Hz. Ebû Bekir, “Elbette sen öleceksin, onlar da ölecek”³ ayetini okumuş ve Hz. Ömer’i teskin etmiştir. Şu durumda olayın tamamını resmeden rivayet dikkate alındığında Nazzâm’ın iddiasının asılsızlığı ve hatta konuyu asıl merkezinden saptırdığı ortaya çıkmaktadır.

İbrâhim en-Nazzâm, Hz. Ömer’in yanı sıra aynı şekilde Hz. Ebû Bekir, Hz. Osman, Hz. Ali, Abdullah b. Mes’ûd (ö. 32/652.) gibi diğer önemli sahâbîleri de haddi aşan eletirilere tabi tutmaktadır.

Nazzâm, Hz. Ebû Bekir’e Kurân-ı Kerîm’den bir ayet hakkında soru sorulduğunda “Ben Allâh’ın ayeti hakkında Allah’ın muradı dışında bir şey söylersem hangi gökyüzü beni gölgelendirir, hangi yeryüzü beni taşıyabilir, “ben nereye giderim ne yaparım” dediğini naklederek, ardından kendisine “kelâle” hakkında soru sorulduğunda “Bu hususta kendi görüşümle hüküm veriyorum, eğer doğru söylersem Allah’tandır, Hata ettiysem bendendir, Kelâle babası ve çocuğu olmayan kimsedir” diye cevap vererek ilk söylediğine muhalefet etmiştir demek suretiyle Hz. Ebû Bekir’i kınamıştır.⁴

Nazzâm, Hz. Ali’ye bir eşiği öldüren ineğin durumu sorulduğunda “Bu meselede kendi görüşümle hüküm vereceğim. Şayet benim hükmüm Allâh’ın rasûlünün hükmü ile uyuşursa doğru olan budur. Fakat uyuşmaz ise benim hükmüm değersiz ve rezildir” diye cevap verdiğini naklederek “O kim ki kendi görüşüyle fetva verecek” demek suretiyle Hz. Ali’ye hakaret etmiştir⁵. Ardından Hz. Ali’nin dedenin mirası hakkında hüküm verenin cehenneme atılacağını söylediğini fakat kendisinin bu hususta birçok kez fetva verdiğini ileri sürerek Hz. Ali’yi tenkit etmiştir.⁶

¹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, II, 204.

² İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, II, 204-205.

³ Zümer, 39/30.

⁴ İbn Kuteybe, *Te’vîlü muhtelifi’l-hadis*, s. 69-70.

⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne’l-firak*, s. 148.

⁶ İbn Kuteybe, *Te’vîlü muhtelifi’l-hadis*, s. 70.

Kaynaklarda Nazzâm'ın sahâbîlere yönelttiği haddi aşan eleştiriler fazlasıyla mevcuttur. Nitekim Nazzâm, Hz. Osman'ı, Efendimiz (s.a.s)'in sürgün etmiş olduğu Hakem b. Ümeyye'yi (ö. 31/651)¹ Medîne'ye tekrar getirdiğinden dolayı kınamış kendisine göre insanların içinde en bozuk ve fasit olan Velid b. Ukbe'yi, Kûfe'ye vali olarak atadığında onun sarhoş bir şekilde namaz kıldırıldığını iddia etmiştir.² Yine aynı şekilde Efendimiz'in (s.a.s) yanında hizmetinde bulunan ve arkadaşı olan Ebû Zer' el-Ğifârî'yi sürgüne gönderdiği, Muâviye b. Ebî Süfyân'ı, Şam'a, Abdullah b. Âmir'i de, Basra'ya tayin edip görevlendirmesi sebebiyle Hz. Osman'ı tenkit etmiştir.³ Öyle ki Saîd b. el-Âs'a nikâh akdi için yüz kırk dirhem yardım etmesinden ve onu kendi himayesine almasından dolayı bile Hz. Osman'ı eleştirmiştir.⁴ Kendisini sıkıntıya soktuğu halde kızını Mervân b. Hakem ile evlendirdiğini, Mushaf'ın hazırlığı sırasında Abdullah b. Mes'ûd'u dövdüğünü ifade ederek Hz. Osman'a olan kinini beyan etmiştir.⁵

Râşid halifelerin yanı sıra Ebû Hureyre'yi de Nazzâm'ın eleştirilerine maruz kalmıştır. Nitekim Ebû Hureyre'nin rivâyet etmiş olduğu hadisleri eleştirmenin de ötesine geçerek “İnsanların en yalancısı Ebû Hureyre'dir” demiştir.⁶ Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali ve Hz. Aişe'nin, Ebû Hureyre'yi çok defa yalanladıklarını ileri süren Nazzâm bazı örnekler üzerinde durmaktadır. Sözelimi o, Ebû Hureyre'nin tek mest ile yürüme hakkındaki hadisinde⁷ Hz. Aişe'nin “Ebû Hureyre'ye muhalefet edeceğim” dediğini ve tek mest ile yürüdüğünü nakletmiştir.⁸ Nazzâm, Ebû Hureyre'nin rivâyetlerini eleştirmeye devam ederek, Ebû Hureyre köpek, kadın ve eşeğin namazı bozduğunu rivâyet ettiğinde Hz. Aişe'nin “Ben onun ve kıblenin arasına doğru yatakta yatarken

---

¹Efendimiz (s.a.s)'in hal ve hareketlerini rencide edici şekilde taklit etmesinden, bazı sahâbîler hakkında müşriklere bilgi vermesinden ve kapı dinlediği için Tâif'e sürgüne gönderildiği ifade edilen sahâbîdir. Efendimiz (s.a.s) vefât edene kadar Tâif'te ikame etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Başaran, Selman, “Hakem b. Ebû'l-Âs”, *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 175-176.

² Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 148.

³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 51.

⁴ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 148.

⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 51.

⁶ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 147.

⁷ Buhârî, *Libâs*, 40.

⁸ İbn Kuteybe, *Te'vîli muhtelifi'l-hadis*, s. 72.

Allah rasûlü yatağın ortasına doğru namaz kılarıdı¹ dediğini söyleyerek² aslında Ebû Hureyre'ye karşı çıktığını ispatlamaya çalışmıştır. Devamında Hz. Ali'ye, Ebû Hureyre'nin abdest alırken ve elbise giyerken sağ ile başladığına dair bilgi ulaştığında Hz. Ali abdest suyu istemiş ve "Ebû Hureyre'ye muhâlefet edeceğim" demiştir. Ebû Hureyre'nin hadis rivâyeti esnasında "Bana halîlim bahsetti, Halîlim dedi, Halîlimi gördüm" gibi ifadeleri kullanınca, Hz. Ali "Ey Ebû Hureyre Allah rasulü ne zamandan beridir senin halîlidir" demiştir.³ Nazzâm zikredilen bilgileri naklederek Hz. Ali'nin, Ebû Hureyre'ye muhâlefet ettiğini ileri sürmek suretiyle Ebû Hureyre rivayetlerini itibarsızlaştırmaya çalışmıştır. Yine aynı şekilde "Her kim cünüp olarak sabahlarsa onun orucu yoktur" hadisini rivâyet ettiğinde, Mervân, Hz. Âişe ve Hz. Hafsa'ya bir elçi gönderip bu konuyu sormasını istemiştir. Hz. Âişe ve Hz. Hafsa "Allah rasûlü ihtilâm olmaksızın cinsel ilişki neticesinde cünüp olarak sabahlar ve sonra oruç tutardı"⁴ diye cevap vermişlerdir. Sonrasında Mervân, göndermiş olduğu elçiye Ebû Hureyre'ye gitmesini ve ona durumu bildirmesini söyleyince Ebû Hureyre ilgili hadis kendisine o sırada vefât etmiş olan Fazl b. Abbâs'ın⁵ rivâyet etmiş olduğunu söylemiştir. Nazzâm zikredilen konuyu naklettikten sonra Ebû Hureyre'nin ölmüş birini şahit göstermesini doğru bulmamış ve bu durumu duymadığı bir hadisi duymuş gibi insanlara vehm ettirme olarak değerlendirmiştir.⁶

Nazzâm, Abdullah b. Mes'ûd'a, Birva' binti Vâşık⁷ hadisi hakkında soru sorulduğunda "Bu konuda kendi görüşümle hüküm vereceğim. Şayet yanlış hüküm verirsem bu benden kaynaklıdır. Fakat doğru hüküm verirsem bu Allah'tandır" şeklinde cevap verdiğini nakletmiştir. Nazzâm bu durumda

¹ Buhâri, Salât, 102.

² İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, s. 73.

³ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, s. 73.

⁴ Buhârî, Savm, 22; Müslim, Sıyâm, 78; Tirmizî, Savm, 63.

⁵ Tam adı Fazl b. Abbâs b. Abdülmuttalib olan sahâbî Kuraşî ve Hâşimî nisbeleri ile anılır. Efendimiz (s.a.s)'in amcasının oğludur. Ridfû Rasûlillah lakabıyla tanınmaktadır. Çünkü Müzdelife'den Mina'ya kadar Efendimiz (s.a.s)'in terkesinde yolculuk yapmıştır. Hicri 13 yılında Yermük savaşında şehit düşmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Başaran, Selman, "Fazl b. Abbâs b. Abdülmuttalib", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 272-273.

⁶ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, s. 73.

⁷ Zifafa girmeden önce kocası ölmüş kadın hakkındaki hadistir. Bkz. Nesâî, Nikâh, 68; Ebû Dâvud, Nikâh, 31; Tirmizi, Nikâh, 44.

Abdullah b. Mes'ûd'un tamamen zan ve şüphe ile hüküm verdiğini söylemiştir. Ardından zan ile şahitlik yapmak haram iken hüküm vermenin daha ağır bir günah olduğunu ifade etmek suretiyle Abdullah b. Mes'ûd'u eleştirmiştir.¹ Nazzâm, Abdullah b. Mes'ûd'u eleştirmeye ve kendisini ağır ithamlara maruz bırakmaya devam etmiştir. Nitekim Abdullah b. Mes'ûd'a fetvâ konularıyla bu kadar çok ilgileneneğine mutsuzun anne karnında nasıl mutsuz olduğu, mutlunun ise anne karnında nasıl mutlu olduğunu² düşünerek söyleseydi Allâh üzerine fahiş bir söz söylememiş ve kendisi için iyi bir şey yapmış olurdu diyerek saygı sınırlarını aşmıştır.³

Nazzâm, Abdullah b. Mes'ûd hakkındaki eleştirilerine yenilerini ekleyerek, onun rivâyet etmiş olduğu Ay'ın yarılması hakkındaki hadisi kabul etmemiştir.⁴ Nitekim Nazzâm'a göre Allâh, sadece İbn Mes'ûd veya başkası için Ay'ı ikiye ayırmaz. Şayet bunu yapsaydı, Peygamberlerine delil olması, âlemlere hüccet olması ve bütün beldelere bir ayet olması için yapardı. Fakat ilgili olay ne bir tarihçi ve bir şair tarafından kayda geçmediği gibi bu sebeple ne bir kâfir Müslüman olmuş ne de bir Müslüman ilgili olayı delil olarak kullanmıştır.⁵ Dolayısıyla o, Abdullah b. Mes'ûd'un ilgili hadisi uydurduğunu ileri sürmektedir.⁶ Ardından Abdullah b. Mes'ûd'un, Kur'an-ı Kerim'den iki sureyi inkâr ettiğini ve sanki Efendimiz ile hiç namaz kılmamış gibi vefât edene kadar rükûda ellerini dizlerinin arasına koymuştur diyerek İbn Mes'ûd'u eleştirmiştir.⁷ Ona göre güya Müslümanlar son şekli olması hasebiyle Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665)⁸ kıraatini tercih ettiklerinden dolayı, Zeyd b. Sâbit'e kıskançlığı sebebiyle en ağır şekilde küfür ettiğini iddia etmiştir.⁹ Nazzâm daha

¹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, s. 70.

² "السَّعِيدُ مَنْ سَعِدَ فِي بَطْنِ أُمِّهِ، وَالشَّقِيُّ مَنْ شَقِيَ فِي بَطْنِ أُمِّهِ" Mutlu olan kişi anne karnında mutlu olandır, Şakî ise anne karnında şakî olandır.

³ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, s. 70.

⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 51.

⁵ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, s. 70-71.

⁶ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 149.

⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, s. 71.

⁸ Hz. Ebû Bekir zamanında Kur'an'ı cem etmekle görevlendirilmiş, Ebû Hârice künyesi, en-Neccârî ve el-Hazrecî nisbeleri ile tanınan sahâbîdir. İlim ehli sahâbîler arasında anılan Zeyd, 45 yılında vefât etmiştir. Bkz. Erul, Bünyamin, "Zeyd b. Sâbit", *DİA*, İstanbul, 2013, XLIV, 321-322.

⁹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, s. 71.

da ileri giderek İbn Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit'in kıraatini tercih ettiğinden dolayı Hz. Osman'a kinlenmiş ve onun hakkında sürekli kötü şeyler söylediğini iddia etmiştir. Hatta Hz. Osman'ın Mina'da iki rekât kılması gerekirken dört rekât namaz kıldığı¹ İbn Mes'ûd'a ulaştığında, Hz. Osman'ın tefrika çıkardığını ve hatta birçok konuda bunu söylediğini iddia etmiştir.²

Abdullah b. Mes'ûd, Hint asıllı bir nesil olan Zut kavmini³ görünce, Cin gecesi görmüş olduğu⁴ cinlere benzetmiştir.⁵ Kendisine gece Efendimiz (s.a.s) ile beraber olup olmadığı sorulunca da, o gece kimsenin orda olmadığını ifade etmiştir.⁶ Dolayısıyla Nazzâm ilgili rivâyete dayanarak Abdullah b. Mes'ûd'un yalan söylediğini iddia etmiştir.⁷

Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656) da Nazzâm'ın eleştirileri oklarının hedefi olmuştur. Söz gelimi o, Hz. Osman'a söylediği şeyleri söylememiş gibi Allâh üzerine yalan yere yemin ettiğini, bunu niye yaptığı kendisine sorulduğunda da “Dinimin tamamının gitmesinden korktuğumdan dolayı, bir kısmını diğer bir kısmıyla satın alıyorum” dediğini iddia etmiştir.⁸

Belirtmek gerekir ki Nazzâm'a nispet edilen bu görüşleri reddedenler ve onu savunanlar da olmuştur. Örneğin Bağdat Mu'tezilesine mensup bir âlim olan el-Hayyât'ın (ö. 300/913), İbn Râvendî'nin (ö. 250/864), *Fedihâtü'l-Mu'tezile* isimli eserine reddiye olarak telif ettiği *Kitâbü'l-İntisâr ve'r-red 'ale'bni'r-Râvendî el-mülhid* isimli eserinde, Nazzâm'a isnad edilen bazı görüşleri kabul etmemektedir. Sözgelimi fetvalar hususunda sahabenin kendi görüşü ile hareket ettikleri ve haram olanı helal gösterdikleri, helal olanı ise haram gördükleri yönündeki görüşün Nazzâm'a isnadının asılsız olduğunu ifade etmiştir.⁹ Yine aynı şekilde Hz. Ebû Bekir hakkında kendi görüşü ile fetva verdiği iddiasının Nazzâm'a isnat edilmesini kabul etmemekte ve İbn

¹ Buhârî, Taksîrû's-salât, 2.

² İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, s. 71.

³ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, s. 668.

⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VII, 367.

⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 149.

⁶ Müslim, Salat, 450.

⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, s. 71.

⁸ İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs*, s. 71.

⁹ Hayyât, *el-İntisâr*, s. 98.

Râvendî'nin yalan söylediğini ifade etmektedir.¹ Aslında Hayyât, Mu'tezile ve ashâb-ı hadis arasında sahabe hakkındaki meselelerde fazilet konusu dışında bir ihtilâfin mevcut olmadığını iddia ederek² yapılan bütün eleştirileri de reddetmiş olmaktadır.

6. Ca'fer b. Mübeşşir (ö. 234/848-49)

es-Sekafi³ ve el-Beceli⁴ nisbeleri ile tanınan Bağdat mu'tezilesi alimi Cafer b. Mübeşşir, Haşviyye'nin⁵ temsilcilerinden olan fakih Hubeş b. Mübeşşir'in kardeşidir. Ebû Musâ el-Murdâr'a öğrencilik yapmış⁶ ve Abdülaziz b. Ebân gibi âlimlerden rivâyette bulunmuştur. Kendisinden ise Ubeydullah b. Muhammed et-Tirmizî gibi şahsiyetlerin nakilde bulunduğu kaydedilmiştir.⁷ Hicrî 234 yılında vefat eden⁸ Cafer b. Mübeşşir'in görüşlerini takip eden gurup Ca'feriyye ismiyle anılmaktadır.⁹

Hz. Ali hakkındaki görüşleri sebebiyle Ebû Hüseyin el-Malâtî, Cafer b. Mübeşşir'in Zeydiyye mezhebinden olduğunu nakletmiştir. Nitekim Cafer b. Mübeşşir'e göre Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletlisi Hz. Ali'dir. Bu bağlamda o, imamet meselesinde Hz. Ali'yi her ne kadar Hz. Ebû Bekir'den daha faziletli görse de sahabenin ittifakı sebebiyle Hz. Ebû Bekir'in hilâfetinin caiz olduğunu ifade etmiştir.¹⁰

Cafer b. Mübeşşir, Hulefâ-i Râşidîn başta olmak üzere Aşere-i Mübeşşere'nin cennete gireceğinden şüphe olmadığını ancak Hz. Ali'nin hepsinden daha faziletli olduğunu söylese de Hz. Muâviye başta olmak üzere Ebû Musâ el-Eş'arî, Muğîra b. Şu'be ve Velîd b. Ukbe gibi sahâbilerden teberrî etmenin gerekli olduğunu iddia etmiştir. Çünkü Cafer b. Mübeşşir'e göre mezkûr sahâbiler ahiret hayatını dünya hayatına tercih ederek Hz. Muâviye ile

¹ Hayyât, *el-İntisâr*, s. 99.

² Hayyât, *el-İntisâr*, s. 137-142.

³ İbn Hacer el-Askâlânî, *Lisânü'l-mîzân*, II, 121.

⁴ Tûsî, *el-Fihrist*, s. 109.

⁵ Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yurdagür, Metin, "Haşviyye", *DİA*, İstanbul, XVI, 426-427.

⁶ Yüksel, Emrullah, "Cafer b. Mübeşşir", *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 553-554.

⁷ İbn Hacer el-Askâlânî, *Lisânü'l-mîzân*, II, 121.

⁸ İbn Hacer el-Askâlânî, *Lisânü'l-mîzân*, II, 121.

⁹ Yüksel, "Cafer b. Mübeşşir", *DİA*, VI, 553-554.

¹⁰ Malâtî, *et-Tenbîh*, s. 27-28.

birlikte hareket edip Hz. Ali'ye düşmanlık etmişlerdir. Ayrıca Hulefâ-i Râşidîn ve Aşere-i Mübeşşere'den teberrî eden herkesin fasık olduğunu ve ilgili sahabilerden teberrî edilmesi gerektiğini söylemiştir.¹

Cafer b. Mübeşşir'in Hz. Osmân'dan teberrî adilmesi gerektiğini söylediği ve onu fık ile ithâm ettiği kaydedilmektedir; ancak Mu'tezilî âlim Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât bu bilginin doğru olmadığını belirtmiş ve Hz. Osmân'ın katillerinden teberrî ettiğini nakletmiştir. Cafer b. Mübeşşir'in, Hz. Muâviye ve Amr b. Âs başta olmak üzere Hz. Muâviye tarafında olan herkesten teberrî etmek gerektiği görüşünde olduğunu nakletmiştir. Ayrıca Hayyât, Cafer b. Mübeşşir'in, Hz. Ali'ye karşı çıktıkları dolayısıyla Hz. Âişe, Talhâ b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın pişmân olup tövbe ettiklerini söylediğini belirtmiştir.²

7. Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849)

Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf ismiyle meşhur olmasının yanı sıra asıl adı Muhammed b. el-Hüzeyl olup el-Abdî nisbesi ile bilinmektedir. İlim tahsilini Osmân et-Tavîl'den yapmış olup İbrâhîm en-Nazzâm'ın ashabındandır. Evi Basra'da hayvan yemi ticareti yapan kişilerin mahallesinde olduğundan el-Allâf lakabıyla anılmaktadır.³ Mu'tezile mezhebinin Basra kolunun kurucusu olarak kayıtlara geçen el-Allâf, Ebû Bekir el-Esam, Cafer b. Mübeşşir, Cafer b. Harb ve Sümâme b. Eşras gibi önemli mu'tezilî âlimlere hocalık yapmıştır. Ancak kaynaklarda Şiâ'ya temayülünden de bahsedilmektedir. Hatta cenaze merasimi mezhebe sempatisi dolayısıyla İbn Ebî Duâd tarafından Şiâ'ya uygun bir şekilde icra edilmiştir. Mihne'nin uygulayıcısı Halife Me'mûn'un yanında hatırı sayılır bir itibarı bulunan Allâf, Mihne sürecine son veren Halife Mütevekkil'in ilk yıllarında hicrî 235 yılında vefat etmiştir.⁴ Cenaze namazı

¹ Malâtî, *et-Tenbîh*, s. 28.

² Hayyât, *el-İntisâr*, s. 98.

³ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 44.

⁴ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 48.

Şîa mezhebine uygun bir şekilde İbn Ebî Duâd tarafından kıldırıldıktan sonra defnedilmiştir.¹

el-Allâf genel anlamda Mu'tezile mezhebinin sahâbe anlayışına sahip olsa da imamet meselesinde Şia mezhebinin görüşlerini benimsemiştir. İmamet meselesinde Şia'ya olan sempatisi dolayısıyla Şîi olmakla itham edilmiş hatta sonradan Şîa mezhebine geçtiği kaydedilmiştir.² Sahâbe hakkındaki görüşlerini içeren fazla bilgi bulunmamasıyla birlikte tafdîl meselesinde Şîi bir kimliğe bürünmüştür. Çünkü ilgili dönemde Hz. Ali'yi, Hz. Osmân'dan daha faziletli görenler Şîi olarak isimlendirilmektedir. El-Allâf fazilet açısından Hz. Ali'nin, Hz. Osmân'dan daha faziletli olduğunu düşündüğünden³ Şia'ya olan temayülüyle birlikte Hz. Osmân'ın hilâfetini caiz görmediği de anlaşılmaktadır.

8. Ca'fer b. Harb (ö. 236/850)

Mu'tezile'nin önde gelen âlimlerinden olan ve Ebû Fazl künyesi ile bilinen⁴ Ca'fer b. Harb, Bağdat ekolünün mensuplarındanır. Basra ekolünden olan Ebû Huzeyl el-Allâf'tan kelâm ilmi tahsiletmiştir.⁵ Kelâm ilmi ve reddiye türü eserleriyle meşhûr olan Câ'fer b. Harb, Ebû Câfer el-İskâfî, Abbâd b. Süleyman ve Ebû Mûsâ İsâ b. Heysem gibi önemli mu'tezilî âlimlere hocalık yapmıştır.⁶ Zâhid bir kişiliğe sahip olduğu ifade edilen Ca'fer b. Harb 236 yılında vefat etmiştir.⁷

Telif ettiği eserlerin hiçbirinin günümüze ulaşmaması sebebiyle şahsı ve görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi bulunmayan Ca'fer b. Harb'ın sahabe hakkındaki görüşlerine, Bağdat mu'tezilesinin âlimlerinden olan Ebü'l-Hüseyn el-Hayyât'ın, Şîi âlim İbnü'r-Râvendî'nin Fadîhatü'l-Mu'tezile isimli eserine reddiye olarak yazdığı el-İntisâr isimli eserinde ulaşılabilmektedir. Nitekim el-Hayyât, Ebû Muhammed Ca'fer b. Mübeşşir ve Ebû Mûsâ İsâ b.

¹ Yurdagür, "Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf", *DİA*, X, 330-332.

² İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 48.

³ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 48.

⁴ Zehebî, *Siyer*, X, 549.

⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, V, 173.

⁶ Zehebî, *Siyer*, X, 551-554.

⁷ İbn Hacer el-Askâlânî, *Lîsânü'l-mîzân*, II, 113. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Tunçî Cihat, "Ca'fer b. Harb", *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 549-551.

Heysem'in Hz. Osmân'ın fâsık olduğunu dile getirdiklerini nakletmiştir. Hz. Mûaviye, Amr b. Âs ve onların taraflarından teberrînin zorunluluğunu ileri sürdüklerini ifade edip ardından Câfer b. Harb'ın da Ebû Muhammed Ca'fer b. Mübeşşir ve Ebû Mûsâ İsâ b. Heysem ile aynı görüşte olduğunu belirtmiştir.¹ Mu'tezile, Mürcie ve Ehl-i hadis arasında sahabe hakkındaki fikirleri bağlamında büyük bir fark bulunmadığını ve ihtilafın sadece fazilet meselesinde olduğunu² dile getiren el-Hayyât mezkûr bilgileri naklettikten sonra Cafer b. Harb'ın hakkında ileri sürülenleri reddetmiştir. Ardından Cafer b. Harb'ın, Hz. Osmân'ı fasık olarak görmediği ancak onu şehit edenlerden teberrî etmek gerektiği görüşünde olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca o, Hz. Ali'ye karşı çıkmaları sebebiyle Hz. Âişe, Talhâ b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın pişmân olup tövbe ettikleri görüşündedir.³

9. Ebû Ca'fer el-İskâfi (ö. 240/854)

Ebû Câfer künyesi ile tanınan el-İskâfi, Bağdat Mu'tezilesi âlimlerindedir. Mu'tezili kelamcı olmasının yanı sıra Semerkandî nisbesiyle de bilinir.⁴ Semerkant'ta dünyaya gelen el-İskâfi, Bağdat Mu'tezilesinin fıkıh ve kelam âlimlerinden olan Câfer b. Harb (ö. 236/850) vasıtasıyla Kelam ilmine yönelmiştir.⁵ Mihne sürecinin sıkı bir şekilde devam etmesinde oldukça gayretli olan halife Mu'tasım döneminde Mu'tezilî doktrinleri yaymakla görevlendirilen el-İskâfi,⁶ kelamda yetkinleşmiş yaklaşık yetmiş kadar eser telif etmiştir.⁷ Bağdat Mu'tezilesi alimi olsa da bazı konularda Basra Mu'tezilesine temayül ettiği kaydedilmiştir.. Ancak şahsına ait fikirleri dolayısıyla Mu'tezile mezhebinin İskâfiyye kolunun kurucusu olarak kabul edilmektedir.⁸ 240 yılında vefât etmiştir.⁹

¹ Hayyât, *el-İntisâr*, s. 98.

² Hayyât, *el-İntisâr*, s. 139.

³ Hayyât, *el-İntisâr*, s. 98.

⁴ Zehebî, *Siyer*, VII, 535.

⁵ Doğan, İsa, "İskâfi, Ebû Ca'fer", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 551-552.

⁶ Zehebî, *Siyer*, VII, 535.

⁷ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 78.

⁸ Doğan, "İskâfi, Ebû Ca'fer", *DİA*, XXII, 551-552.

⁹ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 78.

Halku'l-Kurân meselesinde Mu'tezilî çizgisini koruyan el-İskâfî, Sahabe konusunda da Şia'ya olan temâyülü açıkça görülmektedir.¹ Nitekim El-İskâfî sahabenin faziletini kabul etmekle birlikte Hz. Ali'nin efdaliyetini şiddetle vurgulamaktadır. Öyle ki telif etmiş olduğu eserler tarandığından Hz. Ali'nin diğer sahabilere hatta Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'a olan üstünlüğünü rivâyetlerle delillendirerek ortaya koymaktadır.² Abdullah İbn Ömer'den nakledilen Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Ali'den daha faziletli olduğuna dair rivâyeti³ zikrederek insanların buna yönelip aldandığını fakat Muhammed b. Ebî Bekir'den (ö. 38/658) gelen Hz. Ali'nin efdaliyeti ile alakalı rivâatten yüz çevirdiklerini ifade etmiştir.⁴ İbn Ömer'in rivâyetine itimat eden kişileri cahil olarak nitelendirdikten sonra ilgili rivâyete İbn Ömer'i daha hayırlı ve âbid gördükleri için iltifât ettiklerini iddia etmiş ardından kendi nezdinde İbn Ömer'i bu şekilde görmediğini, Hz. Ali ve onun faziletini kabul edenlerin en hayırlı kimseler olduğunu ifade etmiştir.⁵ Ardından Hz. Peygamber'in vefât etmesinin ardından Hz. Ali'ye biat edilmesi gerektiğini savunurken Hz. Ebû Bekir'e biat edilmesini hayretle karşıladığı ifade etmektedir. İlgili iddiasının sebebi yine Hz. Ali'nin daha faziletli olmasının yanı sıra Sahâbeden de buna karşı çıkan kişilerin olduğunu savunmuştur.⁶ Mezkûr bilgilere bakıldığında Bağdat Mu'tezilesi âlimlerinden sayılan el-İskâfî'nin Şia'ya olan meyli açıkça görülmektedir. İlâveten Mu'tezilî bir âlim olan Câhız'ın, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in daha faziletli olduklarını efdaliyet meselesi çerçevesinde anlattığı *Kitâbü'l-Osmâniyye* isimli eserine karşılık el-İskâfî, Hz. Ali'nin daha faziletli olduğunu ispatlamak amacıyla *ae-Redd ale'l-Osmâniyye* ve *Nakdi'l-Osmâniyye* gibi bir eserler kaleme almıştır.⁷

İbn Ebi'l-Hadîd, Hz. Ali'nin en faziletli insan olduğuna dair görüşün Bağdatlılar arasında oldukça yaygın olduğunu ancak Ebû Cafer el-İskâfî'nin

¹ Efendioğlu, *Sahabeye Yöneltilen Tenkitler*, İstanbul, 2014, s. 183.

² İskâfî, *el-Mi'yâr*, s. 20.

³ Buhârî, *Fezâilü's-Sahâbe*, 4.

⁴ İskâfî, *el-Mi'yâr*, s. 20.

⁵ İskâfî, *el-Mi'yâr*, s. 20.

⁶ İskâfî, *el-Mi'yâr*, s. 20.

⁷ Doğan, "İskâfî, Ebû Ca'fer", *DİA*, XXII, 551-552.

ilgili meselede mübağalı bir tavır sergilediğini kaydetmiştir. Ardından Hz. Muâviye'nin Sahabeden ve Tâbiînden bir kısım insanlara Hz. Ali'nin aleyhinde hadis uydurttuğunu ifade etmiştir.¹

El-İşkâfi, sahabeden Ebû Hureyre, Amr b. Âs (ö. 43/664), Muğîre b. Şu'be (ö. 50/670) tâbiînden ise Urve b. Zübeyr (ö. 94/713) gibi önemli şahsiyetlerin Hz. Muâviye'yi memnun etmek amacıyla hadis uydurduklarını iddia edip bu faaliyetleri neticesinde rüşvet aldıklarını dile getirmiştir. Öyle ki Urve b. Zübeyr'in, Hz. Âişe'den naklen Hz. Peygamber'in, Hz. Ali'yi ve Abbâs'ı kastederek “*Yâ Âişe cehennem ehlinde iki kişiye bakmak seni sevindirecekse şu ikisine bak*” dediğini nakletmiştir.²

Ebû Câfer el-İşkâfi, A'meş'ten naklen Ebû Hureyre'nin, Hz. Muâviye ile birlikte Irak'a geldiğini ve Kûfe mescidine girerek insanlara “*Ey Irak ehli! Benim Allah ve Rasûlünün üzerine yalan isnat edip kendimi cehennemde yakıtığımı mı düşünüyorsunuz? Vallâhi Hz. Peygamber'i şöyle derken işittim: 'Her Peygamber'in bir haram bölgesi vardır. Benim harem bölgem de Medîne'de Uhud dağına kadar olan bölgedir. Her kim bu yerde bir şey ihdâs eder ve olay çıkartırsa Allah'ın, meleklerinin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun*”hadisini naklettiğini ifade ederek ardından Ebû Hureyre'nin Hz. Ali'nin bu lanetlenen insanlar arasında olduğunu söylediğini iddia etmiştir. el-İşkâfi buna istinaden hocaları arasında Ebû Hureyre'den gelen herhangi bir rîvâyetin önem arz etmediğini söylemiştir.³

Özellikle sahâbeden Ebû Hureyre'ye eleştiriler yönelten el-İşkâfi, Hz. Ali'nin onu insanların en yalancısı olarak gördüğünü söyleyerek Hz. Ali'den de kendisini destekleyen rivayetler nakletmiştir. Öyle ki Ebû Hureyre'yi Hz. Peygamber'e yalan isnât etmek ithâmıyla yetinmeyip bu sebeple Hz. Ömer'den dayak yediğini bile iddia etmiştir.⁴

Ebû Hureyre, Amr b. Âs, Muğîre b. Şu'be ve Hz. Muâviye hakkında olumsuz kanaate sahip olduğu ifade edilen el-İşkâfi'nin sahabeye karşı menfi

¹ İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu nehci'l-belâğa*, IV, 63.

² İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu nehci'l-belâğa*, IV, 64.

³ İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu nehci'l-belâğa*, IV, 67.

⁴ İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu nehci'l-belâğa*, IV, 68.

tutumunun Şia ya olan temâyülünden kaynaklandığı düşünülmektedir. Ayrıca her ne kadar Şia'ya olan yakınlığı ile bilinse de özellikle Sahâbe hakkındaki görüşlerinde Mu'tezilî âlimlerin de etkisi olduğu ifade edilmektedir.¹

10. İbn Ebû Duâd (ö. 240/854)

Ebû Abdillâh künyesi ile bilinen ve gerçek adı Ferec olan İbn Ebî Duâd'ın²Hicrî 160 yılı Halep yahut Basra doğumlu olduğu kabul edilir.³ İbn Ebî Duâd, Vâsıl b. Atâ'nın ashâbından olan Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf ve Bişr b. el-Mu'temir gibi Mu'tezile'nin önde gelen isimlerinden ilim alışverişinde bulunsa da⁴ Fıkhî konularda İmam Ebû Hanîfe'ye tabi olmuştur. Me'mûn döneminde düzenlenen ilim meclislerine katılarak Halifenin ilgisini çekmiş, ona en yakın simalar arasına girmeyi başarmıştır. Kur'ân'ın yaratılmış olduğu görüşünü Halife Me'mûn'a kabul ettirerek, aksini savunan herkesin baskı görmesine sebep olmuştur.⁵ Halife Mu'tasım döneminde başkadılık görevine getirilen,⁶ Mu'tezile mezhebinin resmi mezhep statüsü kazanmasında en etken karakterlerden biri olan İbn Ebî Duâd Hicrî 240 yılında Bağdat'ta vefât etmiştir.⁷

Ahmed b. Ebî Duâd hakkında yapılan tarafımızca yapılan taramalar sonucunda sahabe hakkında doğrudan menfî bir görüşe sahip olmadığı görülse de bazı kaynaklarda Hz. Peygamber de dâhil olmaz üzere Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Osman ve Hz. Ali'yi bilgisizlikle suçladığı ifade edilmektedir. Nitekim bilindiği üzere İbn Ebî Duâd, Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünün dâilerdendir. İbn Ebî Duâd'a Kur'ân hakkında soru sorulduğunda Kur'ân'ın mahlûk olduğunu dile getirdikten sonra, Hz. Peygamber başta olmak üzere Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer⁸ Hz. Osmân ve Hz. Ali'nin bu konu hakkında bilgisi

¹ Efendioğlu, *Sahabeye Yöneltilen Tenkitler*, s. 183-184.

² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, V, 233.

³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, LXXI, 109.

⁴ Safedî, *el-Vâfi*, VII, 184.

⁵ Yavuz, Yusuf Şevki, "İbn Ebû Duâd" *DİA*, İstanbul, 1999, XIX, 430-431.

⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, V, 233.

⁷ Yavuz, "İbn Ebû Duâd" *DİA*, XIX, 430-431.

⁸ Attâr, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Celâl*, II, 459.

olmadığını söylemiştir.¹ Hz. Peygamber ve sahabesinin bilmediği şeyleri kendisinin nasıl bildiği sorulunca da müstehzi bir eda ile bildiklerini fakat bildikleri halde Kur'ân'ın yaratılmış olduğu fikrine insanları davet etmediklerini belirtmiştir.²

İbn Ebî Duâd'ın, Hz. Peygamber de dâhil olmak üzere Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali ve Hz. Osman'ın Kur'ân'ın yaratılmış olduğuna dair bilgiye sahip olmadıklarına dair rivâyeti hakkında Tâceddin es-Sübkî, ilgili rivâyeti eksiksiz bir şekilde naklettiğini belirttiğinden sonra İbn Ebî Duâd'ın Hz. Peygamber de dâhil olmak üzere Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali ve Hz. Osman'ın bu konu hakkında bilgiye sahip olmadıklarını söylediği ifadenin rivâyete ziyade olarak eklendiğini nakletmiştir. Mezkûr rivâyette sorular karşısında İbn Ebî Duâd'ın sessiz kaldığını kaydeden Sübkî, İbn Ebî Duâd'ın bidatçi ve delalet içinde olduğunu zikrettikten sonra Hz. Peygamber'i ve Hulefâ-i râşidîn'i bilgisizlikle suçlaması, mezhep taassubunun bir neticesi olarak rivâyete sonradan eklendiğini ifade etmiştir.³

11. İbnü'r-Râvendî (ö. 241-301/855-913 -?-)

Tam adıyla Ahmed b. Yahyâb. İshâk er-Râvendî olarak bilinen filozaf ve mütekellim İbnü'r-Râvendî, Ebü'l-Hüseyin künyesi ile tanınmaktadır.⁴ Hanbeli âlim Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin ifadesine göre İslâm'ın zındıklarından sayılan İbnü'r-Râvendî,⁵ Bağdat'ta ikamet etmesiyle birlikte Horasan'ın Merverrûz ehliendir. Başta Mu'tezilî bir âlim olarak bilinse de daha sonra Mu'tezile'den ayrılmış, mülhid ve zındık olarak anılmıştır. Günümüze ulaşmasa da kaynaklarda ifade edildiğine göre *Fağîhatü'l-Mu'tezile*, *et-Tâc*, *ez-Zümürü*, *Kitâbü'l-İmâme*, *Kadîbü'z-Zeheb* başta olmak üzere çeşitli konuları ihtivâ eden birçok eser kaleme almıştır.⁶ Ayrıca Mihne

¹ Mağrâvî, *Mevsûatü mevâkifi's-Selef*, III, 509-510.

² Attâr, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Celâl*, II, 459. Ayrıca bkz. Yavuz, "İbn Ebû Duâd" *DİA*, XIX, 430-431.

³ Sübkî, *Tabâkâtü'ş-Şâfi'iyye*, II, 55.

⁴ İrbilî, *Vefâyâtü'l-A'yân*, I, 94.

⁵ Zehebî, *Siyerü*, XVII, 120.

⁶ Zirikli, *el-A'lâm*, I, 267; Ayrıca bkz. Kutluer, İlhan, "İbnü'r-Râvendî", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 179-184.

sürecinde hayatta olduğu anlaşılan İbnü'r-Râvendî'nin *Halku'l-Kurân* isimli bir eser kaleme aldığı da kaydedilmiştir.¹

Kaynaklarda vefâtı hakkında hicrî 238 ile 301 tarihleri verilse de tercih edilen görüşe göre 301 tarihinde vefat ettiği ağır basmaktadır. Görüşleri² dolayısıyla Şia ile ilişkilendirilen İbnü'r-Râvendî'nin vefat ederken tövbe ettiği kaydedilmiştir.³

Görüşleri dolayısıyla fırkalardan Râfizî ve müfrit Şîî olarak tanınan İbnü'r-Râvendî sahabe hakkında Râfizî çizgisine yakın bir duruş sergilemektedir. Nitekim *Fadîhatü'l-Mu'tezile* isimli eseri hakkında genel bilgiler veren el-Hayyât'ın *el-İntisâr* isimli eserine göre İbnü'r-Râvendî özellikle ilgili eserinin yanı sıra *Kitâbü'l-İmame* isimli eserinde de sahabeyi tenkit ve tekfir eden bölümler açmıştır.⁴

Hz. Peygamber'in nübüvvetini ve ismet sıfatını dahi sorgulayan İbnü'r-Râvendî,⁵ sahâbe hakkında da tenkit sınırlarını aşmıştır. İmamet meselesinde de görüş beyan eden İbnü'r-Râvendî'ye göre Hz. Peygamber, “*Ali b. Ebî Tâlib, benden sonra halîfemdir. Müminlerin emîrliğini ona verin*” demek suretiyle⁶ Hz. Ali'yi kendisinden sonra imam ve halife tayin etmiştir. Ancak Ensâr ve Muhâcir hafife alarak Hz. Peygamber'in emrine karşı gelmiş, Hz. Ebû Bekir'i halife tayin etmişlerdir.⁷ Bu bağlamda Hz. Ali'nin imameti tayin edildikten sonra Sa'd b. Ebî Vakkâs, Üsame b. Zeyd, Abdullah b. Ömer gibi sahabîler hata etmiş ve hatalarından dolayı imandan çıkıp cehennemlik olmuşlardır.⁸

Sahâbîleri tenkit ve ta'n etmeyen hiçbir fırka bilmediğini iddia eden İbnü'r-Râvendî, Hulefâ-i Râşidîn'den Hz. Ebû Bekir'i korkak, mecnun, cahil

¹ Yavuz, Yusuf Şevki, “Halku'l-Kur'ân”, *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 371-375.

² Görüşleri hakkında genel bilgi için bkz. Balcı, Rumeysa. “İbnü'r-Râvendî'nin Şîî Düşüncedeki Yeri”, *Turkish Journal of Shiite Studies*, 2019, c. 1, sy. 2, 247-264.

³ Kutluer, “İbnü'r-Râvendî”, *DİA*, XXI, 179.

⁴ Hayyât, *el-İntisâr*, s. 104.

⁵ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XX, 1, 37.

⁶ Kâdî Abdülcebbar, *Tesbîtü delâilü'n-Nübüvve*, s. 430. Râfidîlerin, İbnü'r-Râvendî ile birlikte imamet meselesindeki duruşunun temellendirildiği ifade edilmektedir. Bkz. a.g.e.

⁷ Hayyât, *el-İntisâr*, s. 105.

⁸ Aydınlı, Osman, *Mu'tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, s. 198.

ve akli kıt diye nitelememiştir. Ayrıca o, hilafeti sırasında kimsenin kendisine biat etmediğini ve herkesin itaatsiz olduğunu iddia etmiştir.¹

Hadis ehlinin dahi sahâbenin çoğunu ta'n ve tenkite tabi tuttuğunu ifade eden İbnü'r-Râvendî,²Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'dan teberrî etmek gerektiği görüşünde olan Hişam b. Hakem (ö. 179/795) gibi Muhacir ve Ensâr'dan teberrî etmenin gerekli olduğunu savunmaktadır.³ Hişam b. Hakem'in bu görüşünü kendi eserinde nakletmesi dolayısıyla İbnü'r-Râvendî'nin de Hulefâ-i Râşidîn'den teberrî ettiği görülmektedir.⁴

12. Kâsım er-Ressî (246/860)

Zeydiyye'nin imamlarından tam adı Kâsım b. İbrâhim b. İsmâil el-Hasenî el-Alevî olan er-Ressî, Ebû Muhammed künyesi ile tanınmaktadır.⁵Hicrî 169 yılında Medine'de dünyaya gelen er-Ressî'nin nesebi Hz. Ali'ye kadar ulaşmaktadır.⁶ Kelâm âlimi olmasının yanı sıra fıkıh, şiir ve edebiyat alanlarında da yetkinliği ile bilinmektedir.⁷ Mihne sürecinin uygulayıcısı olan Halife Me'mûn yıllarında yaşamış İbn Tabâtabâ olarak bilinen Zeydî imam Muhammed b. İbrâhîm'in (ö. 199/815) kardeşidir.⁸ Mihne sürecinde yaşamasına karşın Ku'rân'ın yaratılmışlığı meselesinde yönetimin çizgisinden ayrılan er-Ressî, Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyerek Allâh'ın kelâmının sadece kendi kitabında kullandığı ifadeler ile nitelendirilebileceğini öne sürerek Mihne uygulamalarına sıcak bakmamıştır.⁹

Edebiyat, Kelâm, Fıkıh ve Tasavvuf alanlarında yetkin bir âlim olduğu ifade edilen er-Ressî, *er-Red alâ İbni'l-Mukaffâ*, *Siyâsetü'n-Nefs*, *el-Adl ve't-Tevhîd*, *en-Nâsîh ve'l-Mensûh* ve *Risâle fi'l-İmâme* isiminde eserler kaleme

¹ Kâdî Abdülcebbâr, *Tesbîtü delâilü'n-Nübüvve*, s. 1206.

² Hayyât, *el-İntisâr*, s. 143.

³ Kâdî Abdülcebbâr, *Tesbîtü delâilü'n-Nübüvve*, s. 434.

⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *Tesbîtü delâilü'n-Nübüvve*, s. 680.

⁵ Zirikli, *el-A'lâm*, V, 171.

⁶ Aruçi, Muhammed, "Ressî", *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIV, 587-588.

⁷ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VIII, 91.

⁸ Zirikli, *el-A'lâm*, V, 171.

⁹ Aruçi, "Ressî", *DİA*, , XXXIV, 587-588.

almıştır.¹ Medîne'ye yaklaşık altı mil uzaklığında olan Zülhuleyfe yakınlarındaki dağlık bölgede bulunan er-Res dağında² ders vermekle meşgul olup hicrî 246 yılında burada vefât etmiştir.³

Bilindiği üzere diğer mezhep ve fırkalar gibi Zeydiyye'nin de sahabe anlayışı İmâmet meselesi etrafında şekillenmektedir. Hz. Peygamber hayatta olduğu sürece Sahâbîlerin faziletlerinde şüphe olmadığı vurgulanmasıyla birlikte temel sorunların Hz. Peygamber vefat ettikten sonra başladığı ifade edilmektedir. Şu durumda akla ilk olarak imâmet meselesi elmektedir. Bu açıdan Kâsım er-Ressî'ye Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ömer'in ve Hz. Osmân'ın hilafet meselesi başta olmak üzere Hz. Ali'den önce olan Hulefâ-i Râşidîn'in durumları sorulduğunda “*Onlar bir ümmetti gelip geçti. Onların kazandıkları kendilerinin, sizin kazandıklarınız sizindir. Siz onların yaptıklarından sorguya çekilecek değilsiniz.*”⁴ Ayetini okuyarak cevap vermiştir. Dolayısıyla tenkit, hakaret ve sövmekten geri durarak Râfidîler'den ayrılmıştır.⁵

Zeydiyye'ye göre Cemel vakası meselesinde Hz. Ali'ye karşı savaştıkları için savaş sonrasında Hz. Âişe başta olmak üzere Talhâ b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın teessüf ederek tövbe etmişlerdir. Ayrıca Hz. Ali'nin onlar için Cenneti mükâfat olarak gördüğünü nakletmişlerdir. Kâsım er-Ressî'de bu konuda bir Zeydî imam olarak Zeydiyye çizgisinden ayrılmamıştır. Zira o, Hz. Muâviye b. Ebî Süfyân başta Amr b. Âs ve Muğîre b. Şu'be gibi sahâbîlerin kayde değer kişiler olmadığını düşünmektedir. Ayrıca er-Ressî söz konusu sahabilerin Hz. Ali'ye karşı doğrudan savaş içinde olduklarını; Hz. Ali ile savaşan kişilerin Allah ve Râsûlü'ne karşı savaş açtıklarını belirtmiştir.⁶ Bu bağlamda Emevî ailesinden olan yönetimi başta Hz. Muâviye yönetimi olmak üzere meşru görmemesinin yanı sıra günahkâr olduklarını ve onlarla savaşan kişilerin daima hak yol üzere bulduklarını

¹Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VIII, 91. Ayrıca eserleri ve görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ressî, Kâsım b. İbrâhim b. İsmâil el-Hasenî er-Ressî, *Mecmû'u kütübi ve resâili imam el-Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî*, Dârü'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, San'â, 1422/2001. 1-2.

²Aruçi, “Ressî”, *DİA*, , XXXIV, 587-588.

³Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VIII, 91; Aruçi, “Ressî”, *DİA*, , XXXIV, 587-588.

⁴Bakara, 2/134.

⁵İzzân, *es-Sahâbetü inde'z-Zeydiyye*, s. 170-171.

⁶İzzân, *es-Sahâbetü inde'z-Zeydiyye*, s. 103.

ifade etmiştir. ¹ Ayrıca o, savaş söz konusu olduğunda kasten Hz. Ali'nin yanında yer almayan kişinin sahâbî dahi olsa delâlet içinde olduğunu ileri sürmüştür. Ancak oğlu Muhammed b. Kâsım er-Ressî (ö. 279/892), Abdullah b. Ömer'in, azgın guruplara karşı Hz. Ali'nin yanında yer almadığından dolayı tövbe ettiğini belirtmiştir.²

Verilen bilgiler çerçevesinde Zeydî imam Kâsım er-Ressî, Hülefâ-i Râşidîn'in, Hz. Ali'den önce hilafet makamına gelmesini meşru görmese de onları tenkit ve hakareten kaçındığı anlaşılmaktadır. Ayrıca günahkâr ve fâsık olarak nitelemekten de çekindiği görülmektedir. Ancak Hz. Muâviye, Amr b. Âs ve Muğîre b. Şu'be gibi sahâbîler hakkında aynı hassasiyete sahip olmadığı anlaşılmaktadır.

13. Câhiz (ö. 255/869)

Mu'tezilenin önde gelen kelamcılarında ve Nazzâm'ın öğrencilerinden olan Câhiz, Basra ehliendir. ³ Kinânî ve Leysî nisbeleri ile tanınan Câhiz, birçok alanda eser telif etmesinin yanı sıra⁴ Sümâme b. Eşras ve Ebû Yûsuf el-Kâdî gibi önemli şahıslardan nakillerde bulunmuştur. Kendisinden ise Ebu'l-Aynâ' gibi şahsiyetler rivâyette bulunmuşlardır.⁵ Basra'dan sonra Bağdat'a gitmiş fakat ömrünün son zamanlarında felç geçirmiş ve damla illetine yakalanmıştır. 255 yılında da vefat etmiştir.⁶

Nazzâm'ın çizgisinde olan Câhiz'in Halku'l-Kurân konusundaki görüşü Mihne sürecindeki anlayıştan farklı değildir. Nitekim kendisi Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü aklî deliller ile temellendirmek için özel çaba sarf etmiştir.⁷

Câhiz'in telif ettiği eserler incelendiğinde kendisinin ilk bakışta sahabe hakkında gereğince hassas olduğu dikkat çekmektedir. Özellikle *el-Beyân ve't-*

¹ Ümit, Mehmet, "Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışları ve Sahabe Hakkındaki Görüşleri", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, c. 1, sy. 2, ss. 103.

² İzzân, *es-Sahâbetü inde 'z-Zeydiyye*, s. 98.

³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, c. 12, s. 208.

⁴ İrbilî, *Vefâyâtü'l-A'yân*, c. 3, s. 471.

⁵ Zehebî, *Siyer*, IX, 413.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şeşen, Ramazan, "Câhiz", *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 24-26.

⁷ Câhiz, *Resâil*, III, 282-291.

Tebyîn isimli eserinin girişinde sahabe hakkında, karanlığı aydınlatan lambalar, dünyanın zînetleri, yaratılmışların efendileri, kendileriyle yol alanın kişiye yolunu kaybettirmeyen yıldızlar, yoldan çıkmışları aydınlatan meşaleler gibi methedici sözler sarfetmek suretiyle Ashâb-ı kirâm'ı övmüştür.¹ Yine bir diğer eseri *Kitâbü'l-Usmâniyye*'de daima Hz. Peygamber'in yanında olduğunu ve her daim ona yardımcı olduklarını vurgulayıcı ifadelerle yer vermiştir.²

İlk bakışta Câhız'ın sahabe hakkında oldukça hassas olduğu görülse de İbn Ebi'l-Hadîd'e (ö. 656/1258) göre Câhız *Kitâbü't-Tevhîd* isimli eserinde Ebû Hureyre'nin özellikle Hz. Peygamber ve ashâbından yapmış olduğu rivayetlerde sika-güvenilir bir râvi olmadığını ifade etmiştir. Ardından Hz. Ali'nin, Ebû Hureyre'yi rivâyet hususunda güvenilir olarak görmediğini ifade etmesinin yanı sıra onu itham ettiğini ve eleştirdiğini iddia etmiştir. Aynı şekilde Hz. Âişe ve Amr'ın da Ebû Hureyre'yi eleştirdiklerini ve rivâyet konusunda güvenilir olmadığını dile getirdiklerini de beyan etmiştir.³ Ancak yaptığımız araştırma sonucunda, her ne kadar Câhız'ın tevhid konusunda eserler kaleme almış olduğu ifade edilse de kendisinin *Kitâbü't-Tevhîd* isimli eserine rastlanmamıştır.⁴ Bu sebeple ilgili bilgiyi teyit etme imkânı bulunmasa da İbn Ebi'l-Hadîd'in naklettiği bilgiye dayanarak Câhız'ın, sahabe hususunda çelişkili ve tutarsız olduğu söylenebilir. Çünkü Câhız'a ait eserler incelendiğinde İbn Ebi'l-Hadîd'in vermiş olduğu bilgiyi destekler nitelikte ifadeler bulunmaktadır.

Câhız aynı şekilde Hz. Muâviye (ö. 60/680) hakkında, onun hükümdarlığa zorbaca geçtiğini ve diğerlerine diktatörce davrandığını ifade etmiştir. Hatta âmü'l-cemâ'a⁵ olarak isimlendirdikleri yılda Muhâcir ve Ensâr'a baskı yaptığını söyledikten sonra âmü'l-cemâ'a olarak isimlendirilen

¹Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Kâhire, 1418/1998, II, 5.

²Câhız, *Kitâbü'l-Usmâniyye*, Beyrut, 1411/1991, s. 52, 83.

³İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu nehci'l-belâğa*, XX, 31.

⁴İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 67-70. Ayrıca bkz. Şeşen, "Câhız", *DİA*, VII, 24-26.

⁵Hiz. Hasan ile Hz. Muâviye'nin yazışmalar neticesinde karşılıklı olarak anlaşmaya vardıkları yıla birlik yılı manasında âmü'l-cemâ'a denilmektedir. Anlaşma sonunda Hz. Muâviye, Kûfe'ye gitmiş ve oranın halkından biat almıştır. Bkz. Aycan, İrfan, "Muâviye b. Ebû Süfyân", *DİA*, İstanbul, 2005, XXX, 332-334.

yılın aslında ayrılık, perişanlık, zulüm ve zorbalık yılı olarak isimlendirilmesi gerektiğini iddia etmiştir.¹

Câhız, Hz. Muâviye hakkında başka eleştirileri de olmuştur. Örneğin “Çocuk yatak sahibindir. Zinâ eden ise her türlü haktan mahrumdur”² hadisine dayanarak Hz. Muâviye’nin, Hz. Peygamber’in hükmünü açıkça reddettiğini ve bu davranışı ile küfre düştüğünü iddia etmiştir.³

Câhız, Hucr b. Adî’yi (ö. 51/671)⁴ katletmesi, Amr b. ‘Âs’a haraç vermesi, insanlara Yezid’e biat etmesi için insanlara baskı yapması, atamış olduğu valileri kendi isteğince ve bir ölçüt gözetmeksizin seçmesi, akrabalık ve aracılık sebebiyle Nass ve meşhur sünnet sabit olan had cezalarını yok sayması gibi sebeplerden dolayı Hz. Muâviye’yi tekfir etmekle yetinmeyip kendisini tekfir etmeyenin de kâfir sayılabileceğini deileri sürmüştür.⁵ Ancak Câhız burada Hz. Muâviye’yi tenkit ederken Amr b. ‘Âs’ın da haraç ve rüşvet aldığını da iddia ederek Amr’a da hakaret etmiş olmaktadır. Ayrıca Câhız, Hz. Muâviye’ye sahâbe olduğu gerekçesiyle hakaret edilmemesi gerektiğini söyleyen âlimleri de bidatçi olmakla suçlamıştır.⁶

Câhız’ın, sahabe hususunda çelişkili ve tutarsız olduğu İbn Kuteybe tarafından da dile getirilmektedir. Nitekim o, Câhız’ın bazı zamanlarda Hz. Osman taraftarlarını Râfizîlere karşı savunduğunu, bazı zamanlarda ise Râfizîleri, savunup Hz. Osman taraftarlarını yerdüğünü ifade etmiştir. Aynı şekilde Bazen Hz. Ali’yi överek yücelttiğini bazı zamanlarda tenkit etmek suretiyle yerlere düşürdüğünü ifade etmiştir.⁷

İlgili ve mezkûr kaynaklar incelendiğinde ve verilen bilgiler doğrultusunda Câhız’ın başta sahabe hakkında övücü ifadeler kullandığını

¹Câhız, *Resâilü'l-Câhız*, II, 10-11.

²Ebû Dâvûd, Talak, 33-34.

³Câhız, *Resâilü'l-Câhız*, II, 11.

⁴Ebû Abdîrrahmân künyesi ile bilinen Hucr, Kindî ve Kûfi nisbeleri ile tanınır. Kendisi cihad etmekle ve çokça ibadet etmekle bilindiği için faziletleri sebebiyle Hucru'l-Hayr lakabıyla anılır. Hz. Ali tarafında olduğundan Hz. Muâviye’nin hükümdarlığı esnasında katledilmiş bir sahâbidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bozkurt, Nebi, “Hucr b. Adî”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, 277-278.

⁵Câhız, *Resâilü'l-Câhız*, II, 11-12.

⁶Câhız, *Resâilü'l-Câhız*, II, 11-12.

⁷İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, s. 111.

görmekteyiz. İbn Ebi'l-Hadîd'in naklettiği bilgiyi teyit etme imkânımız olmasa da aynı şekilde bir sahâbî olan Hz. Muâviye'ye yönelik eleştirileri nedeniyle Câhız kendisiyle çelişmektedir. Zira onun siyasi meseleler konusunda Mu'tezilelî tavrını sürdürdüğü açıkça görülmektedir.¹

14. Fazl b. Şâzân (ö. 260/874)

Ebû Muhammed künyesi ile bilinen Şîî kelim ve fıkıh âlimi İbn Şâzân,² el-Ezdî ve en-Nîsâbûrî nisbeleri ile tanınır.³ Şia'nın âlimlerinden Muhammed b. Ebî Umeyr ve İsmâil b. Abbâd'dan Kuran tahsili yapmıştır. Aynı zamanda Hammâd b. İsâ ve Muhammed b. Cumhûr gibi hadis âlimlerine de öğrencilik yapmıştır. Fıkıh, hadis, tefsir ve kelim alanlarında eserler veren İbn Şâzân'ın en önemli eseri imamet anlayışı ile ilgili olan aynı zamanda muhalif fırka ve mezhepleri tenkit ettiği *el-İzâh* isimli eseridir.⁴ İbn Nedîm, *el-Fihrist* isimli eserinde İbn Şâzân ile Fazl b. Şâzân er-Râzî'yi karıştırırsa da et-Tûsî, Fazl b. Şâzân'nın telif ettiği eserleri ayrıntılı bir şekilde sıralamıştır.⁵ Hicri 259 yılında yakalandığı hastalık sebebiyle 260 yılında vefat etmiş ve Nîşâbur'a defnedilmiştir.⁶

Mihne süreci Şia'nın fıkıh ve kelim âlimlerinden Fazl b. Şâzân'ın sahâbeye karşı olan olumsuz tutumu oldukça dikkat çekicidir. Nitekim İmamet anlayışı ve muhalif mezhep ve firkalara cevap vermek ve onları tenkit etmek üzere kaleme almış olduğu *el-İzâh* isimli eserinde sahâbîlerin isimlerin tek tek sıralamak suretiyle tenkite tabi tutmuştur.

İbn Şâzân'a göre Hz. Ali döneminde insanlar sadece üç guruba ayrılmışlardır. Bunlardan birincisi Hz. Ali ile birlikte olup onun tarafında olanlar, ikinci gurup Hz. Muâviye tarafında olanlar, üçüncü gurup ise her ikisinden de itizâl edenlerdir. İbn Şâzân, Hz. Muâviye tarafında olanlar ve Hz.

¹Câhız'ın özellikle hadis ve sahabe hakkındaki görüşleri için ayrıca bkz. Hatemle, Samir, "Mevkifü'l-Câhız mine'l-Hadîsi'n-Nebevî ve's-Sahâbe", *Mecelletü'l-Câmia li'd-Dirâseti'l-İslâmiyye*, 2020, c. 28, sy. 4, ss. 82-113.

²Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 199.

³Tûsî, *el-Fihrist*, s. 443.

⁴Yavuz, Yusuf Şevki, "İbn Şâzân en-Nîsâbûrî", *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 370-371.

⁵Tûsî, *el-Fihrist*, s. 443.

⁶Yavuz, "İbn Şâzân en-Nîsâbûrî", *DİA*, XX, 370-371.

Ali'den imtinâ edenlerin rivâyetlerinin ve hadislerinin kabul edilmeyeceğini dile getirerek tenkitlerine başlamıştır.¹Ardından Abdullah b. Mesud'a, Felak ve Nâs sureleri ile ilgili bir soru yöneltildiğini ve İbn Mesûd'un her ikisinin de Kur'ân'dan bir sûre olmadığını söylediğine dair olan rivâyeti nakletmiştir. İlgili rivâyete dayanarak Hz. Osmân'ın Felak ve Nâs surelerini Mushaf'a dâhil ettiğini söyleyerek İbn Mesûd'un haklı olması durumunda Hz. Osman'ın helak olacağını, Hz. Osmân'ın haklı olması durumunda ise İbn Mesûd'un kâfir olacağını iddia etmiştir.² Ancak zikredilen rivâyetlerin yorumlarına baktığımızda Abdullah b. Mesûd, Muavvizeteyn'i Hz. Peygamber'in torunlarına okurken gördüğünden dolayı teavvuz için dua zannettiği ifade edilmektedir.³

Sahâbeden Hz. Peygamber'in sır arkadaşı olan Huzeyfe b. Yemân'a (ö. 36/656) gelince, İbn Şâzân öncelikle Huzeyfe b. Yemân'dan nakledilen “*Hz. Peygamber bir kavmin çöplüğüne yöneldi, bacaklarını açarak ayakta idrarını yaptı, ta ki ben biraz çekindim, ben de arkasından su döktüm ve istincâ yaptı*” rivâyetini zikrettikten sonra Hz. Peygamber'in avret yerini kimsenin görmediğine dair olan rivâyetini nakletmiştir. Ardından söz konusu rivâyete dayanarak Huzeyfe b. Yemân'ın, Hz. Peygamber'in avret yerine baktığını iddia ederek insanların şüpheye düştüğünü söylemiştir. Hatta ilgili rivâyetin Hz. Peygamber'e atılan bir iftira olduğunu söyleyerek Huzeyfe b. Yemân'ı hadis uydurmakla itham etmiştir.⁴

Fazl b. Şâzân, Muksîrûn sahâbî sayılan Ebû Hureyre'nin Hz. Ömer'den dayak yediğini hatta çokça rivâyette bulunduğundan Hz. Ömer'in onun kafasına vurduğunu ve yalancı olduğunu söylediğini iddia ederek Ebû Hureyre'nin bir ravi olarak güvenilirliğini reddetmiştir. O benzer bir reddi Hz. Ali'ye istinaden de yapmıştır. Hz. Ali'nin, Ebû Hureyre hakkında

¹Fazl b. Şâzân, *el-Îzâh*, s. 53-54.

²Fazl b. Şâzân, *el-Îzâh*, s. 57.

³Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydar, Hidâyet, “Muavvizeteyn Üzerine Bir Değerlendirme” *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sy. 11, ss. 1-34; ayrıca bkz. Yavuz, Adil, “Kur'ân'da Eksiklik Olduğu İddiaları Bağlamında Bazı Surelerle İlgili Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme (Ahzâb, Muavvizeteyn, Kunut ve Nurayn Rivayetleri)”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, 2006, c. VI, sy. 1, ss. 7-39.

⁴Fazl b. Şâzân, *el-Îzâh*, s. 57-58.

yaratılmışların en yalancısı olduğu söylediğini buna karşılık Ebû Hureyre'nin Medîne ve Şam'da Hz. Ali'ye lanet okuduğunu öne sürmüştür.¹

İbn Şâzân, Hz. Peygamber'in övgüsüne nail olmuş Eş'ar kabilesinden Hakem olayında Hz. Ali'nin temsilcisi olan Ebû Musâ el-Eş'arî (ö. 42/662) hakkında da menfî yorumlara sahiptir. Zikredilen bilgilere göre yalancı olarak nitelediği Huzeyfe b. Yemân'ın, Ebû Mûsâ el-Eş'arî hakkında münafık olduğuna şahitlik ettiğini iddia etmiştir. Delâlet üzere olduğunu ifade ettiği Ebû Mûsâ el-Eş'arî hakkında ağır ithamlarda bulunan İbn Şâzân, Hz. Ali'nin, Hz. Muâviye'den başlamak üzere, Amr b. Âs, Ebü'l-A'ver es-Sülemî (ö. 65/685) ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye lanet ettiğini de ileri sürmüştür.²

İbn Şâzân bazı rivâyetlere dayanarak Hudeybiye günlerinde Hz. Peygamber'in güvenliğinden sorumlu olan Muğîre b. Şu'be'nin zinâ ettiğini, Hz. Ali'nin Nur Sûresinin 4. ayetine dayanarak Muğîre b. Şu'be'nin şahitliğini kabul etmediğini ifade etmiştir.³ Ayrıca İbn Şâzân, Hz. Peygamber'in Ankebut suresi'nin 39. ayetinde geçen Hâmân'ı kastederek, “*Bu ümmetin Hâmân'ı da Muğîre b. Şu'be'dir*” dediğini naklederek Muğîre b. Şu'be ye karşı tutumunu açıkça sergilemiştir.⁴

Fazl b.Şâzân başka sahabîler hakkında da asılsız iddialarda bulunmuştur. Örneğin Ebû Saîd künyesi ile tanınan sahâbî Semüre b. Cündeb'in (ö. 60/680) İslam'da ilk şarap ticareti yapan kişi olduğundan Hz. Ömer tarafından lanetlendiğini, bazı rivâyetlere dayanarak cehennemlik olduğunu ileri sürmüştür.⁵ Hâlid b. Urfuta'nın⁶ delalet içinde olduğunu,⁷ Abdullah b. Ömer'in, Hz. Ali'ye biat etmenini delalet olduğunu söylediğini⁸

¹Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, s. 59-60.

²Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, s. 61-64.

³Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, s. 66.

⁴Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, s. 66.

⁵Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, s. 66-69.

⁶el-Leysî ve el-Bekrî nisbeleri ile tanınan Halid b. Urfuta, Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın emriye Kufe'de görev yapmış ve orada ikamet etmiştir. Ebû Osmân en-Nehdî ve Abdullâh b. Yesâr gibi şahıslar kendisinden hadis nakletmiştir. Hz. Peygamber'in, Hâlid b. Urfuta'ya “*İleride bazı hadiseler, fırkalar ve ihtilaflar olacaktır. Bu zaman geldiğinde öldüren değil ölen kişi ol*” dediği nakledilmektedir. Halid b. Urfuta hicri 60 yılında Kûfe'de vefat etmiştir. Bkz. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, I, 580.

⁷Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, s. 70.

⁸Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, s. 71-73.

ifade etmiş Hz. Âişe'yi ise Cemel Vakası sebebiyle karalamıştır.¹ Ayrıca Hz. Ali'nin, “*Bu ümmetin Firavun'u Muâviye, Hâmân'ı ise Amr b. Âs'dır*” dediğini naklederek² Hz. Muâviye ve Amr b. Âs'ı, (ö. 31/651) Hz. Peygamber'e eziyet ettiğini ifade ederek Hakem b. Ebü'l-Âs'ı eleştirmiştir.³

15. Yahyâ b. Hüseyin (ö. 298/911)

el-Hâdî ile'l-Hakk lakabıyla ünlü olan Yahya b. Hüseyin hicrî 245 yılında Medîne'de doğmuştur. Kâsım er-Ressî'nin torunu Zeydî âlimlerden olan Yahyâ b. Hüseyin, Ebü'l-Hüseyin künyesi ile bilinmektedir.⁴ Tefsir başta olmak üzere Kelam ve Fıkıh alanlarında birçok eser telif etmiştir. *el-Câmî' fi'l-Fıkh, er-Red alâ ehli'z-Zeyğ, el-Arş ve'l-Kürsî, er-Red ale'l-Mücebbireti ve'l-Şâdîyyeel-Ahkâm ve'l-Müntehab, et-Tefsîr fî meâni'l-Kur'ân*, ismindeki mezkûr eserler kaynaklarda Yahyâ b. Hüseyin'e nispet edilmektedir.⁵

298 yılında Sa'de'de vefât ettiği kaydedilen Yahyâ b. Hüseyin'in Mihne sürecinde hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Halku'l-Kur'ân meselesinde yönetimin çizgisini takip edip delilleri ile birlikte Kur'ân'ın yaratılmış ve hâdis olduğunu ifade ettikten sonra Allâh'ın kendi kelâmını yarattığını da eklemiştir.⁶

Yahyâ b. Hüseyin, helal olarak görmek şartıyla sahâbî bile olmasa herhangi bir mü'mine sebbetmenin küfre götüreceğini ifade etmesinin yanı sıra helal olduğunu düşünmeksizin sebbetmenin de fıska yol açacağını ifade etmiştir. Bu bağlamda ahdi bozanlar dışında hiç kimseye sebbetmediğini kaydetmiştir. Ahdi bozanlar ifadesi ile bir istisna belirttiği görülmektedir. İmam Mehdî Ahmed b. Yahyâ'ya (ö. 840/1437) göre Yahyâ b. Hüseyin'in “Ahdi bozanlar” ifadesi ile Hz. Muâviye ve taraflarını kastetmiştir. Dolayısıyla

¹ Fazl b. Şâzân, *el-Îzâh*, s. 75-84.

² Fazl b. Şâzân, *el-Îzâh*, s. 87.

³ Fazl b. Şâzân, *el-Îzâh*, s. 88-89.

⁴ Ednevî, *Tabâkâtü'l-Müfessirîn*, s. 45.

⁵ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XIII, 191-192; Ednevî, *Tabâkâtü'l-Müfessirîn*, s. 45.

⁶ Yahyâ b. Hüseyin, *Mecmû'u resâili'l-imâm*, s. 157.

Hiz. Muâviye başta olmak üzere Hiz. Muâviye tarafını tutan herkese sebbetmenin caiz olduğu görüşündedir.¹

Hiz. Ali'den önce Hilâfet makamına geçen Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Ömer'e hakaret ve sebbetmenin caiz olmadığı görüşünde olduğu hatta sebbeden bir gurubu sopa ile cezalandırdığı kaydedilse de imamet meselesinde imam olacak kişinin bazı alamet ve vasıflara sahip olması gerektiğini ifade etmiş bu vasıfların öncelikli olarak Hiz. Ali'de bulunduğunu ve onun Hiz. Peygamber'in vâsisi olduğunu ifade etmiştir.² Anlaşılacağı üzere Hulefâ-i Râşidîn'den, Hiz. Ömer ve Hiz. Ebû Bekir'e sebbetmeye mesafeli olduğu kadar imametlerinin meşruiyetine de o denli mesafeli yaklaşmaktadır.

16. Ğallâbî (el-Ğulâbî) (. 298/896)

Siyer ve meğazi âlimi ve Ebû Ca'fer künyesi ile tanınan el-Ğallâbî'nin asıl adı Muhammed b. Zekeriyâ'dır. Ebdullah b. Recâ' ve Eb'l-Velîd gibi şahsiyetlerden nakillerde bulunmuştur. Kendisinden ise Eb Kâsım et-Taberânî (. 360/971) gibi birçok kişi hadis nakletmiştir.³ İbn Nedîm kendisini sika ve sadk terimleri ile ta'dîl etse de⁴ İbn Hibbân sika bir râviden nakilde bulunduğunda hadisine itibar edilir demiştir.⁵ Ancak Dârekutnî kesin bir şekilde hadis uydurduğunu kaydetmiştir.⁶

Siyer ve meğazî alanlarında eser veren el-Ğallâbî, *Kitâbü Sıffin*,⁷ *Kitâbü'l-Cemel* (*Vak'ati'l-Cemel*), *Kitâbü'l-Cemeli's-Sağîr* ve *Kitâbü'l-Cemeli'l-Kebîr*⁸ isimlerinde eserler telif etmiştir. Mezkûr eserlerinde sahabilere ağır eleştirlerde bulunmuş ve hakaret içerikli sözler sarfetmiştir. Mesela Cemel olayını anlatırken taraflardan biri olan Hiz. Ali methodip, Hiz. Aîşe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm gibi sahabiler hakkında

¹ İzzân, *es-Sahâbetü inde'z-Zeydiyye*, s. 172-173.

² Subhî, *ez-Zeydiyye*, s. 149.

³ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 550.

⁴ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 138.

⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 550.

⁶ Dârekutnî, *Kitâbü'du'afâ'*, III, 131.

⁷ Ğallâbî, *Vak'ati'l-Cemel*, s. 20.

⁸ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 138.

Hucûrât sûresinin 9. ayeti¹ delil olarak kullanmış ve onlar hakkında “ğulât” azgın gurup olarak niteleme yaparak eleştirmiştir.² Mezkûr eserlerinde de aynı metodu izleyen el-Ğallâbî hakkında hadis uydurucusu terimini kullanan İbnü'l-Cevzî, onun aynı şekilde Muâviye b. Ebî Süfyân aleyhinde de hadis uydurduğunu ifade etmiştir.³ İlgili hadisin günümüze ulaşmayan *Kitâbü Sıffîn* isimli kitabında naklettiği anlaşılmaktadır. Mihne dönemi âlimi olmasının yanı sıra siyasi içerikli konulara ağırlık veren el-Ğallâbî diğer eserlerinde de aynı üslûbü kullanarak siyasi olaylara dâhil olan sahâbiler hakkında tenkit içerikli ifadelerden kaçınmadığı izlenimini vermektedir.

B. MİHNE DÖNEMİNDE SAHÂBENİN ELEŞTİRİLDİĞİ KONULAR

Ashâb-ı Kirâm'ın, Hz. Peygamber'den hadis nakletme hususunda hadisleri tahrif ve tağyirden korumak amacıyla önemli tedbirler aldığı bilinmektedir. Bu bağlamda “*Kim benim adıma kasten yalan söyler ise Cehennemdeki yerini hazırlasın*”⁴ hadisinin gereğini tam manası ile yerine getirmek adına az hadis rivâyet etmekle birlikte hadis naklinde taharri ve tesebbüt, kitâbet ve tahkim yöntemlerini benimsemişlerdir. Dolayısıyla Hadis rivâyeti meselesinde tamamı âdil kategorisinde değerlendirilen Sahâbe, Mihne sürecinde sadece Hz. Peygamber'e yalan isnat etmekle suçlanmamış ilaveten fâsık olmakla, sahtekârlık yapmakla, yalan yere fetva vermekle, bidatçilik yapmakla, yalan söylemek ve imameti gasp etmekle de itham edilmiştir. İlgili bölümde Mihne sürecinde sahâbe hakkındaki tenkit konularıyla birlikte tenkite tabi tutulan sahabiler tetkik edilecektir.

¹ وَأَنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ” “فَإِنْ قَاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ

² Ğallâbî, *Vak'ati'l-Cemel*, s. 13.

³ Sıbt İbnü'l-Acemî, *Keşfü'l-Hasîs*, s. 229.

⁴ Hadis hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kuzudişli, Bekir, “Men Kezebe Aleyye... Hadisi ve Lafzen Mütevâtir Meselesi”, *Marife*, Konya, 2007, sy. 1, ss. 137-166.

1. Hadis Uydurmak

Birinci bölümde de ifade edildiği üzere Ashâb-ı Kirâm'ın, zabt ve hata dolayısıyla tenkit edildikleri bilinse de Ashâb, adalet ve faziletleri Kur'ân ve Sünnet ile temellendirilmiş bir nesildir. Dolayısıyla Ashâb-ı Kirâm'ın sehven veya hata olmaksızın kasten Hz. Peygamber adına hadis uydurdukları bilinmemektedir. Nitekim Ashâb-ı Kirâm'ın Hz. Peygamber adına hadis uydurmaya teşebbüs etmedikleri noktasında hadis âlimleri de ittifak halindedir.

Ashâb-ı Kirâm'ın tamamının adil olmasının yanı sıra birbirlerini de Hz. Peygamber adına hadis uydurmakla itham etmedikleri bilinmektedir. Nitekim rivâyetlerin muhtevasında bulunan birbirlerine karşı kullandıkları کذب kelimesinin “hata etmek, yanılmak” anlamında kullanıldığı da araştırmalar tarafından delilleriyle ifade edilmiştir.¹ Sahâbe-i Kirâm'ın hadis alma ve nakletme noktasında kaynağın güvenilir olmasını zaruri gördüğünü ifade eden fazlaca rivâyet mevcuttur. Misal vermek gerekirse, Ebû Sekîne olarak bilinen Mücâşi' b. Atiyye'nin rivâyet ettiğine göre Hz. Ali “*Bu ilmi (hadis) kimden aldığınıza dikkat edin zira bu Din'dir!*” bir diğer versiyonunda ise “*Bu ilim (Hadis) Din'dir. Dininizi kimden aldığınıza dikkat edin*” buyurmaktadır.² Abdullah b. Mes'ûd'dan nakledilen “*Şahitliği caiz olmayandan bu ilmi almayınız!*” rivâyetinin yanı sıra Ebû Hureyre'den vârid olan “*Bu ilim dindir, Dininizi kimden aldığınıza iyi bakın*” rivâyetleri sahabenin hadis alırken gösterdikleri hassasiyeti açıkça ifade etmektedir.³

Ashâb-ı Kirâm az hadis rivâyet etmekle birlikte hadis naklinde taharri ve tessebbüt, kriterlerini tam manasıyla dikkate almışlardır. Birbirlerini Hz. Peygamber'e yalan isnât etmekle itham etmekten kaçındıklarını ifade etmelerinin yanı sıra⁴ yalan nedir bilmediklerini ifade etmişlerdir.¹ Ancak

¹Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Erul, Bünyamin, “Sahabe Döneminde Tekzib ve Tekzibinin Mâhiyeti”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1999, c. XXXIX, ss. 455-489.

²Cürcânî, *el-Kâmil*, I, 253.

³Cürcânî, *el-Kâmil*, I, 253.

⁴Enes b. Mâlik'ten rivâyet edildiğine göre “*Size rivâyet etmiş olduğumuz hadislerin hepsi doğrudan Hz. Peygamber'den duyduğumuz değildir. Zira bize onları ahabımız tahdis*

Mihne sürecine gelindiğinde başta Şia olmak üzere Mu'tezile, Cehmiyye gibi bazı fırkaların ve mezheplerin müntesipleri tarafından Hz. Peygamber adına yalan konuşmak ile suçlanmışlardır.

Mihne sürecinde başta Bişr b. Ğıyâs el-Merîsî olmak üzere, Nazzâm ve Ebû Ca'fer el-İskâfi gibi fırka ve mezhep âlimleri Ebû Hureyre, Muâviye b. Ebî Süfyân, Amr b. Âs, Muğîre b. Şu'be gibi sahâbileri hadis uydurmakla ithâm etmişlerdir. Bişr b. Ğıyâs el-Merîsî, Ebû Hureyre'yi yalan yere hadis nakletmekle suçlarken iddiasını Hz. Ömer'den naklederek Hz. Ömer'i eleştirisine dâhil etmiştir.² Aynı şekilde Nazzâm da Ebû Hureyre'nin rivâyet etmiş olduğu hadisleri eleştirmekle kalmamış "İnsanların en yalancısı Ebû Hureyre'dir" demek suretiyle hakaret etmiştir.³ Mihne sürecinde Ebû Hureyre'yi hadis uydurmakla itham eden şahıslardan birisi de Ebû Ca'fer el-İskâfidir. Nitekim l-İskâfi, Ebû Hureyre, Amr b. Âs ve Muğîre b. Şu'be gibi önemli sahâbilerin Hz. Muâviye'yi memnun etmek amacıyla rüşvet karşılığında hadis uydurduklarını iddia ederek şeyhleri arasında Ebû Hureyre'den gelen herhangi bir rîvâyetin önem arz etmediğini ifade etmiştir.⁴ Mu'tezilenin önde gelen kelimcilerinden Nazzâm, Ebû Hureyre'yi doğrudan hadis uydurmakla itham etmiştir.⁵ Aynı şekilde Hz. Âişe ve Amr'ın da Ebû Hureyre'yi eleştirdiklerini ve rivâyet konusunda güvenilir olmadığını dile getirdiklerini beyan ederken⁶ Fazl b. Şâzân, Hz. Ali'nin, Ebû Hureyre hakkında yaratılmışların en yalancısı olduğu söylediğini buna karşılık Ebû Hureyre'nin Medîne ve Şam'da Hz. Ali'ye lanet okuduğunu öne sürerken.⁷ Câhız, Hz. Ali'nin, Ebû Hureyre'nin güvenilir birisi olmadığını ifade etmiş ve onu yalancılıkla suçladığını ileri sürmüştür. Hz. Âişe ve Amr'ın da Ebû Hureyre'yi

---

etmiştir. Çünkü biz birbirimizi yalanlayan kimseler değiliz" bkz. Hatib el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 385.

¹ Cürcânî, *Kâmil fi duaî' r-ricâl*, I, 263.

² Dârimî, *Nakdû'l-İmâm* s. 235.

³ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 147.

⁴ İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu nehci'l-belâğa*, IV, 67.

⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 147.

⁶ İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu nehci'l-belâğa*, XX, 31.

⁷ Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, s. 59-60.

eleştirdiklerini ve rivâyet konusunda güvenilir olmadığını dile getirdiklerini de iddia etmiştir.¹

Muksirûn sahâbîlerden sayılan Ebû Hureyre'ye. Abdullah b. Abbâs, Câbir b. Abdullah, Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik gibi önemli sahâbîler başta olmak üzere ve Saîd b. Müseyyeb, Ebû Seleme b. Abdîrahmân, Urve b. Zübeyr, Ubeydullah b. Abdillâh b. Utbe, Atâ', Tâvûs, Mücâhid, Alkame b. Kays, Kays b. Ebî Hâzım, Şa'bî gibi tabîûnun önemli âlimleri kendisinden hadis nakletmişlerdir.² İslam tarihi boyunca Müçtehit âlimler Ebû Hureyre'den nakledilen hadisler ile hem istidlâlde bulunmuşlar hem de amel etmişlerdir. Şayet iddia edildiği gibi Ebû Hureyre güvenilir bir sahâbî olsaydı zikredilen sahâbîler ve tabîûndan âlimler kendisinden rivâyette bulunmaktan imtina ederlerdi. Ebû Hureyre'nin hadis uydurduğuna dair nakledilen rivâyetlerin senetsiz olması, isnat edilen hususların güvenilir kaynaklarda yer almaması, aleyhine hadis uydurduğu ve zemmettiği kişiler hakkında faziletlerine dair hadis rivayetinde bulunması, Zehebî'nin ifadesine göre kendisinden nakilde bulunan râvî sayısının yaklaşık 800 civarı olması Ebû Hureyre'nin hadis uydurduğu iddiasının tamamen ideolojik bir iftiradan kaynaklandığını göstermektedir.³

Bişr b. Ğıyâs el-Merîsî, Muâviye b. Ebî Süfyân'ı hedef alarak Beytü'l-hikme olarak isimlendirilen evinde uydurma hadisleri rivâyet ettiğini iddia etmektedir. Mezkûr bilgiyi Ebu's-Salt'tan işittiğini ifade etmesiyle birlikte kaynaklarda böyle bir bilgi mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Muâviye b. Ebî Süfyân az hadis rivâyet etmesiyle birlikte Efendimiz (s.a.s) olan yakınlığı ile bilinen sahâbîler arasındadır. Bütün bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda Bişr b. Ğıyâs'ın ortaya attığı bu iddia asılsız ve bilgi değeri taşımamaktadır.⁴

¹İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu nehci'l-belâğa*, XX, 31.

²Dârimî, *Nakdü'l-İmâm* s. 237.

³Efendioğlu, "Bazı Sahâbîler Ücret Karşılığı Hadis Uydurmuş veya Uydurtmuş Olabilir mi?", *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe: Sahâbe ve Rivâyet İlimleri II*, s. 136-137.

⁴Dârimî, *Nakdü'l-İmâm* s. 240.

Ebû Ca'fer el-İskâfi ise İbn Ebi'l-Hadîd'in kaydettiğine göre Hz. Muâviye'nin Sahabeden ve Tâbiünden bir kısım insanlara Hz. Ali'nin aleyhinde hadis uydurttuğunu ifade etmiştir.¹

Hz. Ali ve Hz. Muâviye arasındaki hilafet gerilimi şiddetlendiğinde Hz. Ali ve Hz. Muâviye taraflarının yanı sıra her ikisine de karşı olan Hâriciler bulunuyordu. Siyasi çatışmalar dini bir hal almaya başladığında her gurup kendi davasına hizmet amacıyla müntesibi olduğu tarafın lehine hadis uydururken muhalif olduğu taraf aleyhine hadis uydurmaya başlamıştır.² Ancak uydurulan hadisler liderlerini desteklemenin yanı sıra karşı tarafı kötülemek amacıyla uydurulmuştur. Saîd b. Müseyyeb, Alkame b. Kays, Hasan el-Basrî başta olmak üzere dönemin otorite kabul edilen isimlerinden Hz. Muâviye'nin hadis uydurduğuna dair bir bilgi nakledilmemiştir.³

Muâviye b. Ebî Süfyân'ın iktidar süresince gücü elinde bulundurduğu halde baskıyla da olsa hiçbir sahabenin hadis uydurmayacağını bilincinde olmasının yanı sıra kendisi de ashâb-ı kirâm arasından olan Hz. Muâviye'nin de hadis uydurmaya teşebbüs etmediği açıktır. Şayet iddia edildiği gibi olsaydı bir sahâbî olarak Hz. Peygamber'den naklen hadis rivâyet eder kendi faziletini kabul ettirmeye çalışırdı. Ancak güvenilir kaynaklar incelendiğinde Hz. Muâviye'den ilgili içerikte herhangi bir nakil yapılmadığı görülmektedir.⁴ Son olarak Sahabe başta olmak üzere Tabiûn'dan, Hz. Muâviye'den hadis nakleden râvî sayısı elli kişi kadar olduğu halde herhangi birinden Hz. Muâviye'nin hadis uydurmaya teşebbüs ettiğine dair bilgi nakledilmemiştir.⁵

Bişr b. Ğıyâs'ın ve Ebû Ca'fer el-İskâfi'nin hadis uydurmakla itham ettiği sahâbîlerden birisi de Abdullah b. Amr b. 'Âs'tır. Nitekim el- Merîsî'e göre, Abdullah b. Amr b. 'Âs, hicretin 15. yılında vuku bulan Yermük savaşı esnasında ehl-i kitaptan aldığı rivâyetleri Hz. Peygamber'den naklediyormuş gibi insanlara aktarmıştır. Ancak rivâyeti Abdullah b. Amr b. 'Âs'tan nakleden

¹İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu nehci'l-belâğa*, IV, 63.

²Sibâ'î, *es-Sünne*, s. 75.

³es-Sibâ'î, *es-Sünne*, s. 198.

⁴A'zamî, *Menhecü'n-nakd*, s. 122.

⁵Efendioğlu, "Bazı Sahabîler Ücret Karşılığı Hadis Uydurmuş veya Uydurtmuş Olabilir mi?", *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe: Sahâbe ve Rivâyet İlimleri II*, s. 133.

eden Süheyl hakkında, Ahmed b. Hanbel'in, yalancı olduğuna dair bilgi vermesinin yanı sıra İbn Maîn, Ebû Zür'a, Ebû Hâtim, Buhârî, Ebû Dâvûd gibi âlimler Süheyl'in zayıf bir râvi olduğunu ifade etmişlerdir.¹

Ebû Cafer el-İskâfi'ye göre Amr b. Âs, Hz. Muâviye'den rüşvet alarak hadis uydurmuştur. Ancak Efendimiz (s.a.s)'in Kureyş'in sâlihlerinden olarak nitelediği Amr b. Âs² kaynaklarda da kaydedildiğine göre mükerrerleri ile birlikte yaklaşık 40 hadis nakletmiştir. Ayrıca o, Hz. Âişe'den de hadis rivâyet etmiştir. İlâveten, kendisinden pekçok güvenilir kimse hadis rivâyet etmiştir. Abdullah b. Amr b. Âs başta olmak üzere fıkıh âlimlerinden Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), hadis ve fıkıh alimi Kabîsa b. Züeyb (ö. 86/705), mevlâsı Ebû Kays, tabiûnun müçtehid âlimlerinden Ebû Osmân en-Nehdî (ö. 100/718), hadis alimi tabiî Uley b. Rebâh (ö. 114/732) ve Kays b. Ebû Hâzım (ö. 97/715), Abdullah b. Müneyn (ö.?), Hasan el-Basrî, Abdurrahmân b. Şimâse el-Mehrî, Umâre b. Huzeyme, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî, Ebû Merra ve Ebû Abdillâh el-Eş'arî gibi âlimler kendisinden hadis rivâyetinde bulunmuşlardır.³ Ancak hiçbirinden Amr b. Âs'ın hadis uydurduğuna dair bir bilgi sadır olmamıştır. Naklettiği rivâyetleri içerisinde kendi faziletini ihtiva eden bir nakil olmadığı gibi siyasi yönden eleştirilse de Hz. Peygamber adına hadis uyduracağına dair herhangi bir bilgi ve tenkit kaydedilmemiştir. Ayrıca Hz. Ali'nin aleyhine hadis uydurduğu ileri sürülse de güvenilir kaynaklar tetkik edildiğinde Hz. Ali'ye hakaret içeren bir ifade bulunmadığı gibi onu tenkit eden bir içeriğe de rastlanmamaktadır. Mezkûr bilgiler göz önüne alındığında yapılan ithamların siyasi bir hedef gözetilerek ileri sürüldüğü anlaşılmaktadır.

İskâfi, Sahâbe sahâbeden Ebû Hureyre, Amr b. Âs gibi sahâbilerin ardından Muğîre b. Şu'be'yi, Hz. Muâviye'yi memnun etmek amacıyla Hz. Ali aleyhine ücret karşılığında hadis uydurduğunu dile getirmiştir. Öyle ki Urve b. Zübeyr'in, Hz. Âişe'den naklen Hz. Peygamber'in, Hz. Ali'yi ve Abbâs'ı kastederek "*Yâ Âişe cehennem ehlinde iki kişiye bakmak seni sevindirecekse*

¹İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 51-52.

²Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, III, 56.

³Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, III, 54-56.

şu ikisine bak” dediğini iddia etmiştir.¹ el-İskâfi’nin Muğîre b. Şu’be gibi bir sahâbîye karşı menfî tutumunun arkasında muhtemelen Şîa’ya olan temayülü bulunmaktadır. Ayrıca onun Nazzâm ve Câhız gibi Mu’tezilî âlimlerin de etkisinde kaldığı bilinmektedir.² Muğîre b. Şu’be’nin “*men kezebe*” hadisinin râvisi³ ve Arap toplumunda dört dâhiden birisi olduğu⁴ göz önüne alındığında Hz. Peygamber adına yalan söylemesi mümkün görülmemektedir. Ayrıca Ebû Mûsâ el-Eşârî, Hz. Âişe ve Ebû Hureyre gibi hadis rivayetiyle meşgul olan sahâbîler başta olmak üzere Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Enes b. Mâlik ve Zeyd b. Sâbit gibi önemli sahâbîlerden Muğîre b. Şu’be’nin, Hz. Peygamber adına hadis uydurduğuna dair herhangi bir bilgi nakledilmemiştir.⁵ Yine aynı şekilde kaynakların kaydettiğine göre 132 hadis nakleden⁶ Muğîre b. Şu’be’nin, Hz. Ali hakkında onu zemmeden bir rivâyeti ile karşılaşmak mümkün değildir. Hz. Ali hakkında bir hadis nakletmemesinin yanı sıra kendi fazileti hakkında dahi hadis nakletmeyen birisinin Hz. Peygamber adına kasten hadis uydurması mümkün görülmemektedir. Nitekim Zübeyr b. Hayye, Ziyâd b. Cübeyr, el-Misver b. Mahreme, Muhaddis Kays b. Ebû Hâzım (ö. 97/715), Nâfi’ b. Cübeyr b. Mut’im (ö. 99/717), Hadis âlimi Âmir b. Şerâhîl eş-Şa’bî (ö. 104/722), fakih ve hadis âlimi Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), Amr b. Vehb, fakih ve muhaddis Kabîsa b. Züeyb (ö. 86/705), Ubeyd b. Nadle (ö. 74/693), hadis ve fıkıh âlimi Bekir b. Abdillâh el-Müzenî (ö. 108/726), Ziyâd b. Alaka (ö. 125/74239, el-Esved b. Hilâl, Temîm b. Hezlem, Alkame b. Vâil el-Hadramî (ö. ?) Fakih ve hadis hafızı Ebû Seleme b. Abdirrâhmân (ö. 94/712), Ali b. Rebî’a, Hüzeyl b. Şurahbîl gibi önemli âlimler kendisinden hadis naklettiği⁷ halde Muğîre b. Şu’be’nin hadis uydurduğu yönünde tenkit yöneltmek bir yana zemmeden bir bilgi dahi kaynaklarda nakledilmemiştir.

¹ İbn Ebi’l-Hadîd, *Şerhu nehci’l-belâğa*, IV, 64.

² Efendioğlu, *Sahabeye Yöneltilen Tenkitler*, s. 183-184.

³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XXX, 71.

⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 156.

⁵ Efendioğlu, “Bazı Sahabîler Ücret Karşılığı Hadis Uydurmuş veya Uydurtmuş Olabilir mi?”, *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe: Sahâbe ve Rivâyet İlimleri II*, s. 140.

⁶ İbn Hazm, *Esmâ’ü’s-sahâbeti’r-rivât*, ts, s. 36.

⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, X, 262.

2. Hilâfet Meselesi

Kelime olarak kendisine uyulan anlamına gelen İmâmet, Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye göre dini muhafaza etmek ve Peygamberlik makamının görevini üstlenmek anlamına gelmektedir. İmâmet, Hz. Peygamber'den sonra hilâfet makamı anlamında İslâm tarihinde derin tartışmalara yol açan bir mesele haline gelmiştir. Hz. Peygamber'in ahirete irtihalinden hemen sonra ardından Benî Sa'ide'de bir araya gelen Ensâr ilk başta Sa'd b. Übâde'yi hilafet makamına uygun görürken neticede Muhâcir ve Ensâr'ın istişâresi sonucu Hz. Ebû Bekir hilâfet makamına getirilerek kendisine biat edilmiştir. Hz. Osman döneminde başlayan Hz. Ali döneminde hararetini sürdüren imamet tartışmaları İslam tarihinde derin yaralara, hararetli tartışmalara ve aslı olmayan tenkit ve iftiralara yol açan Cemel Vakası, Sıffin Savaşı ve Hakem olayı gibi vakıalara sebep olmuştur.¹ Bu anlamda imâmet meselesinin arkasına sığınan fırka ve mezhepler ilgili olaylar sonucunda tamamen siyâsi hedeflerle belli sahâbîler hakkında haksız tenkit ve iftiralar ortaya atmışlardır.

İmâmet tartışmaları bağlamında Ebû Bekir el-Esam, insanlar ihtilaf halinde olduklarında veya fitne mevcut olduğunda imamet tayin edilmesinin meşru olmadığı düşüncesi sebebiyle Ali'nin imâmetini meşrû görmemiştir. Sahâbenin tamamının icmâ halinde olmayıp ihtilâf içinde iken Hz. Ali'ye biat etmelerinin fitneye sebep teşkil ettiği gerekçesiyle Hz. Ali'nin halifeliğine menfi tutum sergileyerek² yapmış olduğu faaliyetler sebebiyle Hz. Ali'yi tenkit edip Hz. Muâviye yanlısı ifadeler kullanmıştır.³ İsâ b. Sabîh'e göre Hz. Osmân'ın katlinden sonra fitne ve ihtilâf zuhur etmiş ve süre zarfında Hz. Ali'nin imameti belirlenmiştir. Ancak fitne ve ihtilâf halinde imamet tayin edilemeyeceğinden Hz. Ali'nin hilâfeti meşru değildir.⁴ Nazzâm, Efendimiz (s.a.s)'in Hz. Ali'yi imam tayin ettiğini fakat bu durumu Hz. Ömer'in gizleyip

¹İmâmet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Öz, Mustafa-Avni, İlhan, "İmâmet", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 203-207. Ayrıca bkz. ed-Demîcî, Abdullah b. Ömer b. Süleyman, *el-İmâmetü'l-Uzmâ inde Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a*, Dârü Taybe, Riyâd, ts.

²Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 63.

³Câhız, *el-Hayevân*, VII, 465.

⁴Makrîzî, *el-Mevâız ve'l-i'tibâr*, IV, 172.

Hız. Ebû Bekir'e biat ettiğini iddia ederken¹ Mu'tezilî âlim Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf imamet meselesinde Şia'ya olan temâyülü sebebiyle² fazilet açısından Hız. Ali'nin, Hız. Osmân'dan daha faziletli olduğunu düşündüğünden Hız. Osmân'ın hilâfetini caiz görmediğini ima etmiştir.³ Ebû Ca'fer el-İskâfî ise Hız. Ali'nin hilâfet makamına daha layık olduğunu savunmuş Hız. Ebû Bekir'e biat edilmesini ise hayretle karşıladığı ifade etmiştir.⁴ İbnü'r-Râvendî, Hız. Ebû Bekir'e hilafeti sırasında kimsenin biat etmediğini ve herkesin ona karşı itaatsiz olduğunu iddia etmiştir.⁵ Kâsım er-Ressî ise Hülefa-i Râşidîn'in, Hız. Ali'den önce hilafet makamına gelmesini meşru görmezken⁶ el-Hâdî ile'l-Hakk olarak tanınan Yahyâ b. Hüseyin, imam olacak kişinin bazı alamet ve vasıflara sahip olması gerektiğini bu vasıfların öncelikli olarak Hız. Ali'de bulunduğunu ve onun Hız. Peygamber'in vasîsi olduğunu ifade ederek⁷ Hız. Ebû Bekir'in hilâfetine olan mesafesini göstermiştir.

Mezkûr bütün bilgiler göz önüne alındığında Hız. Ebû Bekir'in hilâfet makamına getirilişini kısaca anlatmak yerinde olacaktır. Hız. Peygamber'in vefatından sonra Benî Saîde avlusunda bir araya gelen Ensâr Sa'd b. Übâde'nin hilâfet makamı için uygun görüldüğü yönünde karar alırken Hız. Ebû Bekir'le birlikte bütün Muhâcirler oraya toplanmışlardır. Hız. Ebû Bekir konuşma ve istişareye dâhil olarak imamların Kureyş'ten olduğuna dair hadisi zikredip konuşmasının sonunda Aşere-i Mübeşşere'den Ebû Ubeyde b. Cerrâh (ö. 18/639) veya Hız. Ömer'e biat edilmesi yönünde fikir beyan etti. Ancak Hız. Ömer ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh bu teklifi kabul etmeyip Hız. Ömer, Hız. Ebû Bekir'i kastederek Muhâcirlerin en faziletlisi, namazda Hız. Peygamber'in imam seçtiği ve onun mağara arkadaşı olduğunu ifade ederek Hız. Ebû Bekir'in hilâfet makamına daha layık olduğunu söyledi. Ardından Hız. Ebû Bekir'e elini uzatmasını söyleyip biat etmek istedi. Olayın sonunda orada bulunan herkes

¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 50.

² İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 48.

³ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 48.

⁴ İskâfî, *el-Mi'yâr ve'l-müvâzene*, s. 20.

⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *Tesbîtü delâilü'n-Nübüvve*, s. 1206.

⁶ İzzân, *es-Sahâbetü inde'z-Zeydiyye*, s. 170-171.

⁷ Subhî, *ez-Zeydiyye*, s. 149.

Hız. Ebû Bekir'e biat etti.¹ İlgili hadise vuku bulurken Hız. Ali orada bulunmuyordu. Dolayısıyla Hız. Ebû Bekir'e biat edemedi. Hız. Ebû Bekir'e geç biat eden Hız. Ali sebebini şu şekilde izah etmiştir: “*Biz senin faziletini biliyoruz. Allâh'ın sana bahşettiği ve seni sevk ettiği herhangi bir hayırda sana haset duygusu beslemedik. Fakat sen hilâfet meselesinde bizle istişare etmekten imtinâ ettin. Biz hilâfet konusunda Hız. Peygamber'e olan yakınlığımızdan dolayı bir etkimiz(rolümüz) olsun istedik. Allâh Rasûlü'nün dinimiz için lider gördüğünü biz de dünyamız için lider görürdük. İstişare konusunda bize de sorulmamasına üzüldük.*” Hız. Ali'nin sözlerini duyan Hız. Ebû Bekir gözünden yaş gelerek “*Nefsim elinde bulunan Allâh'a olsun ki, Kesinlikle Allâh Rasûlünün akrabalarına hizmet etmeyi kendi akrabalarıma hizmet etmeyi yeğlerim. Fakat Allâh Rasûlünün bıraktığı mallardan sebebiyle aramızda olan münakaşaya gelince, ben o mallar konusunda hayırdan hiçbir şey eksiltmeyip ve ilgili mallar ile Allâh Rasûlünün yapmakta olduğunu gördüğüm şeyleriterk etmeksizin tamamıyla yaptım.*” Bu konuşmanın sonunda Hız. Ali, Hız. Ebû Bekir'e biat etmiş ve oradaki Mü'minler sevinerek “*İsabetli bir tavır sergiledin Yâ Ali!*” diye seslendiler.²

İslam toplumunun maslahatı ve düzeni gereği Hız. Peygamber'den sonra bir halife tayin etmenin gerekliliği âlimlerce kabul görmüş bir meseledir. Nitekim buradaki tartışmaların ana kaynağı Hız. Peygamber'den sonra kimin halife olacağı meselesidir. Mezkûr tartışma sebebiyle fırka ve mezhepler çeşitli deliller ve sebepler göstermek suretiyle imamet makamına uygun görmediği sahâbî veya sahâbîleri eleştirerek saf dışı bırakmak istemiştir. Ancak şimdiye kadar zikredilen bilgiler ve Hülefâ-i Râşidîn arasında yapılan fazilet sıralaması göz önüne alındığında Hız. Ebû Bekir'in ilk halife olmasında bir sorun görülmemektedir. Aynı şekilde İslam âlimleri “*Allah, içinizden, iman edip de salih ameller işleyenlere, kendilerinden önce geçenleri egemen kıldığı gibi onları da yeryüzünde mutlaka egemen kılacağına, onlar için hoşnut ve razı olduğu dinlerini iyice yerleştireceğine, yaşadıkları korkularının ardından*

¹ Gümüšoğlu, Hasan, *İslâm Akide Sisteminde İmamet*, (Doktora Tezi), Konya, 1997, s. 101-105.

² Buhâri, Meğâzi, 38.

kendilerini mutlaka emniyete kavuşturacağına dair vaadde bulunmuştur. Onlar bana kulluk eder ve bana hiçbir şeyi ortak koşmazlar. Artık bundan sonra kimler inkâr ederse, işte onlar fasıkların ta kendileridir”¹ ayetine dayanarak bir halife seçmenin gerekliliğine kanaat getirmişler ve bu kişinin ya Hz. Ebû Bekir ya da Hz. Ömer olması gerektiğini savunmuşlardır. Hz. Ebû Bekir’in, Hz. Peygamberden sonra halife olarak seçilmesini de doğru tercih olduğu noktasında ittifak etmişlerdir.² İlk halife olarak Hz. Ebû Bekir’in olması gerektiğinde müttelik olan âlimler “Bedevilerden geri kalmış olanlara de ki: “güçlü kuvvetli bir millete karşı, onlar müslüman olana kadar savaşımaya çağrılacaksınız”³ ayetinde ifade edilen davetçinin Hz. Peygamber olma ihtimali olmadığını ifade ederken ayette kastedilen kişinin Hz. Ali de olamayacağını kaydetmişlerdir. Nitekim Hz. Ali döneminde İslam’ı yaymak amacıyla savaş olmamıştır. Dolayısıyla ayette kastedilen kişinin Hz. Ebû Bekir olduğu ifade edilerek Hz. Ebû Bekir’in hilafetine işaret edilmiştir.⁴ Son olarak Hz. Peygamber vefat ettiği hastalığında Hz. Ebû Bekir’i namaz kıldırmak için imam tayin etmesi ve bunun üzerine Hz. Ali’nin “Allah’ın elçisi seni dinimiz konusunda bizim önümüze geçirdiyse dünya işlerinde biz seni nasıl önümüze geçirmeyelim” sözüyle Hz. Ebû Bekir’in hilafetini destekleyip biat ettiği de ifade edilmiştir.⁵

3. Fısk ve Sahtekârlık

İslam tarihinin ilk yıllarında yaşanan olaylarla ilişkin ihtilaflar sahâbe meselesini ideolojik bir hale sokmuştur. Nitekim sahâbeye karşı menfi tutumun hadis külliyatına hayli zarar vereceği bilinmektedir. Hz. Peygamber’den sonra en hayırlı nesil olarak telakki edilen Ashâb-ı Kirâm hakkında bu anlayışı destekleyen birçok hadis ve ayet bulunduğu göz önüne alındığında onlar hakkında kötü konuşmanın yasaklandığı görülmektedir. Masum olmayan, sonuçta bir beşer olarak dünyaya gelen sahabîlere yanılma hakkı tanımadan

¹ Nur, 24/55.

² İbn Arafê, *el-Muhtasarü'l-Kelâmî*, s. 1045.

³ Fetih, 48/16.

⁴ İbn Arafê, *el-Muhtasarü'l-Kelâmî*, s. 1046.

⁵ İbn Arafê, *el-Muhtasarü'l-Kelâmî*, s. 1047.

haklarında fîsk ve sahtekârlık gibi nitelermeleri yapmak ancak siyasi bir amaca hizmet etmektedir. Nitekim hakkında fasıklık, yalan ve sahtekârlık nitelermesi yapılan sahâbîlere baktığımızda genelinin siyasi ihtilaflara dâhil olan sahâbîler olduğu görölmektedir. Mihne sürecinde de aynı durum söz konusu olduğu aşikârdır. Zira Mihne sürecinde sahâbe hakkındaki bu tür nitelermeler şiddetini artırmakla kalmamış haklarında daha ağır hakaretler içeren Mesâlibü's-Sahâbe gibi eserler kaleme alınmıştır.

Mihne sürecinde özellikle tenkit sahiplerinin ilgili siyasi meseleler neticesinde ortaya çıkan bazı mezhep âlimleri olduğu görölmektedir. Bu bağlamda Bişr b. Ğıyâs başta olmak üzere Nazzâm gibi âlimler isnadı ve aslı olmayan rivâyetlere dayanarak sahâbe hakkında hakarete varacak ithamlarda bulunmuşlardır. Nitekim Nazzâm, sahabenin en günahkâr kişisi olarak nitelendiği Velid b. Ukbe'yi, Kûfe'ye vali olarak atadığı sırada onun sarhoş bir şekilde namaz kıldırđını iddia ederken¹ Abdullah b. Mes'ûd'un, Kur'ân-ı Kerim'den iki sureyi inkâr ettiğini ve Zeyd b. Sâbit'e kıskançlığı sebebiyle en ağır şekilde küfür ettiđini² iddia ederek Abdullah b. Mes'ûd'u eleştirmiştir.³ Aynı şekilde Huzeyfe b. Yemân'ın, (ö. 36/656) Allâh üzerine yalan yere yemin ettiđini⁴ Abdullah b. Mes'ud'un da birçok yerde yalan konuştugunu⁵ ileri sürmüştür. Hanefî âlimlerinden İsbâ b. Ebân, Ebû Hureyre'yi deccâl olarak nitelmiştir.⁶ Câhız aynı şekilde Hz. Muâviye (ö. 60/680) hakkında, onun hükümdarlığa zorbalık ve sahtekârlıkla geçtiğini,⁷ Hz. Peygamber'in hükmünü açıkça reddettiğinden küfre düştüğünü iddia etmiştir.⁸ Fazl b. Şâzân, Abdullah b. Mes'ûd'un, Muavvizeteyn'i dua zannederek ayet olmadığını söylemesi dolayısıyla küfre düştüğünü,⁹ Huzeyfe b. Yemân'ın, hadis uydurduğunu,¹⁰

¹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 148.

² İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, s. 71.

³ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, s. 71.

⁴ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, s. 71.

⁵ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadis*, s. 71.

⁶ Cessâs, *el-Usûl*, III, 129-130.

⁷ Câhız, *Resâilü'l-Câhız*, II, 10-11.

⁸ Câhız, *Resâilü'l-Câhız*, II, 11.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydar, "Muavvizeteyn Üzerine Bir Değerlendirme" *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 11, ss. 1-34.

¹⁰ Fazl b. Şâzân, *el-İzâh*, s. 57-58.

Muğîre b. Şu'be'nin zinâ ettiğini,¹ Semüre b. Cündeb'in, İslam'da ilk şarap ticareti yapan kişi olduğu ve üstelik cehennemlik olduğunu,² Hâlid b. Urfuta'nın delalet içinde olduğunu³ ve Hakem b. Ebü'l-Âs'ı, Hz. Peygamber'e eziyet ettiğini ileri sürerek mezkûr sahâbilere karşı menfi tutumunu göstermiştir.⁴ Mu'tezilî âlim Cafer b. Mübeşşir, Hz. Osmân'dan teberrî adilmesi gerektiğini söylemiş ve onu fisk ile ithâm etmiştir.⁵ Son olarak İbn Râvendî, Sa'd b. Ebî Vakkâs başta olmak üzere Üsâme b. Zeyd, Abdullah b. Ömer gibi sahabîlerin küfre düşerek cehennemlik olduklarını iddia etmiştir.⁶

İçki içtiği ve sarhoş bir şekilde namaz kıldığı iddiasıyla kayıtlara geçen Velid b. Ukbe'nin olayı hakkında Taberi farklı versiyonları ile birlikte naklettiği rivayetler ile Velid b. Ukbe'nin aslında içki içmediğini iftiraya maruz kalıp had cezasına çarptırıldığına işaret etmiştir.⁷ Aynı şekilde İbn Hacer, Taberî'yi işaret ederek Kufe ehlinde bazı kimselerin Velid b. Ukbe'ye düşmanlık beslediklerini dolayısıyla yalancı şahitlik yapmak suretiyle Velid b. Ukbe'nin had cezası olarak azledilmesine sebep olduklarını kaydeder. Ayrıca Velid b. Ukbe'nin içki içtiğine ve bu şekilde namaz kıldığına nakleden İbn Abdülber'e de tepkisini ifade eder.⁸ Mevcut bilgiler ve rivayetler göz önüne alındığında Velid b. Ukbe'nin içki içtiğine ve bu şekilde namaz kıldığına dair iddialar şüpheli hale gelmektedir. Sahabe hakkında da şüphe ile konuşarak iftiraya sebep olmamak adına susmanın daha hayırlı olacağı âlimlerce de ifade edilmiştir.⁹

Abdullah b. Mes'ûd'un Felâk ve Nâs surelerini Kur'ân'dan saymadığına dair meseleye gelince; İlgili konu İslam âlimlerince ayrıntılı şekilde üzerinde durularak açıklığa kavuşturulmuş Felâk ve Nâs surelerinin Kur'ân'dan olduğuna ve Hz. Peygamber'in namazda okuduğuna işaret eden

¹ Fazl b. Şâzân, *el-Îzâh*, s. 66.

² Fazl b. Şâzân, *el-Îzâh*, s. 66-69.

³ Fazl b. Şâzân, *el-Îzâh*, s. 70.

⁴ Fazl b. Şâzân, *el-Îzâh*, s. 88-89.

⁵ Hayyât, *el-İntisâr*, s. 98.

⁶ Aydınlı, *Mu'tezilî İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, s. 198.

⁷ Taberî, *Târih*, IV, 271-273.

⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 481-482.

⁹ Efendioğlu, *Sahabeye Yöneltilen Tenkitler*, s. 407-413.

rivâyetele dikkat çekilmiştir. Meşhur kelam ve fıkıh âlimi Ebû Bekir el-Bâkılânî (ö. 403/1013) ve ünlü muhaddis ve fakih Kadı İyâz (ö. 544/1149), Abdullâh b. Mes'ûd'un Felâk ve Nâs surelerinin Kur'ân'dan olmadığı ifade etmediğini Hz. Peygamber'den bir izin duymadığından dolayı Mushaf'a yazılmasına itiraz ettiğini ifade etmişlerdir.¹ Hadis ve fıkıh âlimi İmam Nevevî (ö. 676/1277), *el-Mecmû'* isimli eserinde İbn Hazm (ö. 456/1064), *el-Muhallâ* adlı kitabında Abdullah b. Mes'ûd hakkında ilgili meselede nakledilen rivayetlerin uydurma olduğunu ve mesnedsiz bilgilerden oluştuğunu ifade etmiştir.² Verilen bilgiler göz önüne alındığında Abdullah b. Mes'ûd hakkında zikredilen rivayetler meşhur âlimler tarafından reddilmiş olmasına binaen İbn Mes'ûd'un Felâk ve Nâs surelerini Kur'ân'dan saymadığına dair iddia değerini kaybetmektedir. Ancak böyle bir şey söylediği varsayım olarak ele alındığında Hz. Peygamber'in hastalara sık sık okuması ve korunma amacıyla okunmasını tavsiye etmesi sebebiyle İbn Mes'ûd, Felâk ve Nâs surelerini dua zannetmiş olmalıdır. Ayrıca Hz. Peygamber'den, Felâk ve Nâs surelerinin Kur'ân'dan olduğuna dair kendisine bilgi ulaşmaması da İbn Mes'ûd'un kasıtlı bir tutumundan söz etmeyi mani kılmaktadır. Abdullah b. Mes'ûd'un, Zeyd b. Sâbit'e küfrettiği şeklinde yorumlanan rivâyetele tetkik edildiğinde durumun istismar edildiği görülmektedir. Nitekim nakledilen rivâyetele, Abdullah b. Mes'ûd'un Kur'ân'ı cem' etme görevi verilen Zeyd b. Sâbit'e hakaret ettiği şeklinde yorumlansa da mezkûr nakiller³ incelendiğinde Abdullah b. Mes'ûd konunun hassasiyetinden dolayı bu konuda kendisinin Zeyd b. Sâbit'ten daha yetkin ve bilgili olduğunu ifade etmiştir. Abdullah b. Mes'ûd sözlerini Zeyd b. Sâbit'in şahsına olan menfi tutumu sebebiyle değil Kur'ân'a olan hassas duruşundan serdetmiştir. Zira sonrasında Abdullah b. Mes'ûd ifade ettiği sözlerden utanmış ve sessiz kalmıştır.⁴

Mihne döneminde eleştirilen sahabilerden birisi de Muğîre b. Şu'be idi. Kendisinn zinâ ettiğini iddia eden Ebû Bekre (ö. 51/671) ile Müğîre b. Şu'be

¹ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VIII, 742-743.

² İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, VIII, 743.

³ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, I, 472-474; İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, III, 992-994.

⁴ İbn Abdülber, *el-İstî'âb*, III, 993.

arasında süregelen bir düşmalık bulunuyordu. Aynı zamanda evleri yanyana ve pencereleri karşılıklı olarak birbirine bakmaktaydı. Ebû Bekre rüzgâr sebebiyle açılan pencereyi kapatmak üzere kalktığında Müğîre b. Şu'be'nin bir kadınla birlikte gördüğünü ve arkadaşlarınının da olaya şahit olduklarını iddia etmiş ve durum Hz. Ömer'e yazılı olarak bildirilmiştir. Kurulan mahkemede Ebû Bekre'nin yanında bulunan Ziyâd b. Ebîh (ö. 53/673) kadının kim olduğunu tam olarak görmediğini söyleyerek şüpheli bir ifade de bulunmuştur. Bu sırada Müğîre b. Şu'be hanımından başka kimseyle birlikte olmadığına yemin etmiş bu durum ispat edilememiştir. Ardından ispat edilemediği için Ebû Bekre'ye had cezası uygulanmıştır.¹ Ayrıca olay hakkında nakledilen rivayetler muhteva bakımından farklı ve çelişkili bilgiler içerdiği de araştırmalara konu olmuştur.²

Huzeyfe b. Yemân'ın yalan yere yemin etmesi meselesine gelince, Huzeyfe b. Yemân'a yemin etmesinin sebebi sorulduğunda “*Dinimin tamamının gitmesinden korktuğumdan dolayı, bir kısmını diğer bir kısmıyla satın alıyorum*” dediği nakledilmiştir.³ Onun sözünden de anlaşılacağı üzere kendisinin insan ve nefis sahibi birisi olduğu, yemin hakkındaki hükümlerin farklılığı ve özellikle Hz. Peygamber'in “*Kim bir şeye yemin eder de yeminini bozmayı daha hayırlı olarak görür yeminini bozarsa keffâret versin ve daha hayırlı olanı yapsın*”⁴ hadisi göz önüne alındığında Huzeyfe b. Yemân hakkında konuşulan sözlerin gereksiz olduğu ortaya çıkmaktadır. İlaveten Huzeyfe b. Yemân hakkında hadis uydurduğuna dair iddia bulunsa da yapılan tarama sonucu iddiayı destekleyecek başka bir bilgi bulunamıştır. Dolayısıyla böylesine büyük bir iddianın başka kaynaklarda bulunmaması da mezkûr iddiayı değersiz kılmaktadır.

---

¹İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 48-51; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 11; Efendioğlu, *Sahabeye Yöneltilen Tenkitler*, s. 381.

²Müğîre b. Şu'be'nin zinâ ettiğine dair rivayetlerin tetkiki için bkz. Aktaş, Ömer, “Hz. Ömer'in Basra Valisi Müğîre b. Şu'be'yi Görevden Almasıyla İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi”, *Universal Journal of Theology*, 2018, c. 3, sy. 1, ss. 39-52.

³İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis*, s. 71.

⁴Buhârî, *Eymân*, 1.

İslam'da ilk şarap ticareti yapan kişi olduğu ve üstelik cehennemlik olduğu¹ ifade edilerek eleştirilen sahabilerden birisi de Semüre b. Cündeb'tir. Nitekim konu hakkında İmam Buhârî “ Hz. Ömer'e falancanın içki sattığı ulaştı da Ömer: “Allah o falan kişiyi öldürsün. O Resülullah'ın ‘Allah Yahudilere lanet etsin! Onlara iç yağları haram kılınmıştı, bunun üzerine onlar bu yağları eritip sattılar.’ buyurduğunu bilmiyor mu?”² hadisini tahriç ederken İmam Buhârî, Sümüre b. Cündeb hakkında falanca kişi olarak bahsetmiştir. Aynı rivâyet İmam Müslim tarafından “Ömer'e Semüre'nin içki sattığı haberi ulaştı da şöyle dedi: “Allah Semüre'yi öldürsün! O Resülullah'ın (asm): ‘Allah Yahudilere lanet etsin! Onlara iç yağları haram kılınmıştı, bunun üzerine onlar bu yağları eritip sattılar’ buyurduğunu bilmiyor mu?”³ halinde nakledilmiştir. Mezkûr rivâyetler hadis âlimleri tarafından farklı yorumlar getirilmek suretiyle açıklanmıştır. Bu yorumlardan ilki Semüre b. Cündeb'in ehli kitaptan içkiyi cizye karşılığı aldığı ve bunun caiz olduğunu düşünerek sattığıdır. İkincisi, Semüre b. Cündeb'in satmış olduğu şey sıkılmış meyve suyudur. Nitekim o dönemde sıkılmış meyve suyu şarap olarak da isimlendiriliyordu. Zira şarap satmanın haram olduğu yayıldıktan sonra Semüre b. Cündeb'in şarap satması düşünülemez. Üçüncüsü ise Semüre b. Cündeb'in içki içmenin haram olduğunu bildiği ancak ticaretinin haram olmadığını zannetmesidir.⁴ Bütün yorumlar göz önüne alındığında Semüre b. Cündeb'in şarab içmenin haram olduğunu bildiği ancak şarap ticaretinin haram olduğunu bilmediğinden dolayı özellikle de ilgili ticaretin ehli kitap ile yapıldığı düşünülürse habersiz ve hataen yapılmış bir durumdan Semüre b. Cündeb sorumlu tutulamaz. Zaten içki satmanın haram olduğunu öğrendiği halde satışına devam etseydi bu konuda kaynaklarda çokça rivayet bulunurdu.

¹ Fazl b. Şâzân, *el-Îzâh*, s. 66-69.

² Buhârî, *Buyû'*, 103.

³ Müslim, *Müsâkât*, 72.

⁴ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, I, 280-297.

4. Fetvâ Meselesi

Genel anlamda Kavlü's-Sahâbî, İctihâdü's-Sahâbî, Ra'yü's-Sahâbî ve Mezhebü's-Sahâbî olarak da kullanılan Fetva's-Sahâbî terimi le kastedilen sahabenin fetvalarını, İmam Şâfi başta olmak üzere¹ İmam Ebû Hanîfe,² İmam Ahmed b. Hanbel³ ve İmam Malik b. Enes⁴ hatta Mu'tezilî âlimlerden Ali el-Cübbâî, hüccet olarak değerlendirmektedir.⁵ Ancak Sahâbe-i Kirâm, Hz. Peygamber'den duyduğu, gördüğü şeyler dışında onun terbiyesinden geçmiş bir nesil olarak yine Hz. Peygamber kaynaklı kendi içtihadına dayanarak vermiş oldukları fetvalar dolayısıyla Mihne süreci âlimleri tarafından eleştirilmişlerdir. Bu bağlamda Nazzâm, mesh meselesinde⁶ ve dedenin mirası hakkında⁷ vermiş olduğu fetvaya aykırı davrandığı gerekçesiyle Hz. Ömer'i tenkide tabi tutarken⁸ fetva makamına layık görmediğinden Hz. Ali'ye de hakaret etmiştir.⁹ Ardından Nazzâm, tamamen zan ve şüphe ile hüküm verdiğini iddia ederek¹⁰ fetva meseleleri ile fazlaca meşgul olduğu gerekçesiyle Abdullah b. Mes'ûd'u da tenkide tabi tutmuştur.¹¹

5. Bid'atçı Olmak

Mihne sürecinde, sahâbîlerin tenkit edildiği notalardan birisi de bid'at meselesidir. Bilindiği üzere bi'at, Hz. Peygamber'in delâlet olarak isimlendirdiği, İslâm'ın getirdiği şeyler haricinde sonradan ortaya çıkarılmış her nevi uygulama ve ibadetlere verilen isimdir. Mihne sürecinde Bidâtçılık ile suçlanan sahâbîlerin başında Hz. Ömer gelmektedir. Nitekim Nazzâm, Hac mut'asını yasakladığını, mevâlilerin araplarla nikâhlanmasını yasakladığını, terâvîh namazını cemaatle kılınmak üzere bidat haline getirdiğini iddia etmek

¹ Şâfi, *er-Risâle*, s. 596-597.

² Şeybânî, *Kitâbü'l-Asl*, II, 26-28.

³ Apaydın, H. Yunus, "Sahâbî Kavli", *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, 502.

⁴ Ebû İshâk eş-Şirâzî, *el-Lüma' fi usûli'l-fikh*, s. 194.

⁵ Genel bilgi için ayrıca bkz. Apaydın, "Sahâbî Kavli", *DİA*, XXXV, 500-504.

⁶ Ebû Dâvud, Tahâret, 6.

⁷ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, s. 69.

⁸ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, s. 69.

⁹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-firak*, s. 148.

¹⁰ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, s. 70.

¹¹ İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, s. 70.

suretiyle Hz. Ömer'ibidat ehli olarak ilan etmiştir.¹ Yine Mihne süreci âlimlerinden olan Câhız da, Hz. Muâviye'ye sahâbe olduğu gerekçesiyle hakaret edilmemesi gerektiğini söyleyen âlimleri bidatçi olmakla suçlamıştır.²

Hz. Ömer'in terâvîh namazını cemaat ile kılınması uygulamasını getiren ilk kişi olduğunu İbn Sa'd şöyle nakleder; “Hz. Ömer Ramazan ayında terâvîh namazını insanlara cemaat halide kılmalarını kural haline getiren ilk kişidir. Diğer beldelerdeki görevli kimselere de böyle yapmalarını emreden bir yazı göndermiştir. Ayrıca kadın ve erkeklere ayrı şekilde namaz kıldırılmaları için bir kârî' de görevlendirilmiştir.”³ Yine İmam Buhârî'nin nakettiğine göre Ramazan ayında Hz. Ömer mescide gitmiş ve insanların farklı guruplar halinde namaz kıldığını görünce Ubey b. Ka'b'ı cemaat ile insanlara namaz kıldırması için görevlendirmiştir.⁴ Ancak hadis kaynakları tetkik edildiğinde Ebû Zer' el-Ğifârî,⁵ Hz. Âişe⁶ ve Câbir b. Abdillâh gibi sahâbilerden nakledilen rivâyetler terâvîh namzını cemaat ile kıldırın ilk kişinin Hz. Peygamber olduğu ifade edilmektedir.⁷ Örneğin Hz. Âişe'den nakledilen rivâyet şu şekildedir; “Bir gece Hz. Peygamber gecenin ortasında çıktı da mescitte namaz kıldı. Bir takım insanlar da O'nun namazına uyup beraberinde namaz kıldılar. Sabah olunca insanlar geceleyin Hz. Peygamber'in mescidde namaz kıldırıldığını konuşular. Bu haber yayılınca ertesi gece, ilk gecelerden daha çok insan toplandı ve Hz. Peygamber ile beraber namaz kıldılar. Sabah olunca insanlar bunu yine aralarında konuşup yaydılar. Üçüncü gece de mescid halkı iyice çoğaldı. Rasûlullah tekrar çıkıp namaz kıldı; insanlar da O'nun namazına uyup arkasında namaz kıldılar. Dördüncü gece olunca artık mescit, toplanan insanları almaktan âciz kalmıştı” Nitekim bunun gibi aynı içerikli rivayetler tahlil edildiğinde Hz. Ömer'in sünnet dışı bir tavrının olmadığı Nazzâm'ın mezkûr rivayetleri görmezden geldiği anlaşılmaktadır.

¹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 147-148.

² Câhız, *Resâilü'l-Câhız*, II, 11-12.

³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, III, 213.

⁴ Buhârî, *Terâvîh*, 1.

⁵ İlgili rivayetler için bkz. Ebû Dâvud, *Ramazan*, 1; Tirmizî, *Savm*, 81.

⁶ Buhârî, *Terâvîh*, 1; Müslim, *Müsâfirûn*, 177.

⁷ İlgili konu hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Sifil, Ebûbekir, *Hz. Ömer ve Nebvî Sünnet*, İstanbul, 2010, s. 214-218.

C. SAHÂBE HAKKINDAKİ ELEŞTİRİ LİTERATÜRÜ

1. Eleştiri Literatürünün Mihne Döneminde Yoğunluk Kazanması

Sahâbe hakkındaki müstakil eserlerin yoğunluk kazandığı dönem Mihne dönemine zemin hazırlayan zaman dilimi yani hicrî ikinci asrın sonları ve üçüncü asrın başları olarak telakki edilmektedir. Nitekim Mihne dönemi İslam tarihi açısından siyasi çatışmaların yaşandığı, dini meselelerin siyasî bir hal aldığı, devlet yönetiminin karşıt görüştekilere baskı uyguladığı ve zulmettiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Mihne sürecine kadar olan dönemde de siyasî çatışmaların olduğu bilinmektedir. Mesela Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir'in hilafet makamına getirilişiyle Sakîfe olayının yaşanması, Hz. Ebû Bekir'in zamanında ridde hadiselerinin yaygınlaşması, Hz. Osman'ın hilâfet makamında Ümeyyeoğullarını kayırdığının iddia edilmesi, Hz. Osman'ın şehit edilmesi, Hz. Ali döneminde Cemel ve Sıffîn olaylarının yaşanması gibi İslam tarihine derin izler bırakan olaylar gelişmiştir. Mezkûr hadiseler sonucu ortaya çıkan mezhep ve firkalar olayları sübjektif bir şekilde yorumlayarak bazı sahâbileri suçlarken bazılarını kayırma yoluna gitmiştir. Bu firkaların temsilcileri zamanla ilgili görüşlerini yazmak suretiyle Mesâlib, Maktel, Kitâbü'l-Cemel, Kitâbü'l-Hakemeyn, Kitâbü Sıffîn ve Kitâbü'r-Ridde gibi tenkit edebiyatının oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Günümüze ulaştığı bilinen Hişâm el- Kelbî'nin (ö. 206/821), Mesâlübü's-Sahâbe'si,¹ mezkûr edebiyat türlerine örnek olarak gösterilebilir. Ancak ilgili edebiyat türü siyasî otoritelerin de etkisiyle Mihne dönemine kadar yayılma alanı bulamamıştır. Halife Me'mûn'un hilafet makamına gelişi ile birlikte Mu'tezile ve Şia'ya olan sempatisi dolayısıyla ilgili mezheplerin yönetimde söz sahibi olmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla yönetimin desteğini alan Mu'tezile gibi mezhep ve firkalar kendi görüşlerini yayma alanı bulmuş, görüşlerini muhaliflerine dayatma yoluna gitmiştir. Sonuçta Mihne hadisesi gibi İslam tarihinde derin yaralar bırakan bir olay vuku bulmuş ve muhaddisler baskı altına alınmıştır. Can emniyeti dolayısıyla Mu'tezile'nin baskısına boyun eğen muhaddisler olduğu gibi zulme ve işkenceye uğrayan Ahmed b. Hanbel gibi karşı çıkan âlimler de olmuştur. Mezkûr hadiselerin

---

¹ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 125.

yaşandığı Mihne dönemine kadar yayılma alanı bulamayan bilhassa sahâbilerin eleştirilerini içeren ilgili edebiyat türü bu dönemde siyasi otoritenin desteği ile yoğunlaşmıştır. Zira dönemin siyasi otoritesi ilgili eserlerin müelliflerini desteklerken bu görüşleri hutbeler okutmak suretiyle propaganda haline getirmiştir. Halife Mütevekkil dönemine kadar benzer olaylar devam etmiş bu dönemde muhaddisler güç kazanmıştır. Aynı şekilde yönetimin desteğini alan muhaddisler savunusu reaksiyonu gösteren eserler kaleme almış ve Fezâilü’-Sahâbe isimli menâkıb türleri yaygınlaşmıştır. Sonuç olarak yönetimin desteği ile yaygınlaşan Mesâlib literatürüne karşı yine yönetimin desteği ile Fezâil literatürü yaygınlaşmıştır.

2. Eleştiri Literatürü

2.1. Mesâlibü’s-Sahâbe

ث ب-ل- (se-le-be) kökünden türeyen “Mesâlib” bir kimse hakkında onun kötü yanlarını zikretmek, ayıplarını ortaya çıkarmak,¹ kötü ve eksik yanlarını ortaya çıkararak ayıplamak anlamına gelmektedir.² Fazilet/fezâil ne menkîbe/menâkıb kelimelerinin zıddı olan mesâlib, arap olmayan Müslümanların arap Müslümanlara karşı kendi üstünlüklerini ifade ederken onların eksik ve kötü yanlarını ifade etmek için telif edilen bir eser türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim hicrî II. Asırda arap olmayan mevâlilerin kendi üstünlüklerini ifade etmelerinin yanı sıra Arapları kötölemek amacıyla yazılan Kitâbü’l-mesâlib türü eserlerin Mihne sürecinin ana faileri olan Halife Me’mûn, Vâsık ve Mu’tasım dönemlerinde yoğunluk bakımından zirveye ulaştığı bilinmektedir. Başta Arapları ve neseplerini kötölemek amacıyla yazılan Kitâbü’l-mesâlibler daha sonra sahâbe hakkında da telif edilmeye başlanmış ve mesâlibü’s-sahâbe literatürü oluşmuştur. Günümüze ulaşan el-Kelbî’ye ait *Mesâlibü’s-Sahâbe* ilgili literatür türlerinin içerikleri hakkında ipucu vermektedir. Zinâ eden kadın ve erkekler, çift cinsiyetliler, hırsızlar, nesebi belli olmayanlar, Lûtîler, veled-i zinâ olanlar gibi başlıklar ihtivâ eden eserlerde rivâyet şartlarında aranan gerekli kriterler göz önünde

¹İbn Düreyd, *Cemheretü’l-lüğa*, I, 262.

²İbn Fâris, *Mu’cemü mekâyisi’l-lüğa*, I, 384.

bulundurulmaksızın sahâbîler hakkında ağır ithamlar içeren iddialar mevcuttur. Ayrıca Mesâlib türü eserlerde özelde Hz. Ali ve Ehl-i Beyt genelde Haşîmîlere nisbep edilen kimselerin isimlerinin geçmemesi dikkat çekmektedir.¹

Hişâm el-Kelbî (ö. 206/821): *Mesâlibü's-Sahâbe*

Ebû Münzir künyesi ile tanınan el-Kelbî, hicri 120 yılında Kûfe'de doğduğu tahmin edilmektedir.² Hicrî 206 yılında vefat eden el-Kelbî Arapların nesepleri ve ayıpları hakkında bilgi sahibi olmasının yanı sıra babasından ilim tahsil ettiği kaydedilmektedir.³ İslam tarihinden Coğrafya alanına dair 150'den fazla eser telif ettiği kaydedilmiştir.⁴

Mesâlib alanında telif ettiği eserler ile meşhur olan el-Kelbî, *Kitâbü'l-Mesâlib* adlı eser telif ederken⁵ sahabe hakkında da onları tenkit edip ağır ithamlar içeren *Mesâlibü's-Sahâbe* isimli bir eser kaleme almıştır.⁶ İlgili eserlerin hepsi günümüze ulaşmasa da elimizde bulunan *Kitâbü mesâlibi'l-Arab* isimli kitabı diğer eserlerinin içeriği hakkında fikir uyandırmaktadır. Mesela Hz. Peygamber'in amcası olan Abbâb b. Abdilmuttalip hakkında lûfî ifadesini kullanırken⁷ sonradan Müslüman olup İslâm'a hizmetleri bulunan Ebû Süfyân b. Harb (ö. 31/651) hakkında ise sürekli "zinâ eden bir zânî" ifadesini kullanarak hakaret etmiştir.⁸ Yine aynı şekilde Abdullâh b. Sâib (ö. 70/689-90) gibi sahabilerin içki sebebiyle celde ile cezalandırıldığı, Mahreme b. Nevfel b. Üheyb (ö. 54/674) gibi sahabilere yalancı şahitlik dolayısıyla had uygulandığı gibi kaynaklı ve isnatsız bilgiler nakledilmiştir.⁹

Heysem b. Adî (ö. 207/822): *Kitâbü'l-mesâlib vd.*

Mihne sürecinin hazırlık evresinde hayatta olan Heysem b. Adî, Ebû Abdirrahmân künyesi ve es-Sa'lebî nisbesi ile bilinmektedir. Hicrî 114 yılında

¹Efendioğlu, "Müzâkere", İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe: Sahâbe Kimliği ve Algısı, İstanbul, 2013, s. 157; Mesalib literatürü hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Topgül, Enes, "Writings As A Form Of Opposition: Mathâlib Literature In The First Three Centuries Ah", *İlahiyat Studies*, sy.8, c. 2, 2017, ss- 233-274.

²Tülücü, Süleyman, "Kelbî, Hişâm b. Muhammed", *DİA*, Ankara, 2002, XXV, 204-205.

³İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 124.

⁴İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 124.

⁵İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 125.

⁶Zehebî, *el-Müntekâ*, s. 318.

⁷Kelbî, *Mesâlibü'l-Arab*, s. 53.

⁸Kelbî, *Mesâlibü'l-Arab*, s. 67.

⁹Kelbî, *Mesâlibü'l-Arab*, s. 67.

dünyaya geldiği tahmin edilen Heysem b. Adî, şair, ensâb, ahbâr ve mesâlib âlimi olarak şöhret bulan Heysem'in hicrî 207 yılında vefât ettiği söylenmektedir.¹

Sahabeyi tenkit edip ağır ithamlarda bulunduğu ifade edilen²*Kitâbü'l-mesâlib*, *Kitâbü'l-mesâlibi'l-kebîr*, *Kitâbü'l-mesâlibi's-sağîr* ve *Kitâbü mesâlibi'r-Rebî'a* isimli dört adet mesâlib türü esere sahiptir. Ayrıca *Kitâbü esmâi beğâyâ Kureyş fi'l-Cahiliyye ve esmâi men veledne* isimli bir eser de kaleme almıştır.³ Kitabın isminden de anlaşılacağı üzere mesâlib türü bir eser olarak tasnif edilmiştir. İlâveten Heysem b. Adî'den ilim tahsili yapan ve ondan rivâyetlerde bulunan Ebû Ömer el-Ömerî ismiyle meşhur olan Hafs b. Ömer de *Kitâbü'zünâti'l-eşraf* isimli bir kitap tasnif etmiştir.⁴

Yûnus b. Abdirrahmân (ö. 208/823): *Kitâbü'l-Mesâlib*

Halife Hişâb. Abdilmelik zamanından doğduğu ifade edilen Şîî âlim Yûnus b. Abdirrahmân, Ebû Muhammed künyesi ile tanınmaktadır. Fıkıh, Hadis ve Hadis ilimlerine dair çokça eseri bulunduğu kaydedilmesinin yanında Tefsîr ve Akâid ilimlerinde de uzman olduğu ifade edilmektedir. Hicrî 208 yılında vefât eden Yûnus b. Abdirrâhmân *Kitâbü'l-Mesâlib* adında bir eser de telif ettiği kaydedilmiştir.⁵

Ma'mer b. Müsennâ (ö. 211/826): *Kitâbü'l-mesâlib vd.*

Mihne sürecinin olgunlaşma sürecinde vefat eden Ma'mer b. Müsennâ Ebû Ubeyde künyesi ile bilinmektedir. Haricî olduğu ifade edilen arap edebiyatı, müfessir ve nesep âlimi Ma'mer b. Müsennâ insanları tenkit ederken mübalağalı davrandığından cenazesine kimsenin katılmadığı ifade edilmiştir.⁶

Ma'mer b. Müsennâ mesâlib türü olarak *Kitâbü'l-mesâlib* ve *Kitâbü mesâlibi'l-Bâhile* olmak üzere iki adet eser telif etmiştir. *Kitâbü mesâlibi'l-Bâhile* adlı eserinde kitabın isminden de anlaşılacağı üzere eski arap

¹ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 128-129. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. İzgi, Cevat, "Heysem b. Adî", *DİA*, İstanbul, 1998, XVII, 290-291.

²Efendioğlu, "Fezâilü's-Sahâbe", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 534-538.

³ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 129

⁴ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 129.

⁵Sâib Abdülhumeyd, *Mu'cemü müerrihi's-Şîa*, II, 466.

⁶ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 76.

kabilelerinden olan Adnânîlerden olan Benî Bâhile'yi tenkit etmek için kaleme alınmış bir mesâlib türüdür. Ma'mer b. Müsennâ'nın *Kitâbü'l-mesâlib* adlı eserinde Hz. Peygamber'in nesebinden bazı kişileri de tenkit ettiği ifade edilmiştir.¹

Ahmed b. Muhammed el-Cehmî (ö. ?): *Kitâbü'l-mesâlib*

Ebû Abdillâh künyesi ile tanınan Ahmed b. Muhammed, Adî b. Ka'b oğullarındandır. Dedesi Cehm b. Huzeyfe el-Adevî'ye nispet edilmesininyanı sıra el-Cehmî nisbesi ile meşhur olmuştur. Edip ve şair olmasıyla birlikte nesep âlimi ve mesâlib yazarı olarak kaydedilmiştir.²

Kitâbü'l-mesâlib adlı bir eser kaleme alan Ahmed b. Muhammed, Ömerî ve Osmânîlerden bir kavimle arasında çıkan bir münakaşa da Hz. Peygamber'in amcası Abbâs b. Abdilmüttalib hakkında ağır ve çirkin ifadeler kullandığından Halife Mütevekkil tarafından yüz sopa ile cezalandırılmıştır.³ Farklı bir rivâyete göre de Hz. Ali'nin, Hz. Osmân'dan daha faziletli olduğunu söylediği için Mütetekkil tarafından sopalandığı ifade edilmiştir.⁴ Mütevekkil döneminde hayatta olduğu kaydedilen Şîa âlimlerinden Ahmed b. Muhammed'in Mihne sürecine de şahitlik ettiği aşikârdır.

Allân el-Verrâk (ö. 218/833): *Kitâbü'l-Meydân fi'l-Mesâlib*

eş-Şuûbî nisbesi ile tanınan el-Verrâk İrân kökenli olup⁵, Emîn ve Me'mûn çatışmasında Me'mûn'un safında yer almıştır. Araplar hakkında yazmış olduğu mesâlibler ile tanınan el-Verrâk, Halife Me'mûn'u da metheden şiirler kaleme almıştır.⁶ Mihne sürecinin başlangıcında hayatta olduğu anlaşılan el-Verrâk, başta Kureyş kabilesi olmak üzere hakkında kaleme aldığı *Kitâbü'l-Meydân fi'l-Mesâlib* eserinde Teym b. Murra b. Ka'b'dan başlayarak seksen civarı kabileyi tenkit ederek kusurlarını zikretmiştir.⁷ Kaleme almış olduğu

¹ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 76.

² İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 141.

³ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 141.

⁴ Sâib Abdülhumeyd, *Mu'cemü müerrihi 'ş-Şîa*, I, 127-128.

⁵ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 135.

⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Fayda, Mustafa, "Allân el-Verrâk", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 504-505.

⁷ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 135-137.

mesâlib türü eserlerde sahabe hakkında konuşmaktan ve tenkit etmekten de geri durmamıştır.¹

Hasan b. Saîd el-Ehvâzî (ö.?): *el-Mesâlib*

Ölüm tarihi hakkında bilgi verilirse de Mihne süreci olan hicrî III. Yüzyılda hayatta olduğu ifade edilen Şîî âlim Hasan b. Saîd el-Ehvâzî'nin Kûfe'li olduğu kaydedilmektedir. Dedeleri imam Ali b. el-Hüseyin'in mevlâsı olduğu kaydedilmesinin yanı sıra mesâlib, menâkıb ve fıkıh alanlarında uzman olduğu söylemiştir. Menâkıb'a dair *el-Menâkıb* isimli bir eserin yanında *el-Mesâlib* isminde de bir kitap telif etmiştir.²

Hüseyin b. Sâid el-Ehvâzî (ö.?): *el-Mesâlib*

Tercemesi geçen Hasan b. Saîd el-Ehvâzî'nin kardeşi olan Hasan b. Saîd'in birçok eserini kardeşiyle birlikte yazdığı ifade kaydedilmektedir. Aynı şekilde hicrî III. Yüzyıl Şîâ âlimlerinden olan Hasan b. Sâid' nisbet edilen *el-Mesâlib* isminde bir eser bulunmaktadır.³

Abbâs b. Hişâm (ö. 220/835): *Kitâbü'l-Mesâlib*

Ebû Fazl Künyesi ile bilinen Abbâsb. Hişâm, en-Nâşîrî, el-Esedî ve el-İrakî nisbeleri ile bilinmektedir. İsa b. Hişâm olarak da isimlendirildiği ifade edilen Şîâ âlimlerinden Abbâs b. Hişâm 220 yılında vefat etmiştir. Kendisine nisbet edilen *Kitâbü'l-Mesâlib* isminde bir eser mevcuttur.⁴

Ebû Ca'fer el-Ehvâzî (ö.?): *Kitâbü'l-Mesâlib*

Şîî alim Ebû Câ'fer el-Ehvâzî'nin tam asıl adı Ahmed b. Hüseyin olmakla beraber Dandân lakabıyla bilinmektedir. Doğum ve ölüm tarihleri hakkında bilgi bulunmasa da Hammâd b. İsa (ö. 209/824) hariç babasının hocalarından rivâyette bulunduğu göz önüne alınırsa hicrî III. Yüzyılda yani Mihne sürecinde hayatta olduğu anlaşılmaktadır. Kum'da vefât ettiği ifade edilen el-Ehvâzî'nin *Kitâbü'l-Mesâlib* isminde bir eser tasnif ettiği de kaydedilmiştir.⁵

¹Efendioğlu, "Fezâilü's-Sahâbe", *DİA*, XII, 534-538.

²Sâib Abdülhumeyd, *Mu'cemü müerrihi's-Şîa*, I, 242-243.

³Sâib Abdülhumeyd, *Mu'cemü müerrihi's-Şîa*, I, 284.

⁴Sâib Abdülhumeyd, *Mu'cemü müerrihi's-Şîa*, I, 426-427.

⁵Tûsî, *el-Fihrist*, s. 55-56.

İbn Ammâr es-Sekafi (ö. 318/931): *er-Risâle fî mesâlibi Muâviye vd.*

İbn Ammâr es-Sekafi ismiyle maruf olan Ahmed b. Ubeydullah b. Muhammed'in¹ mutezilî bir âlim olduğu ifade edilmesinin² yanı sıra şîlik ile de ithâm edilmiştir.³ Halife Mütevekkil döneminde Bağdât'ta bulunan Muhammed b. Kâsım'dan rivâyette bulunmuştur.⁴ Muhammed b. Dâvud el-Cerrâh'ın öğrencilerinden olan İbn Ammâr es-Sekafi, 329 yılında vefât etmiştir.

Mihne sürecinin son zamanlarında hayatta olduğu anlaşılan İbn Ammâr es-Sekâfi, Hz. Muâviye'yi tenkit etmek ve kusurlarını zikretmek amacıyla *er-Risâle fî mesâlibi Muâviye* isimli bir risale yazmıştır. Ayrıca *er-Risâle fî tafdîli Benî Hâşim ve evliyâihim ve zemmi Benî Ümeyye ve etbâihim* adlı bir mesâlib türü eser daha kaleme almıştır.⁵

Zikri geçen eserler ve risaleler günümüze ulaşmasa da yazarlarının diğer eserlerinden yapılan alıntılar ve bu eserlere kaynaklık eden el-Kelbî'ye ait *Mesâlibü's-Sahâbe* isimli eser incelendiğinde ilgili eserlerin muhtevalarında mesâlibü's-sahâbeye yer verilmesi kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Mihne dönemi siyasi otoritelerin Şia ve Mu'tezile ile olan yakın ilişkisi dolayısıyla sahabe hakkında yazılan mesalib eserleri yoğunluk kazanmış hatta sahabe hakkında lanet içerikli hutbeler verilmiştir. Eserlerde Hz. Ali ve ehli beyt hakkında tenkit edici ifadelerin bulunmaması da ilgili iddiayı destekler niteliktedir.

2.2. Kitâbü's-Sakîfe

“Sakîfe” Medîne'de bulunan altında gölgelenmek için toplanılan mekândır.⁶ İslam tarihi kaynaklarında “Sakîfet-ü Benî Saîde” şeklinde kaydedilmektedir. Hz. Peygamber vefât ettikten sonra devlet başkanı seçmek

¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, III, 388.

² İbn Hacer, *Nüzhetü'l-elbâb*, I, 208.

³ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 308.

⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, III, 388.

⁵ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 182; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I, 308.

⁶ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-lüğa*, II, 847.

amacıyla Ensâr, Sakîfet-ü Benî Saîde gölgeliğinde bir araya gelmişlerdir.¹ Ensâr ve Muhâcirler arasında vuku bulan ilk ihtilaf sayılabilecek Hz. Ebû Bekir'in hilafet makamına getirildiği yer olan Sakîfet-ü Benî Saîde gölgeliğinde Ensâr, Sa'd b. Ubâde'ye biat etmek isterken Muhâcirler Hz. Ebû Bekir'e biat etmek istemiştir.² Dolayısıyla ikiye bölünen Ashâb, arasında çıkan bu ihtilafın etkileri daha sonraki dönemde de tesirlerini hissettirmiştir. Özellikle Şia diğer mezhep ve fırkaların telif ettiği Kitâbü's-sakîfe gibi ashâb hakkında tenkit edici ifadeler içeren bir türün de ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Şia gibi fırka ve mezheplerin telif ettiği ilgili türün muhtevası hakkında bilgi edinmek istenilirse ilk Kitâbü's-Sakîfe türlerinden olan Şiî âlim Süleym b. Kays'ın (ö. 76/695) *es-Sakîfe* olarak da bilinen *Kitâbü Süleym b. Kays* isimli eserden Sakîfe olayı hakkında bir rivâyet nakletmek yeterli olacaktır.

“Süleym b. Kays'dan rivâyet edildiğine göre; *Selmân el-Fârisî'yi şöyle derken işittim; Ömer, Ebû Bekir, Ebû Ubeyde b. Cerrâh Sakîfet-ü Benî Saîde gölgeliğine gelerek Ensâr'dan ashâb ile cedelleştiler. Ensâr Hz. Ali'yi destekliyordu. Ve dediler ki; Ey Ensâr! Rasûlullah Kureyş'ten olduğundan dolayı Kureyş İmâmete sizden daha lâyıktır. Allah Kitabına Muhâcirler ile başladığından ve onları faziletli kıldığından Muhâcirler sizden daha faziletlidir. Ayrıca Rasûlullah şöyle demiştir; İmamlar Kureyş'tendir*”³ Mesela Süleym b. Kays ilgili rivâyeti naklettikten sonra Hz. Peygamber'i yıkayan Hz. Ali ile Selmân el-Farîsî arasında geçen konuşmada Hz. Ali'nin Hz. Ebû Bekir'e ilk biat edenin Şeytân/İblîs olduğunu Hz. Peygamber'den naklen söylemiştir.⁴ Nitekim eserdeki benzer rivayetler Sakîfe türü eserlerin muhtevası hakkında da fikir uyandırmaktadır. Günümüze ulaşmayan benzer eserler tetkik edildiğinde aynı sonuçları vereceği kuvvetle muhtemeldir.

¹İbnü'l-Verdî, *et-Târîh*, I, 134.

²Kandehlevî, *Hayâtü's-Sahâbe*, I, 493-494.

³Süleym b. Kays, *es-Sakîfe*, s. 143.

⁴Süleym b.Kays, *es-Sakîfe*, s. 144-145.

İbn Şebbe (ö. 262/876); *Kitâbü's-Sakîfe*

Ömer ve Zeyd isimleri ile kayıtlara geçen İbn Şebbe, Ebû Zeyd künyesinin yanında el-Mısrî ve en-Nümeyrî nisbeleri ile bilinir.¹ Ebû Muâz olarak da künyelendiği kaydedilen İbn Şebbe aslen Basra kökenlidir. Şair, mahaddis ve fakih olarak tanınmasının yanında hicri 262 yılında vefat etmiştir. *Târîhu'l-Medîneti'l-münevvere* isimli eseri günümüze ulaşan tek eseridir. Bunun yanında günümüze ulaşmasa da *Kitâbü's-Sakîfe* adında bir kitap yazdığı da kaynaklarca ifade edilmiştir.² İlgili olay ile alakalı tercemeleri daha önce zikredilen Vâkidî'nin, *Kitâbü's-sakîfe ve Bey'ati Ebî Bekr*³, İbrâhim es-Sekafi'nin, *Kitâbü's-sakîfe*⁴ adlı eserleri de zikredilebilir.

2.3. Kitâbü'r-Ridde

Hız. Peygamber'in vefatının ardından vuku bulmaya başlayan ridde olayları bazı kabilelerin Zekât ödemeyeceklerini söylemelerinden dolayı isyan hareketi haline gelmiştir. Hız. Ebû Bekir döneminde isyan derecesine ulaşan irtidât olayları sebebiyle yalancı peygamberler başta olmak üzere irtidât eden kabilerle mücadele edilmek zorunda kalmıştır.⁵ Dolayısıyla Hız. Peygamber'in vefatının ardından irtidât eden kabileleri ihtivâ eden Kitâbü'r-Ridde türü ortaya çıkmış ve sahâbeye yönelik tenkitleri de ihtivâ etmeye başlamıştır. Kitâbü'r-Ridde türü içeriği hakkında genel bilgi sahibi olmak için el-Vâkidî'ye nispet edilen matbu halde bulunan *Kitâbü'r-Ridde* isimli eserin incelenmesi gerekmektedir.⁶

el-Veşâ (ö. 237/851): *Kitâbü'r-Ridde*

Asıl adı Vesîme b. Mûsa b. Fûrât olan el-Veşâ, e-Fârisî ve el-Fesevî nisbesi ile tanınmaktadır.⁷ Fars asıllı olmasının yanı sıra İran'ın Fesâ şehrinde doğmuştur. Sonradan önce Basra'ya ardından Mısır'a hicret etmiş ve orada

¹Zirikli, *el-A'lâm*, V, 47.

²İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 142.

³İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 127-128.

⁴et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 13.

⁵Ayrıntılı bilgi için bkz. Fayda, Mustafa, "Ridde", *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, 91-93.

⁶Vâkidî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbü'r-Ridde* (thk. Yahyâ el-Cebûrî), Dâru'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1410/1990.

⁷Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II, 1420.

ikamet etmiştir. Endülüse ticaret amacıyla gidip geldiği kaydedilmektedir. Hicrî 237 yılında Mısır'da vefat etmiştir.¹

Selem b. Fazl, İbn Sem'ân ve Zührî isnâdıyla uydurma hadisler rivâyet ettiği kaydedilen el-Veşâ, *Kitâbü'r-Ridde* isminde irtidât eden kabileleri anlatan bir eser de tasnif etmiştir.² Buna ilave olarak Hişâm el-Kelbî (ö. 206/821), *Hurûbu Ridde*³, Ebû Huzeyfe el-Buhârî (ö. 206/821), *Kitâbün fi Ahbâri'r-Ridde*⁴, Vâkidî (ö. 207/823), *Kitâbü'r-Ridde ve'd-Dâr*⁵, Ebü'l-Hasan el-Medâinî (ö. 228/843), *Kitâbü'r-Ridde*⁶, Ebû İshâk el-Attâr, (ö. 232/846), *Kitâbü'r-Ridde*⁷, İbrahim es-Sekafî (ö. 283/896), *Kitâbü'r-Ridde*⁸ adında aynı içerikte eserler vermişlerdir. Bilhassa Vâkidî'den gelen rivayetler Mezkûr eserlerin içerikleri hakkında fikir uyandırmaktadır. Mesala Vâkidî eserinde fitne olaylarında Hz. Osmân'a ağır tenkitler yöneltirken, Hz. Osmân'ın şehit edilmesi hususunda sahâbenin büyükleri suçlanmıştır. Örneğin Hz. Ebû Bekir'in oğlu Muhammed b. Ebî Bekir (ö. 38/658), Hz. Osmân'ın katili ile doğrudan ilişkilendirilmiş hatta katili olarak ilan edilmiştir.⁹

2.4. Kitâbü Makteli Osmân

Hülefâ-i Râşidîn'nin üçüncü halifesi olan Hz. Osmân'ın şehit edilmesini müteakiben Cemel Vakası'nın yanı sıra Sıffin Savaşı gibi etkileri İslâm tarihi boyunca devâm eden olaylar vuku bulmuştur. İlgili olaya dair müstakil eserler yazılır iken takip eden olaylar hakkında da müstakil eserler verilmeye başlanmıştır. Mihne sürecinde sahâbeye yönelik tenkitler içeren eser türlerinin yoğunlaştığı görülürken Hz. Osmân'nın şehit edilmesine dair *Kitâbü Makteli Osmân* ünvanıyla müstakil eserler kaleme alınmış ve sahâbe'ye ağır tenkitler yöneltilmiştir.

¹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XIII, 159.

² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, II, 2795; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II, 1420.

³ Sâib Abdülhumeyd, *Mu'cemü müerrihi's-Şîa*, II, 432-438.

⁴ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, II, 622-623.

⁵ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 127-128.

⁶ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 130-132; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1856.

⁷ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 139.

⁸ Tûsî, *el-Fihrist*, s. 13.

⁹ Yusuf el-Îş, *ed-Devletü'l-Emeviyyetü*, s. 35.

Îsâ b. Mihrân (ö. ?): *Kitâbü Makteli Osmân*

Ebû Mûsâ künyesi ile tanınan hicrî III. Asır âlimlerinden Îsâ b. Mihrân el-Musta'tıf, el-Bağdâdî nisbesi ile bilinmektedir. Hadis Fıkıh, Kelâm ve Tarih alanlarında uzman olmasının yanı sıra aşırı Şiâ temayülünden dolayı tenkit edilmiştir. Ancak Hicrî 310 yılında vefat etmiş öğrencileri arasında zikredilen Ebû Câfer et-Taberî kendisinin güvenilir olduğunu ileri sürmüş ve kendisinden nakillerde bulunmuştur. Hadis alanında hayli eser bırakan Îsâ b. Mihrân, *Kitâbü Makteli Osmân* ünvanıyla da bir eser telif etmiştir.¹

Hişâm el-Kelbî (ö. 206/821), *Maktelü Osmân*,² Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 211/826), *Kitâbü Makteli Osmân*,³ Ebü'l-Hasan el-Medâinî (ö. 228/843), *Kitâbü Makteli Osmân b. Affân*,⁴ İbn Şebbe (ö. 262/876), *Kitâbü Makteli Osmân*⁵ ve İbrahim es-Sekafî (ö. 283/896) *Kitâbü Makteli Osmân*,⁶ isimli eserleri de Makteli Osman eser türlerinden olup zikredilmesi gerekmektedir.

Özellikle mezkûr hadiseyle ilgili rivâyetlerin kaynağı Ebû Mihnef başta olmak üzere Vâkidî ve Seyf b. Ömer olarak gösterilmektedir. Ancak Mihne süreci âlimlerinden sayılabilecek olan Vâkidî'nin rivâyetlerinde Hz. Osmân ağır ithamlar altında bırakılırken, Hz. Osmân'ın şehit edilme hadisinden sahâbenin büyükleri sorumlu olarak gösterilmiştir.⁷ Mesela Hz. Osmân'ın şehit edilmesinde, Talhâ b. Ubeydullâh, Zübeyr b. Avvâm, Hz. Âişe, Amr b. el-Âs, Muhammed b. Ebî Huzeyfe, Ammâr b. Yâsir gibi özellikle onun çevresinde bulunan sahâbeler suçlanmış ve insanları Hz. Osmân'a karşı kışkırttıkları iddia edilmiştir.⁸ Ancak Hz. Osmân'ın intikamını almadığı gerekçesiyle Hz. Ali'ye karşı çıkan sahâbilerin Hz. Osmân'ın öldürülmesinde sorumlu tutulmaları tarihi bilgiler ile çelişmektedir.

¹ Tûsî, *el-Fihrist*, s. 332; Sâib Abdülhumeyd, *Mu'cemü müerrihi's-Şiâ*, I, 654.

² Sâib Abdülhumeyd, *Mu'cemü müerrihi's-Şiâ*, II, 432-438.

³ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 77; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VI, 2709.

⁴ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 130-132.

⁵ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 142.

⁶ Tûsî, *el-Fihrist*, s. 13.

⁷ Yusuf el-Îş, *ed-Devletü'l-Emeviyyetü*, s. 34.

⁸ Yusuf el-Îş, *ed-Devletü'l-Emeviyyetü*, s. 64.

2.5. Kitâbü'l-Cemel

Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından Hz. Ali hilafet makamına geçirilmiştir. Hz. Osman'ın katillerinden intikam alma sorumluluğunu üzerine alan Hz. Ali ile Hz. Âişe ile arasında Cemel savaşı vuku bulmuştur. İslam tarihinde derin yaralara yol açan Cemel vakası hakkında yazılan eserler Kitâbü'l-Cemel adında bir literatür türünün oluşmasına da zemin hazırlamıştır.¹ Özellikle Şîî âlimler ve diğer fırka ve mezhepler tarafından istisnalar olsa da genel anlamda sahâbeyi tenkit edici ifadeler ihtiva eden Kitâbü'l-Cemel türünün Mihne sürecinde yoğunlaştığı görülmüştür.

Ebû Huzeyfe el-Buhârî (ö. 206/821): Kitâbü'l-Cemel

Aslen Buhâra'lı olan Ebû Huzeyfe el-Buhârî'nin asıl adı İshâk b. Muhammed b. Bişr'dir. Mukâtil b. Süleymân, Mâlik b. Enes, Süfyân es-Sevrî gibi önemli âlimlerden hadis rivâyet ettiği kaydedilse de hadis uydurup ilim ehlerinden kişilere isnâd ettiği kaydedilmiştir.² *Bed'ü'l-halk* isiminde bir eser tasnif etmiş fakat muhtevasında aslı olmayan uydurma hadisleri kullandığı ifade edilmiştir. Cerh ve ta'dîl âlimleri tarafından yalancılıkla itham edildiği ileri sürülen Ebû Huzeyfe el-Buhârî mihne sürecinin hazırlık evresinde hicrî 206 yılında vefât etmiştir. Birçok eser kaleme almasının yanı sıra *Kitâbü'l-Cemel* isiminde de bir kitap tasnif etmiştir.³

Vâkidî (ö. 207/823): Kitâbü'l-Cemel

İbn Nedîm'in *el-Fihrist* isimli eserinde Şîî görüşlere meyli olduğu ifade edilen Muhammed b. Amr el-Vâkidî, Ebû Abdillâh künyesi ile bilinmektedir. Takiyye yaptığı ifade edilmesinin yanı sıra Hz. Musa'nın âsâsı, Hz. İsmâ'nın ölülere dirilmesi gibi Hz. Ali'nin de Hz. Peygamber'in bir mucizesi olduğunu söylediğine dair bilgiler mevcuttur. Aslen Medîne'li olmasıyla birlikte Bağdat'a hicret etmiş ve Mihne sürecini başlatan Halife Me'mûn tarafınan kadılık makamına getirilmiştir.⁴

¹Ayrıntılı bilgi için bkz. Fığlalı, Ethem Ruhi, "Cemel Vak'ası", *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 320-321.

²Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, II, 622.

³Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, II, 622-623.

⁴İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 127-128.

Hicrî 130 yılında doğup 207 yılında vefât ettiği ifade edilen Vâkıdî, Siyer, Meğâzî, Hadis, Fıkıh, Fetihler ve Ahbâr alanlarında uzman olup birçok eser telif etmiştir. Ayrıca konumuzla da alakalı olarak *Kitâbü'l-Cemel* isminde bir kitap da telif ettiği ifade edilmektedir.

Nasr b. Müzâhim (ö. 212/827): Kitâbü'l-Cemel

Ebû Fazl künyesi ile tanınan Nasr b. Müzâhim, el-Minkârî nisbesiyle bilinmektedir. Attar olduğu ifade edilen Nasr b. Müzâhim, Bağdat'ta ikame etmiştir. Ebü's-Salt ve İbnü'r-Rammâh¹oğlu Hüseyin b. Nasr ve Nûh b. Habîb, gibi şahsiyetler kendisinden rivâyette bulunmuştur.² Nasr b. Müzâhim ise Süfyân es-Sevrî ve Şu'be gibi önemli şahsiyetlerden nakillerde bulunmuştur.³ Doğru yoldan sapmak suretiyle Râfidî görüşlere meylettiği ifade edilmesinin yanı sıra mezhep konusunda haddi aştığı kaydedilmiştir.⁴

Aşırı Şîi olduğu nakledilen Nasr b. Müzâhim muhaddisler tarafından zayıf olarak nitelenmiş hatta yalancılıkla itham edilmiştir.⁵ İmâmiyye Şîa'sının âlimlerinden ve sahâbeyi ağır ithamlar ile tenkit eden Fazl b. Şâzân'a hocalık yaptığı kaydedilen Nasr b. Müzâhim, *Kitâbü'l-Cemel* isimli sahabe hakkında bir eser tasnif etmiştir.⁶ Mezkûr eseri elimizde bulunmasada mevcut olan eserlerinde Hz. Ali başta, Muâviye b. Ebî Süfyân gibi sahâbiler hakkında uydurma rivayetler nakletmek suretiyle tenkit etmiştir.⁷ Buna benzer rivayetleri sık sık kullananması elimize ulaşmayan eserleri hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Ebû Ali es-Serrâd (ö. 224/838): Kitâbü'l-Cemel

Asıl ismi Hasan b. Mahbûb olan es-Serrâd, ez-Zerrâd lakabıyla da tanınır. Ebû Hasan er-Rızâ'dan rivâyette bulunan es-Serrâd aslen Kûfe'lidir.⁸

¹ Buhârî, *et-Târihü'l-kebir*, VIII, 105.

² Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdât*, XIII, 283.

³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdât*, XIII, 283.

⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdât*, XIII, 283.

⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VI, 2750.

⁶ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 122.

⁷ Nasr b. Müzâhim, *Vak'ati Sıffîn*, s. 216-220.

⁸ et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 122.

Tûsî'nin Şia âlimleri içerisinde zikretmesinin yanı sıra¹ Zirikli de kendisinin İmâmiyye Şia'sından olduğunu belirtmiştir.²

Tefsir, Ferâiz, Had cezaları ve Diyetler alanlarında eser veren es-Serrâd, *Kitâbü'l-Cemel* isiminde eser de tasnif etmiştir.³

Ebü'l-Hasan el-Medâinî (ö. 228/843): *Kitâbü'l-Cemel*

Semüra b. Cündüb'ün mevalilerinden olan el-Medâinî, Ebû Hasan künyesiyle birlikte Ali b. Muhammed b. Abdillâh ismiyle tanınmaktadır. Hicrî 228 yılında vefat ettiği ifade edilse de bazı kaynaklarda mihne süreci halifeleri olan Halife Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde yöneticiler tarafından oldukça ilgi gören şair İshâk b. İbrahim el-Mevsîlî (ö. 235/850)'nin evinde 225 yılında öldüğü söylenmektedir.⁴ Ayrıca Câhız onun Şiâ mezhebinden olduğunu ifade etmiş ve güvenilir olmayan kişilerden rivâyette bulunduğundan İbn Adî tarafından kavî olmayan, zayıf terimleri ile nitelendirilmiştir.⁵

Hz. Peygamber'den başlamak üzere Kureyş kabilesi, Eşrâfın kadınları, Halifeler, Fetihler ve önemli olaylara dair eserler kaleme alan el-Medâinî, *Kitâbü'l-Cemel* isiminde bir eser de telif etmiştir.⁶

Ebü İshâk el-Attâr (ö. 232/846): *Kitâbü'l-Cemel*

Asıl ismi İsmâil b. İsâ olan el-Attâr Bağdat kökenlidir. Ebû Huzeyfe el-Buhârî 'ye nispet edilen ve içinde fazlaca uydurma hadis rivâyet edilen *Bed'ü'l-halk/Kitâbü'l-Mübtede'* isimli eseri rivâyet ettiği ifade edilen el-Attâr'dan Hasan b. Alleveyh gibi şahsiyetler nakillerde bulunmuştur.⁷ Bağdat'ın meşhur siyer alimi olmasının yanı sıra *Kitâbü'l-Cemel* isiminde bir eser de kaleme almıştır.⁸ Hicrî Ramazan ayında 232 yılında vefât ettiği ifade edilmektedir.⁹

¹ İbn Hacer el-Askâlânî, *Lisânü'l-mîzân*, II, 248.

² Zirikli, *el-A'lâm*, II, 212.

³ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 272.

⁴ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 130-132.

⁵ Câhız, *Kitâbü'l-Biğâl*, II, 226.

⁶ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 130-132; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, IV, 1856.

⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, VI, 259.

⁸ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 139.

⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, VI, 259.

İbrahim es-Sekafi (ö. 283/896): Kitâbü'l-Cemel

Ebû İshâk künyesi ile bilinen İbrâhîm b. Muhammed Sekafi nisbesi ile meşhur olmuştur. Aslen Kûfe'li olmasıyla birlikte sonradan İsfehân'a hicret etmiştir. Tabakât türü eserlerde Kum'dan Ahmed b. Muhammed b. Hâlid başta olmak üzere bazı kişilerin Kum'a hicret etmesi için İbrâhîm es-Sekafi'ye teklifte bulunduğu fakat kendisinin bu isteği reddettiği ifade edilmiştir. İlk başlarda kendisini Zeydî olarak bilinen İbrâhîm es-Sekâfi sonradan İmâmiyyenin görüşlerine meyletmiştir. 283 yılında vefât etmiş olmasıyla birlikte birçok eser bırakmıştır.¹ Mihne sürecine tanıklık eden İbrâhîm es-Sakafi, özellikle konumuzla ilgili olarak sahâbe hakkında *Kitâbü'l-Cemel* isminde bir kitap da tasnif etmiştir.²

Muhammed b. Hâlid (ö. ?): Kitâbü'l-Cemel

Şîî âlim Muhammed b. Hâlid, Ebû Hâlid künyesi ile bilinmesinin yanı sıra el-Bermekî nisbesi ile tanınmaktadır. Hadis, Tarih, Edebiyat ve Ahbâr konularında uzman olduğu ifade edilmiş, *Kitâbü'l-Mehâsîn* isminde birçok ilmi bir arada ihtivâ eden bir eser yazmıştır. Hicrî III. Yüzyılda yaşadığı kaydedilen Muhammed b. Hâlid sahâbeye yönelik *Kitâbü'l-Cemel* isminde bir eser telif etmiştir.³

Ahmed b. Muhammed b. Hâlid (ö. 280/893): el-Cemel

Ebû Ca'fer künyesi ile bilinen Ahmed b. Muhammed el-Berkî nisbesi ile tanınmasının yanı sıra tercemesi zikredilen Muhammed b. Hâlid'in oğludur. Aslen Kûfe'li olan Ahmed b. Muhammed'in 274 yılında vefât ettiği ileri sürülse de tercih edilen görüş 280 yılında vefat ettiği'dir. Siyer, Meğâzî, Ensâb ve Tabakât alanlarında eserler telif eden Ahmed b. Muhammed *el-Cemel* isminde Cemek Vakasına dair bir eser de telif etmiştir.⁴

Ahmed b. Muhammed'in yanı sıra Hişâm el-Kelbî'nin (ö. 206/821), *Kitâbü'l-Cemel*⁵ ve Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 211/826) *Kitâbü'l-Cemel* ve's-

¹ et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 12-13.

² et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 13. Ayrıca bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, I, 105.

³ Sâib Abdülhumeyd, *Mu'cemü müerrihi's-Şîa*, II, 193.

⁴ Sâib Abdülhumeyd, *Mu'cemü müerrihi's-Şîa*, I, 129.

⁵ Sezgin, *Târîhü't-tirâsi'l-arabi*, 1411/1991, I, 56.

*Sıffîn*¹ isimli eserleride zikredilmelidir. Ayrıca Siyer ve meğâzî alanlarında eser veren el-Ğallâbî (ö. 298/896) de *Kitâbü'l-Cemel*,² *Kitâbü'l-Cemeli's-Sağîr* ve *Kitâbü'l-Cemeli'l-Kebîr*³ isimlerinde eserler telif etmiştir.

2.6. Kitâbü Sıffîn

Sıffîn savaşı, Hz. Ali ve Hz. Muâviye arasında Hz. Osmân'ın katillerinin cezalandırılması meselesi ve intikamının hemen alınması gerekçesiyle karşılıklı elçiler göndermek neticesinde sonuç alınamaması üzere Fırat nehri civarında Hz. Ali'nin zaferi ile sonuçlanan savaştır. Sıffîn savaşı neticesinde Ebû Mûsâ ve Amr b. Âs' savaşı neticesinde akan kanı durdurmak amacıyla hakem olarak tayin edilmiş ve hicrî 657 yılında hakem vakası vuku bulmuştur. Hâricîlilerin Sıffîn savaşı esnasında ortaya çıktığı da kaydedilmektedir.⁴ Sonuç olarak ilgili savaş hakkında bilgi içeren Kitâbü Sıffîn türü ortaya çıkarken hakem olayı hakkında da Kitâbü'l-Hakemeyn türü ortaya çıkmıştır. Ancak her iki türde de sahâbe hakkında tenkit ve ithâm içeren bilgiler bulunmaktadır. Açıklayıcı olması bakımından Nasr b. Müzâhim'e ait olan *Kitâbü (Vak'ati) Sıffîn* isimli eserde nakledilen birkaç rivâyet hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Nasr b. Müzâhim'in naklettiği bir rivâyete göre Hz. Ali, Hakem olayının akabinde Hz. Muâviye başta olmak üzere Amr b. Âs, Abdurrâhmân b. Hâlid, Ebû A'ver, Dahhâk b. Kays Hubeyb ve Velîd'e lanet etmiştir. Mezkûr bilgi Hz. Muâviye'ye intikâl ettiğinde ise Hz. Muâviye'nin, Hz. Hasan ve Hüseyin de dâhil olmak üzere Hz. Ali ve Abdullah b. Abbâs'a lanet okuduğu ileri sürülmüştür.⁵ İlâveten ilgili eserde Hz. Muâviye hakkında tenkit ve rencide edici ifadeler ihtivâ eden Hz. Peygamber'den naklen uydurma rivâyetler serdedilmiştir.⁶

¹ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 77.

² İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 138.

³ Sâib Abdülhumeyd, *Mu'cemü müerrihi's-Şîa*, II, 210-211.

⁴ Genel bilgi için bkz. Yiğit, İsmail, "Sıffîn Savaşı", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVII, 107-108.

⁵ Nasr b. Müzâhim, *Vak'ati Sıffîn*, s. 552.

⁶ Nasr b. Müzâhim, *Vak'ati Sıffîn*, s. 216-220.

Sıffîn savaşı neticesinde ortaya çıkan Kitâb-ü Sıffîn türü eserlere Ebû Huzeyfe el-Buhârî'nin (206/821), *Kitâbü Sıffîn*'i,¹ Hişâm el-Kelbî'nin (ö. 206/821), *es-Sıffîn, Men Şehide Sıffîn ma'a Ali mine's-Sahâbe'si*,² Vâkidî'nin (ö. 207/823), *Kitâbü Sıffîn*'i,³ Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 211/826), *Kitâbü'l-Cemel ve Sıffîn*'i,⁴ Nasr b. Müzâhim'in (ö. 212/827), *Kitâbü (Vak'ati) Sıffîn*'i,⁵ Ebû İshâk el-Attâr'ın (ö. 232/846), *Kitâbü Sıffîn*'i,⁶ İbrahim es-Sekafî'nin (ö. 283/896), *Kitâbü Sıffîn*'i⁷ ve el-Gallâbî'nin (ö. 298/896), *Kitâbü vak'ati Sıffîn*,⁸ *Kitâbü Sıffîn es-Sağîr*, *Kitâbü Sıffîn el-Kebîr*⁹ isimli eserler örnek olarak zikredilebilir.

2.7. Kitâbü'l-Hakemeyn

Sıffîn savaşı Hz. Muâviye'nin yenilgisi ile sonuçlanacakken, Hz. Muâviye tarafının Mushaf sayfalarını mızrakların ucuna takarak Kur'ân'ın hakemliğini kabule çağırması ile ortaya çıkan hadisedir. Olayın sonunda Hz. Ali'yi temsilen Ebû Mûsâ ve Hz. Muâviye'yi temsilen de Amr b. Âshakem olarak belirlenmiştir. Ebû Mûsâ ve Amr b. Âs verilen hükme uyacaklarına dair sözleşmişler, hilafet meselesi Kur'ân'ın hükmüne göre belirlenecektir. Ancak Kur'ân'da bulamazlar ise Sünnet'e göre hüküm verileceğine dair karar aldılar. Hakem meselesini kabul etmeyen Hâriciler de bu esnada zuhur etmiştir.¹⁰ İlgili mesele ile alakalı ayrıntılı bilgi içeren Kitâbü'l-Hakemeyn adında bir literatür türü oluşmuştur. Mezkûr kitap türlerinde sahâbeye yönelik ağır eleştiriler de muhtavâ içerisine alınmıştır. el-Câhîz'ın (ö. 255/869), *Tasvîbü Ali fî Tahkimi'l-Hakemeyn*,¹¹ İbrahim es-Sekafî'nin (ö. 283/896), *Kitâbü'l-Hakemeyn*'ni¹² ve

¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, II, 622-623.

² Sâib Abdülhumeyd, *Mu'cemü müerrihi's-Şîa*, II, 432-438.

³ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 127-128.

⁴ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 77; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VI, 2709.

⁵ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 122. (Matbû halde bulunmaktadır. Nasr b. Müzâhim, *Vak'ati Sıffîn* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1401/1981.

⁶ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 139.

⁷ et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 13.

⁸ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 138.

⁹ Sâib Abdülhumeyd, *Mu'cemü müerrihi's-Şîa*, II, 210-211.

¹⁰ Genel bilgi için bkz. Yiğit, "Sıffîn Savaşı", *DİA*, XXXVII, 107-108.

¹¹ Şeşen, "Câhîz", *DİA*, VII, 24-26.

¹² et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 13.

el-Ğallâbî'nin (ö. 298/896), *Kitâbü'l-Hakemeyn*¹ isimli eserleri mezkûr muhtevaya sahip kitaplardır.

2.8. Kitâbü Makteli Ali

Râşid halifelerden dördüncüsü olan Hz. Ali'nin Hâricîler olan mücadelesine karşılık, Hâricîler, Hz. Ali, Hz. Muâviye ve Amr b. Âs'a yönelik suikast planı içerisine girmişlerdir. Suikastı üstlenen Abdurrâhmân b. Mülcem'in zehirli kılıcıyla hicrî 40 yılında şehit olan² Hz. Ali'nin şehit edilmesini konu edinen *Kitâbü Makteli Ali* ve benzeri ünvanlarla eser türleri ortaya çıkmıştır. Özellikle Şîa tarafından kaleme alınan "Maktel" türlerinden en eskisi Câbir el-Cu'fi'ye (ö. 128/746) nispet edilen *Maktelü Emîri'l-Mü'minîn* isimli eseri olsa da günümüze ulaşmadığından olsa gerek ilk maktel yazarı olarak Ebû Mihnef (ö. 157/773) gösterilirken ilk eser olarak da *Maktelü Ali* isimli eseri gösterilmiştir.³ Ebû Mihnef aşırı Şîi olmasının yanı sıra Cerh ve ta'dîl bakımından Ebû Hâtim ve Yayhâ b. Mâin gibi âlimlerce⁴ güvenilir olmadığına dair terimler ile nitelendirilmiştir.⁵ İbn Adî'ye göre naklettiği rivâyetlerin hiçbir senede dayanmadığı ifâde edilen Ebû Mihnef, Hz. Ali'yi desteklerken Emevilere karşı menfî bir tutum içerisindedir.⁶ Bu tutumun dolayısıyla Muâviye ve taraftarları başta olmak üzere Ammâr b. Yâsir gibi sahâbe hakkında eğir tenkitler içeren rivâyetler nakletmiştir.⁷ Mesela Ebû Mihnef'ten nakledildiğine göre "*Beytü'l-mâl'den Hz. Osman kendi akrabalarını memnun etmerk amacıyla onlara fazlaca zinet ve mal vermişti. İnsanlar Hz. Osman hakkında ileri geri kötü konuşmaya başlayıp Hz. Osman'ı kızdırdılar. Hz. Osman "Bazılarının burnu sürtülse de biz ihtiyacımız olan şeyleri buradan alacağız" diye hutbe verdi. Bunun üzerine Hz. Ali "Betü'l-mâl ile senin arana girilecek ve sen bu işten men edileceksin" diye cevap verdi. O*

¹ Sâib Abdülhumeyd, *Mu'cemü müerrihi's-Şîa*, II, 210-211.

² Hz. Ali'nin şehit edilmesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, *Târih*, V, 143-152.

³ Güngör, Şeyma, "Maktel", *DİA*, İstanbul, 2003, XXVII, 455.

⁴ İbn Hacer el-Askâlânî, *Lîsânü'l-mîzân*, IV, 432.

⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, XXIV, 305.

⁶ Başaran, Selman, "Ebû Mihnef", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 188-189.

⁷ Altun, İsmail, "Hz. Osman'ın Ammâr b. Yâsir'i Cezalandırdığına Dair Rivâyetlerin Belâzûrî Özelinde Tahlîl ve Tenkîdi", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 2019, c. 51, sy. 1, ss. 419-440.

sırada orada bulunan Ammâr b. Yâsir de “Allah şahit ilk burnu sürtülen ben olacağım” diye seslendi. Bu söze sinirlenen Hz. Osman “Yâ sidiklinin oğlu bana karşı gelmeye cüret mi ediyorsun?” Bunu üzerine Hz. Osman, Ammâr b. Yâsir’i bayılana kadar dövmüş hatta Ammâr öğle, ikindi ve akşam namazlarını kılamamıştır.”¹ Daha sonraki maktel yazarları da Ebû Mihnef’i kaynak olarak aldığından oluşan literatür türünde özellikle Şia başta olmak üzere fırka ve mezhepler sahâbeye yönelik ağır tenkit ve ithamlar içeren ifadeler kullanmışlardır.

İbn Ebü’-d-Dünyâ (ö. 281/894): Maktelü Emîri’l-Mü’minîn²

Asıl ismi Abdullah b. Muhammed b. Ebî Bekir olan İbn Ebü’-d-Dünyâ,³ Ebû Bekir künyesi ile tanınırken, el-Bağdâdî ve el-Kureşî nisbeleri ile anılmaktadır.⁴ Et-Tûsî’nin, Sünnî olarak ziktettiği İbn Ebü’-d-Dünyâ,⁵ Hadis, Tasavvuf ve Fıkıh alanlarında uzmandır. Ahmed b. Hanbel’e talebelik yapmasının yanı sıra İbn Ebî Hâtim tarafından Sadûk terimi ile nitelenmiş ve kendisinden hadis yazdığını kaydetmiştir.⁶ Hicrî 208 yılında Bağdat’ta dünyaya gelen İbn Ebü’-d-Dünyâ 281 yılında vefât etmiştir.⁷ *Maktelü Emîri’l-Mü’minîn* ve *Kitâbü Makteli’l-Hüseyn b. Ali* ünvanlarıyla eserler tasnif eden İbn Ebü’-d-Dünyâ,⁸ Hadis, Tasavvuf, Ahlak ve Edep, Tarih ve Tabakat alanlarında da birçok eser⁹ telif etmiştir.¹⁰

¹ Belâzûrî, *Ensâbü’l-Eşraf*, VI, 161-162.

² İlgili eserin yazmasına ait bir nüshanın Şamda bulunan Zahirîye kütüphanesinde bulunduğu kaydedilse de eksik olduğu belirtilmiştir. Kaybolan kısmın miktarına dair bilgi bulunmamasının yanı sıra 231 ilâ 249 sahifeleri arasının mevcut olduğu zikredilmiştir. Bkz. Tabâtabâî, es-Seyyid Abdülaziz et-Tabâtabâî, *Ehlü’l-beyt fi Mektebeti’l-arabiyye*, Müessesetü Âli’l-beyt li ihyâi’t-Türâs, Kum, 1318/1901, s. 524.

³ et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 298.

⁴ Hatiboğlu, İbrahim, “İbn Ebü’Dünyâ”, *DİA*, İstanbul, 1999, XIX, 457-462.

⁵ et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 298.

⁶ Zehebî, *Siyerü a ‘lâmi’-n-nübelâ*, XIII, 397.

⁷ Hatiboğlu, “İbn Ebü’Dünyâ”, *DİA*, XIX, 457-462.

⁸ et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 298.

⁹ İbn Ebü’-d-Dünyâ’nın telif etmiş olduğu bütün eserler Şam’da bulunan Dr. Selahaddin el-Müneccit tarafından *Mu‘cemü musannefâti İbn Ebi’-d-Dünya* ismiyle 1984 yılında neşredilmiştir. İlgili eserin muhtevasında İbn Ebü’-d-Dünyâ’ya ait *Maktelü Emîri’l-Mü’minîn* ünvanıyla bir eser telif edildiği de kaydedilmiştir. Bkz. Tabâtabâî, *Ehlü’l-beyt fi Mektebeti’l-arabiyye*, s. 524.

¹⁰ Hatiboğlu, “İbn Ebü’Dünyâ”, *DİA*, XIX, 457-462.

İbrâhîm b. Süleymân (ö. ?): *Kitâbü Makteli Emîri'l-Mü'minîn*

Hicrî III. Asır âlimleri arasında zikredilen İbrâhîm b. Süleymân, en-Nihemî, el-Hazzâz, el-Kûfî ve el-Hemedânî nisbeleri ile bilinirken Ebû İshâk künyesi ile anılmaktadır. Şîî âlimleri arasında yer alan İbrâhîm b. Süleymân'dan 310 vefat tarihli Humeyd b. Ziyâd nakilde bulunmuştur. Hadis rivâyetinde sika terimi ile nitelenen İbrâhîm b. Süleymân, *Kitâbü Makteli Emîri'l-Mü'minîn* başlığıyla Hz. Ali'nin şehit edilmesine dair bir eser kaleme almıştır.¹

İbrâhîm b. Süleymân'ın eseri yanında İbrahim es-Sekafî (ö. 283/896), *Kitâbü Makteli Ali*² ve el-Ğallâbî (ö. 298/896), *Kitâbü Makteli Emîri'l-Mü'minîn Ali Aleyhi's-Selâm*³ adında aynı muhtevaya sahip birer eser telif etmişlerdir.

2.9. Kitâbü Makteli'l-Hüseyin

İslâm tarihi hicrî 61 yılında sonraki dönemlerde de etkilerini devam ettirecek derin yaralar açan Kerbelâ hadisene şahitlik etmiştir. Nitekim Kerbelâ'da Hz. Hüseyin şehit edilmesi farklı mezhep vefirkaların oluşmasına zemin hazırlarken Makteli Hüseyin ünvanlarıyla bir literatür türü oluşmasına sebep olmuştur. Önceden Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi kitapların belli bir bölümünde muhtevaya dâhil edilirken bir tür haline dönüşmüştür. Bu bağlamda Câbir el-Cu'fî (ö. 128/745) *Maktelü'l-Hüseyin* adlı eseriyle Hz. Hüseyin'in şehit edilmesini konu edinen ilk Maktel türü yazarı olarak kayıtlara geçmiştir. Ancak günümüze ulaşmadığından elimizde bulunan ilk Makteli Hüseyin türü eser daha önce de hakkında alıntılar yaptığımız Ebû Mihnef'e (ö. 157/773-74) ait olan *Maktelü'l-Hüseyin* isimli eseridir. Daha sonraki eserlere de kaynaklık edecek Şîî âlim Ebû Mihnef'den sonra özellikle Mihne sürecini de içine alan hicrî III. Asra gelindiğinden bu tür eserlerin sayılarında kayda değer bir yoğunluk söz konusudur. İlgili bölümde özellikle Mihne sürecine şahitlik etmiş

¹ Sâib Abdülhumeyd, *Mu'cemü müerrihi'ş-Şîa*, I, 66-67.

² et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 13.

³ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 138.

yazar ve Hz. Hüseyin'in şehit edilmesini işleyen eserler hakkında bilgi verilmiştir.¹

Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö. 224/838): *Maktelü'l-Hüseyin*

Ebû Ubeyd künyesi ile bilinmesinin yanı sıra Horasan ehlinden olduğu kaydedilmiştir. Dil, edebiyat, fıkıh, tefsir ve hadis alanlarında oldukça yetkin olan Kâsım b. Sellâm, Tarsus kadılığı görevinde de bulunmuştur. *Ġarîbü'l-hadîs* isimli eseri başta olmak üzere *Ġarîbü'l-Musannef*, *Kitâbü'l-Emvâl*, *Kitâbü'l-Kırâât*, *Kitâbü'l-Emsâl*, *en-Nâsih ve'l-Mensûh* gibi eserler kaleme aldığı belirtilen Kâsım b. Sellâm'ın² *Maktelü'l-Hüseyin* ünvanıyla bir eser telif ettiği de kayıtlara geçmiştir.³ Abdullah b. Mübârek ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın yanı sıra Abdurrahmân b. Mehdî ve Süfyân b. Uyeyne gibi önemli hadis âlimlerinin talebeliğini yapmıştır. Ayrıca öğrencileri arasında Buhârî başta olmak üzere Belâzûrî ve Tirmîzî gibi önemli âlimlerin bulunduğu kaydedilen Kâsım b. Sellâm, Mihne sürecini de içine alan hicrî 224 yılında vefât etmiştir.⁴

el-Esbağ b. Nebâte (ö. ?): *Maktelü Ebî Abdillâh el-Hüseyin*

Mihne sürecini de içine alan hicrî III. Yüzyılda hayatta olduğu kaydedilen Şîî âlim el-Esbağ b. Nebâte, Ebû Kâsım künyesi ve et-Temîmî nisbesi ile bilinmektedir. Hz. Hüseyin'nin vefatına dair el-Esbağ b. Nebâte'nin *Maktelü Ebî Abdillâh el-Hüseyin* isimli eseri et-Tûsî tarafından *el-Fihrist* isimli eserinde muttasıl isnâtla nakledilmiştir.⁵

İbrâhîm b. İshâk en-Nihâvendî (ö. ?): *Kitâbü Makteli'l-Hüseyin*

Hicrî 269 yılında hayatta olduğu kaydedilen İbrâhîm b. İshâk, en-Nihâvendî nisbesinin yanı sıra el-Ahmerî nisbesi ile de anılmaktadır. Ebû Ali es-Serrâd'ın eserlerine benzer nitelikte eserler tasnif ettiği ifade edilen İbrâhîm

¹ Maktelü'l-Hüseyin türü eserler hakkında genel bilgi için ayrıca bkz. Güngör, Şeyma, "Maktel-i Hüseyin", *DİA*, İstanbul, 2003, XXVII, 456-457.

² Muhammed b. Mükerrrem, *Muhtasaru Târîhi Dimeşk*, XXI, 15.

³ Tabâtabâî, *Ehli'l-beyt fi Mektebeti'l-arabiyye*, s. 535.

⁴ Hayatı hakkında genel bilgi için ayrıca bkz. Tüccâr, Zülfikar, "Ebû Übeyd, Kâsım b. Sellâm", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 244-246.

⁵ Tûsî, *el-Fihrist*, s. 88-89; Sâib Abdülhumeyd, *Mu'cemü müerrihi's-Şîa*, I, 175.

b. İshâk, *Kitâbü Makteli'l-Hüseyn* ünvanında eseriyle tanınırken hadis ilminde zayıf terimiyle nitelendirilmiştir.¹

Muhammed b. Ahmed (ö. 280/893): *Maktelü'l-Hüseyn*

Tam adı Muhammed b. Ahmed b. Yahyâ b. İmrâm'dır. el-Eş'arî ve el-Kummî nisbeleri ile bilinmektedir. Debbetü Şebîb lakabıyla ünlü olan Şîî âlim Sâib Abdülhumeyd'e göre Hadis ilminde sika sayılmış ve kendisi hakkında herhangi bir cerh nitelemesi bulunmamaktadır. Ancak kimden rivâyette bulunduğu bakmaksızın zayıf kişilerden nakilde bulunduğu ifade edilmektedir. Kendisinden Sa'd b. Abdillâh el-Eş'arî (ö. 299/911), Ahmed b. İdrîs (ö. 206/821) ve Muhammed b. Ca'fer er-Rezzâz (ö. 313/925) gibi şahsiyetler rivâyette bulunmuştur. Târih, menâkıb ve fezâil alanlarında eserler telif eden Muhammed b. Ahmed, *Maktelü'l-Hüseyn* ünvanıyla bir eser tasnif etmiştir.²

el-Yâ'kûbî (ö. 284/897): *Maktelü'l-Hüseyn Aleyhi's-Selâm*

İbn Vâdîh olarak bilinen tarih âlimi el-Yâ'kûbî'nin tam adı Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshak b. Ca'fer b. Vehb olarak kaydedilmektedir.³

Aynı muhtevaya sahip eserler arasında Hişâm el-Kelbî'nin (ö. 206/821), *Maktelü'l-Hüseyn*,⁴ Vâkidî'nin (ö. 207/823), *Kitâbü Makteli'l-Hüseyn b. Ali Aleyhi's-Selâm*,⁵ Ma'mer b. Müsennâ'nın (ö. 211/826), *Makteli'l-Hüseyn Aleyhi's-Selâm*,⁶ Nasr b. Müzâhim'in (ö. 212/827), *Kitâbü Makteli'l-Hüseyn b. Ali Aleyhi's-Selâm*,⁷ Ebü'l-Hasan el-Medâinî'nin (ö. 228/843), *Kitâbü Makteli'l-Hüseyn*,⁸ İbn Ebü'd-Dünyâ'nın (ö. 281/894), *Kitâbü Makteli'l-Hüseyn b. Ali*,⁹ İbrahim es-Sekafi'nin (ö. 283/896), *Kitâbü*

¹ Sâib Abdülhumeyd, *Mu'cemü müerrihi's-Şîa*, I, 61.

² Sâib Abdülhumeyd, *Mu'cemü müerrihi's-Şîa*, II, 101.

³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, II, 557.

⁴ Sâib Abdülhumeyd, *Mu'cemü müerrihi's-Şîa*, II, 432-438.

⁵ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 127-128.

⁶ Tabâtabâî, *Ehlu'l-beyt fi Mektebeti'l-arabiyye*, s. 533.

⁷ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 122.

⁸ et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 278.

⁹ et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 298.

*Makteli'l-Hüseyn*¹ ve el-Ğallâbî'nin (ö. 298/896), *Kitâbü Makteli'l-Hüseyn b. Ali*² isimli kitapları da zikredilebilir.

Bölümde incelenen mesalib, maktel türü eserlerin yanında Cemel ve Sıffîn olayları gibi siyasi çatışmaları içine alan vakıalar hakkında yazılagelen eserlerden birçoğu günümüze intikal etmemiştir. Özellikle mihne sürecinde yoğun bir şekilde kaleme alınan mezkûr edebiyat türü hakkında elimizde bulunan örneklerden yola çıkarak bilgi vermek mümkün olmaktadır. Dolayısıyla bölümde ilgili eserlere kaynaklık eden ve günümüze intikal etmiş eserlerden örnekler ile eleştiri litaretürü hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Zira eserlerin isimlerinin aynı olduğu ve mihne döneminde kaleme alındığı göz önünde bulundurulursa kuvvetle muhtemel içeriklerinin aynı olduğu sonucuna ulaşılabacaktır.

D. MİHNE DÖNEMİNDE SİYASİ OTORİTENİN SAHABEYE YAKLAŞIMI

Halife Me'mûn'un hilafet makamına geçmesi ile birlikte vuku bulan Mihne hareketinin tek sorumlusu olarak siyâsi otorite görülmesi de daima ilk suçlanan taraf olmaktadır. Nitekim siyasi otoriteyi ve gücü elinde bulundurduğu ve dönemin hilafet makamını doldurduğu için Mihne hadisesinin ilk sorumlusu Halife Me'mûn olarak görülmektedir. Ancak bilindiği üzere yönetimin Mu'tezile ve Şia gibi mezhep ve fırkalarla olan yakınlığı göz önüne alındığında tek sorumlu olarak Halife Me'mûn'un göz önüne getirilmesi doğru olmamaktadır. Aslında bu durum fırka ve mezhep âlimlerinin yönetim üzerindeki etkisini de gözler önüne sermektedir. Meseleye Sahâbîler'e karşı olan tutum açısından bakılacak olursa yine fırka ve mezheplerin sahabe hakkındaki tutumları dikkate alınmalıdır. Özellikle imamet meselesi başta olmak üzere sahabe arasında vuku bulan savaşlar ve ihtilafların etkili olduğu ayrışmalar meselenin özünü oluşturmaktadır.

---

¹ et-Tûsî, *el-Fihrist*, s. 13.

² İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 138.

Mihne sürecinde siyasi otoritenin sahabeye karşı tutumunu açıklarken siyasi bir ideoloji haline getirilen fırka mezheplerin görüşlerini Halife'ye aşılıyan âlimler dikkate alınmalıdır. Meselab Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın öğrencilerinden olan Bağdat Mu'tezilesinin önemli âlimlerinden Sümâme b. Eşres el-Bağdâdî, Halife Hârûnürreşîd (ö. 193/809) zamanında hicrî 186 yılında Bermekîler'e¹ karşı olan sempatisi ve bağlantısı dolayısıyla hapsedilse de Halife Me'mûn iktidarında danışmanlık rütbesine kadar yükselmiştir.² Her ne kadar Halife Me'mûn kendisine vezirlik makamını uygun gördüyse de bu görevi kabul etmeyen Sümâme b. Eşres'in tahrikiyle, Halife Me'mûn, Hz. Muâviye aleyhinde lanet içeren hutbe hazırlatmış ve insanlara duyurmak ve okutmak amacıyla bir kitap yazdırmıştır.³ Fakat dönemin müçtehid âlimlerinden olan Yahyâ b. Eksem'in (ö. 242/857) uyarısıyla geri adım atan Me'mûn'un⁴ baştaki tutumu, bir sahâbî olan Hz. Muâviye'ye karşı nefretini gözler önüne sermektedir. Hz. Muâviye'ye olan tavrının yanı sıra Halku'l-Kur'ân düşüncesini izharının ardından Hz. Ali'nin diğer bütün sahâbîlerden daha faziletli olduğunu hatta Hz. Peygamber'den sonra en faziletli kimsenin Hz. Ali olduğunu ifade etmiştir.⁵ Hicrî 284 yılında Hilâfet makamında olan Halife Mu'tazîd-Billâh (ö. 289/902), Me'mûn tarafından gündeme getirilen Hz. Muâviye'ye lanet ihtivâ eden hutbeyi tekrar gündemine almış ve okutma kararı vermiştir. Hutbenin hazırlanması için emir verse de Ubeydullah b. Süleyman b. Vehb tarafından uyarılmış⁶ ve sadece kendi görevlilerine Hz. Muâviye'ye lanet etmelerini emrederken onun hakkında hayır konuşulmasını da yasaklamıştır.⁷

Halife Me'mûn tarafından temeli atılan Mu'tazîd Billah tarafından tekrar okutulması emredilen hutbe "*Allah'ım Ebû Süfyân başta olmak üzere Muâviye, Benî Ümeyye'ye lanet et!*" gibi beddua ve lanet içeren ifadeler ihtiva

¹ Abbâsiler döneminde devlet idaresi başta olmak üzere önemli konumlarda yer alan itibar sahibi zengin bir ailedir. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldız, Hakkı Dursun, "Bermekîler", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 517-520.

² Aruçi, "Sümâme b. Eşres", *DİA*, XXXVIII, 130.

³ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 64-65.

⁴ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 65.

⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 556.

⁶ Taberî, *Târîh*, X, 54.

⁷ Efendioğlu, "Müzâkere", *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe: Sahâbe Kimliği ve Algısı*, 158-159.

etmektedir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'den naklen, Efendimiz (s.a.s) bir gün Muâviye'nin yularından tuttuğu ve oğlu Yezin'in bindiği bir eşeği görünce Muâviye ve oğlu Yezîd'i kastederek “Allah, eşeği çekene ve eşeğe binene lanet etsin!” hadisi ve “Muâviye'yi benim mimberimde gördüğünüzde onu hemen öldürün!” gibi uydurma hadislerin yanı sıra “Muâviye cehennemden en alt çukurunda ateşten bir tabutun içinden Ya Hannân! Yâ Mennân! Ben âsilerden ve müfsitlerdendim” gibi Hz. Muâviye'nin akibeti hakkında uydurma hadisleri de içermektedir.¹ Ancak nakledilen rivayette ifade edildiğine göre Yezîd b. Muâviye'nin (ö. 64/683), Hz. Peygamber'i gördüğü anlaşılmaktadır. Fakat kaynaklarda Yezîd'in doğduğu tarih 647 olarak ifade edilmektedir.² Dolayısıyla Hz. Peygamber'in Yezîd'i görmesi mümkün görülmemektedir. Rivayetin uydurma olduğu metninden de anlaşılmaktadır.

Mu'tezile'nin önemli âlimlerinden, İbn Ebî Duâd, Bişr b. Ğiyâs el-Merîsî, Bişr b. el-Mu'temir, Sümâme b. Eşres gibi şahısların etkisiyle, “Kur'ân mahlûktur” fikrini benimseyen Halife Me'mûn,³ Mu'tezile'nin desteğini kazanıp görüşlerini benimserken Şîa mensuplarının desteğini kazanmak amacıyla da “İmâm” ünvanını edinmesi,⁴ İmam Ali er-Rızâ'yı kendisinden sonraki veliaht olarak ilan etmesi ve İrân kökenli Fazl b. Sehl es-Serahsî'yi vezirlerinden birisi olarak tayin etmesi,⁵ Şîa'ya olan yakınlığını artırmakla⁶ birlikte Hulefâ-i Râşidîn başta olmak üzere sahabe hakkındaki görüşlerini de Şîa yönlü inşa etmiştir. Hz. Ali'yi tafdil etmesiyle birlikte İbn Tayfûr ve Vekî' gibi meşhur tarih müelliflerinin kayıtlarına göre Halife Me'mûn'un, Hz. Ömer'in hilafet makamını ğasb ile aldığını ifade etmesi buna örnek olarak gösterilebilir.⁷ İmâmet meselesinde Şîa'ya olan temayülü açıkça görülen

¹ Taberî, *Târih*, X, 57-59.

² İbn Asâkir, *Târihu Dimeşk*, LXV, 398.

³ İbn Kesir, *el-Bidâye*, X, 305; Taberî, *Târih*, VIII, s. 619; Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, s. 117.

⁴ Bozkurt, Nahide, “Me'mûn”, *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 101-104.

⁵ Yıldız, “Fazl b. Sehl”, *DİA*, XII, 275-276.

⁶ Nawas, “Me'mûn'un Mihne'yi başlatmasında Rol Oynayan Üç Akımın Açıklamalarının Yeniden İncelenmesi”, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 8, s. 145-146.

⁷ İbn Tayfûr, *Kitâbü Bağdâd*, s. 51. Ayrıca bkz. Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, s. 678.

Me'mûn'un ilgili görüşü Şia'nın desteğini almak için siyasi bir strateji olarak gördüğü aşikârdır.

Sonuç olarak Halîfe Me'mûn başta olmak üzere¹ Halife Mu'tazîd'ın, Hz. Mûaviye hakkında lanet içeren hutbe hazırlanması ve insanlara okunmak üzere kitâbeler yazılması² hatta Muâviye v. Ebû Süfyân hakkında uzunca bir mesâlib kitabı yazdırması³ Fezâilü's-Sahâbe literatürünün ortaya çıkmasında ilk etken olarak gösterilmektedir. Halife Me'mûn'un, Mu'tezile ve Şia ile ilişkileri göz önüne alındığında özellikle Şia başta olmak üzere Ashâba karşı alınan menfî tavrın sonucu eserler oluşmaya başlamıştır. Özellikle *Kitâbü'l-mesâlib* türü eserlerin Mihne sürecinin ana faileri olan Halife Me'mûn, Vâsık ve Mu'tasım dönemlerinde yoğunluk kazanması, Fezâilü's-Sahâbe literatürünün bir savunusu reaksiyonu olarak ortaya çıkması, ilgili rivâyetlerin özellikle Mihne sürecinde tasnif edilmesi, siyasi otoritenin Sahâbeye olan menfî tavrını ispatlar niteliktedir.

---

¹ Efendioğlu, İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli *Sahâbe: Sahâbe Kimliği ve Algısı*, s. 158.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 497.

³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, V, 2.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MİHNE DÖNEMİNDE EHL-İ HADİSİN KONUMU
VE
SAHABE ELEŞTİRİLERİNE KARŞI ALDIKLARI TEDBİRLER

MİHNE DÖNEMİNDE EHL-İ HADİSİN KONUMU
VE
SAHABE ELEŞTİRİLERİNE KARŞI ALDIKLARI TEDBİRLER

I. MİHNE SÜRECİNE DÂHİL OLAN MUHADDİSLER

Hicri üçüncü asırda Kur'an'ın yaratılmışlığı hususunda başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere hadis âlimlerinin sorguya çekilip eziyet edilen süreç olarak tanımlanan Mihne olayı ¹ özellikle hadis âlimleri ve hadis ilminde sonraki dönemlere de etki bırakacak sonuçlara sebep olmuştur. Bilhassa sonraki dönemlerde telif edilen eserlerin içeriği ve üslubuna derin etkiler bırakan Mihne olayında Me'mûn Halku'l-Kurân meselesindeki fikrini, halkın tepkisinden özellikle de Yezîd b. Hârûn'nun "*Kim Kur'ân yaratılmış bir şeydir derse kâfir olur*" dediği nakledildiğinden Yezîd b. Hârûn (206/821)'dan çekindiğinden gizlemek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla daha önce de ifade edildiği üzere Me'mûn halkın tepkisi ve Yezîd b. Hârûn gibi meşhur bir hadis âlimini karşısına alarak fitne çıkmasını istememektedir.² Kur'an'ın yaratılmışlığı hakkındaki fikrinin olgunlaştığı kanaatine varan Halife Me'mûn hicrî 218'de, ilk olarak Muhammed b. Sa'd, Yahyâ b. Maîn, Züheyr b. Harb, Ebû Müslim Yezîd b. Hârûn el-Müstemlî, İsmail b. Dâvûd, İsmail b. Ebî Mesûd ve Ahmed b. İbrâhim ed-Devrakî'nin bulunduğu yedi hadis âlimini imtihana tabi tuttuktan sonra.³ Ebû Hasan ez-Ziyâdî, Bişr b. Velîd el-Kindî, Ali b. Ebî Mukâtil, el-Fazl b. Ğânim, ez-Zeyyâl b. Heysem, Seccâde, Kavârîrî, Ahmed b. Hanbel, Sa'deviyye el-Vâsîtî, Ali b. el-Ca'd, İshak b. Ebî İsrâîl, İbnü'l-Hırş, İbn Uleyye el-Ekber, Yahyâ b. Abdirrahmân el-Umerî, Ömer b.

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 572.

² Sakallı, "Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri II", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 7, s. 121-122.

³ Taberî, *Târîh*, VIII, s. 634; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, s. 208-209; Suyûtî, *Târîhü'l-hulefâ*, s. 490.

Hattâb'ın torunlarından Rakka kadısı olan bir şeyh, Ebû Nasr et-Temmâr, Ebû Ma'amer el-Kutey'î, Muhammed b. Hâtim b. Meymûn, Muhammed b. Nûh el-Cüdeysâbü'rî el-Mazrûb, İbnü'l-Ferrühân, en-Nadr b. Şumeyl, İbn Ali b. Âsım, Ebü'l-Avvâm el-Bezzâz, Ahmed b. Şücâ', Abdürrahmân b. İshâk¹ ve Bişr b. el-Velîd² gibi fakih, kadı ve hadis âlimleri imtihan edilmişlerdir.³ Ardından sırasıyla Ali b. Ebî Mukâtil, Zeyyâl, Ebû Hasan ez-Ziyâdî'yi sorguya çekti. Mezkûr âlimlerin hepsi, "Kur'ân, Allah'ın kelâmıdır" demek suretiyle birbirlerine yakın cevaplar verdiler. Daha sonra İshak b. İbrahim'e (ö. 235/850)⁴, Ahmed b. Hanbel'i sorguya çekmiş⁵ Kuteybe b. Saîd, Ubeydullah b. Muhammed b. el-Hasan, İbn Uleyye el-Ekber, İbnü'l-Bekkâ, Abdü'l-mun'im b. İdrîs b. binti Vehb b. Münebbih, el-Muzaffer b. el-Mürece', Ömer b. Hattâb'ın torunlarından olan Rakka kadısı ve İbnü'l-Ahmer'den oluşan dokuz kişilik gurubun haricindeki herkes "Kur'ân, Allah'ın kelimasıdır" demek suretiyle birbirlerine yakın cevaplar vermişlerdir.⁶ Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyenlerin fetva vermesi yasaklanmış⁷ sonrasında Bişr b. el-Velîd ve İbrâhîm b. el-Mehdî imtihan edilmişlerdir. Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul edenler serbest bırakılırken aksini iddia eden âlimler zincire vurularak hapse atılmışlardır.⁸ Ahmed b. Hanbel, el-Hasan b. Hammâd Seccâde, Ubeydullah b. Ömer el-Kavârî ve Muhammed b. Nûh'un dışındaki herkes Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmiştir. İsmi zikredilen bu dört kişi zincire vurularak

¹Taberî, *Târîh*, VIII, s. 637; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, s. 210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 573; İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, s. 174; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, XI, s. 21; Suyûtî, *Târîhü'l-hulefâ*, s. 491.

²Taberî, *Târîh*, VIII, s. 637; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, s. 209-210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 572-573; İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, s. 174; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, XI, s. 20-21.

³Taberî, *Târîh*, VIII, s. 637; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, s. 210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 573; İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, s. 174; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, XI, s. 21; Suyûtî, *Târîhü'l-hulefâ*, s. 491.

⁴el-Huzâ'î nisbesi ile bilinen İshâk b. İbrâhîm, Mihne döneminde Bağdât emiridir. Bağdât'ta 30 yıl emirlik yapan İshâk b. İbrâhîm'in at bakıcılığı yaptığı ve çok titiz olduğu ifade edilmektedir. Hicrî 235 yılında vefat etmiş ve yerine oğlu geçmiştir. bkz. Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 171.

⁵Taberî, *Târîh*, VIII, s. 638; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, s. 211; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 574; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, XI, s. 21; Suyûtî, *Târîhü'l-hulefâ*, s. 491.

⁶Taberî, *Târîh*, VIII, s. 639; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 575; Suyûtî, *Târîhü'l-hulefâ*, s. 491.

⁷Taberî, *Târîh*, VIII, s. 640-644.

⁸Taberî, *Târîh*, VIII, s. 640; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 575.

işkenceye ve baskıya maruz bırakılmıştır. Seccâde ve el-Kavârîrî işkence ve baskıdan dolayı Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul ederken, Ahmed b. Hanbel ve Muhammed b. Nûh görüşlerinde ısrar ederek Kur'ân'ın mahlûk olmadığını söylemişlerdir.¹ Halife Vâsık döneminde de Ahmed b. Hanbel yoğun işkenceye maruz kalmasa da Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikri kabul ettirilmeye çalışılmış, baskı ve hapis cezaları uygulanmaya devam etmiştir.² Nitekim Vâsık döneminin muhaddislerinden olan Ahmed b. Nasr el-Huzâ'î (231/836) Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmediğinden dolayı Vâsık döneminde öldürülmüş ve kesik başı hücrede bekletilmiştir.³ Yine aynı şekilde hadîs âlimi Nuaym b. Hammâd (228/843)⁴ ve İmam Şâfi'nin talebelerinden Ebû Ya'kub el-Buveytî (231/845)⁵ Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu ikrar etmeyi reddettiklerinden Mihne sürecinde hapse atıldıktan sonra vefât etmişlerdir.⁶

Mihne döneminde baskı altına alınan muhaddislerin sadece Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı hususunda sorgulara maruz kalmadığı bazı sahabiler hakkında kendilerine sorular sorulduğu kaynaklarca ifade edilmektedir. Bilhassa Muâviye b. Ebî Süfyân hakkında sorgular yapıldığı kaydedilmiştir. Mesela Halife Me'mûn döneminde Muâviye b. Ebû Süfyân hakkında hayır konuşan kişinin güveniliğinden devletin sorumlu olduğu ve ona lanet okunması gerektiği duyurulmuş ve insanlar buna mecbur bırakılmıştır.⁷ Dolayısıyla ilgili bölümde Mihne sürecinde baskıyla da olsa olumlu veya menfi cevap veren muhaddisler kategorize edilirken varsa sahabeyi savunma amacıyla naklettikleri fezail içerikli rivayetler de tespit edilmiştir.

---

¹Taberî, *Târîh*, VIII, s. 644; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, s. 212; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, s. 576; İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, XIV, s. 175; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, s. 24; Suyûtî, *Târîhü'l-hulefâ*, s. 493.

²Abdullah b. Fevzân, *el-Mihne* s. 17-18.

³Patton, *Ahmed b. Hanbel ve'l-Mihne*, s. 163; Kandemir, M. Yaşar, "Ahmed b. Nasr el-Huzâ'î", *DİA*, İstanbul, 1989, II,110.

⁴Çelik, Ali, "Nuaym b. Hammâd", *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIII, 219.

⁵Ayrıntılı bilgi için bkz. Arslan, Adem, *Şâfi Mezhebinin Oluşum Sürecinde el-Buveytî ve el-Muhtasar İsimli Eseri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2014.

⁶Patton, *Ahmed b. Hanbel ve'l-Mihne*, s. 166-168.

⁷İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X, 235.

A. HALKU'L-KUR'ÂN'I RED EDENLER

1. Affân b. Müslim (ö. 220/835)

el-Basrî nisbesi ile meşhur olan Affân b. Müslim, Ebû Osmân künyesi ile anılmaktadır. Şu'be b. Haccâc, Hammâd b. Seleme, Hammâd b. Zeyd, Hemmâm b. Yahyâ ve Esved b. Şeybân'dan hadis nakletmiştir. Affân b. Müslim'den ise Ahmed b. Hanbel, İmam Buhârî başta Yahyâ b. Maîn, Ebû Hayseme, Halef b. Sâlim, Muhammed b. Sa'd, Kuteybe, Saîd, Ali b. Medîni, Osmân b. Ebî Şeybe, Ebû Kureyb Muhammed b. Alâ', Abdullah b. Ahmed ed-Devrakî, İbrahim b. İshâk el-Harbî, İshâk b. Hasan el-Harbî, Ebû Zür'a er-Râzî ve Ebû Hâtim er-Râzî gibi âlimler hadis rivâyet etmiştir. Münekkit Ebû Hâtim er-Râzî tarafından sika bir râvî olduğu ifade edilen Affân b. Müslim, Mihne hadiselerinde ilk sorguya çekilen âlimdir.¹ Mihne sürecinde imtihana tabi tutulduğunda Kur'ân'ın mahlûk olduğunu kabul etmemesi durumunda aylık beş yüz veya bin dirhem olan maaşının kesilmesi ile tehdit edilmiştir. Ardından Affân b. Müslim, "Rızkınız ve size vaad edilenler göktedir"² ayetini okumak suretiyle oradan ayrılmış ve Halku'l-Kur'ân'ı kabul etmemiştir.³

Sahabe'nin fazileti hakkında rivâyetlerde bulunan özellikle Mihne'de eleştiri alan Hz. Ali hakkında Hz. Peygamber'in "Ali'den ne istiyorsunuz. Ali bendendir ben ise Ali'denim. Ali benden sonra bütün mü'minlerin velisidir"⁴ gibi fazilet içerikli rivayetlerin yanısıra Ubeyde b. Cerrâh'ı bu ümmet'in emîni olarak tayin eden hadisleri nakletmiştir.⁵ Kaynakların kaydettiğine göre Affân b. Müslim hicrî 220 yılında vefat etmiştir.⁶

¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XII, 264-265.

² Zâriyât, 51/22.

³ Zirikli, *el-A'lâm*, IV, 238; Sibt İbnü'l-Acemî, *Kunûzü'z-zeheb*, II, 64.

⁴ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâilü's-Sahâbe*, s. 620.

⁵ Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 41.

⁶ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, X, 254.

2. Âsım b. Alî b. Âsım (ö. 221/836)

Ebü'l-Hüseyin künyesi ile bilinen Âsım b. Alî, el-Vâsıtî ve et-Teymî nisbeleri ile tanınmaktadır.¹ Şu'be b. Haccâc, İbn Ebî Zi'b, Abdülaziz el-Mâcişûn² Leys b. Sa'd, İkrime b. Ammâr ve babası olan Ali b. Âsım'dan hadis rivâyetinde bulunmuştur. Bir müddet Bağdât'ta kalan Hadis Hâfızı, Âsım b. Ali'den ise Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere İmam Buhârî, Ubeydullah b. Ömer, Kavârîrî, Hanbel b. İshâk, Hasan b. Alûyeh, Muhammed b. Yahyâ el-Mervezî, ve Ahmed b. Ali el-Hazzâz gibi âlimler hadis nakletmiştir.³ Mihne sürecinde yaşanan hadiseler sonucu sinirlenip Halife'nin yanına gitmek istemiş "Benimle gelecek kimse yok mudur? Şu adama gidip konuşalım" dediği nakledilmiştir. Ancak hiçkimse onunla gitmek istememiştir.⁴ Hakkında Yahyâ b. Maîn, zayıf, leyse bi şey'in terimlerini kullanırken yalancılıkla itham ederek cerh etmiştir.⁵ Ahmed b. Hanbel hem babasını hem de Âsım b. Alî'yi ta'dîl etmiş⁶, Muhammed b. Sa'd onun hakkında sika terimini kullanmıştır.⁷ Kaynaklarda ifade edilen Mihne hakkındaki tutumundan Halku'l-Kur'ân'ı kabul etmediği anlaşılan Âsım b. Ali hicrî 221 yılında vefat etmiştir.⁸

3. İsmâil b. Ebû Üveys (ö. 226/841)

İsmâil b. Abdillâh el-Esbahî olarak da bilinen İbn Ebî Üveysy, babası Abdullah, kardeşi Ebû Bekir, dayısı Mâlik b. Enes, Avf ve Abdirrâhmân b. Ebi'z-Zinâd gibi birçok âlimden hadis nakletmiştir. Kendisinden ise Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud ve Tirmizî gibi hadis âlimleri başta olmak üzere Ahmed b. Sâlih, Ahmed b. Yûsuf es-Sülemî, Ebû Muhammed ed-Dârimî, Osmân b. Saîd ed-Dârimî, Muhammed b. İsmâil et-Tirmizî ve Fazl b. Muhammed eş-Şa'rânî gibi önemli âlimler hadis rivâyetinde bulunmuşlardır.⁹ İbn Adî el-Cürcânî'nin

¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 407.

² İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VI, 348.

³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XII, 241-242.

⁴ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 264.

⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XII, 242-243; İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 407.

⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 409.

⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 218; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XII, 244.

⁸ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 264.

⁹ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, X, 391-392.

naklettiğine göre İmam Nesâî, İbn Ebî Üveys'i zayıf sayarken Yahyâ b. Maîn babası ve İbn Ebî Üveys'in hadis çaldığını ifade etmiştir.¹ Aynı zamanda Nadr b. Seleme el-Mervesî onun yalancı olduğunu kaydetmiştir.² Ancak hadis hafızı olarak nitelenen İbn Ebî Üveys hakkında Ahmed b. Hanbel "Lâ be'se bihî" terimini kullanırken, Ebû Hâtim er-Râzî "sıdk" terimini kullanmıştır. Ayrıca Buhârî ve Müslim'in kendisinden hadis nakletmesi sebebiyle ta'dîl edilmiştir.³ Mihne sürecindeki duruşu sebebiyle Ahmed b. Hanbel tarafınan övülmüş ancak Mihne döneminde baskı ve zulme maruz kalmıştır.⁴ Ahmed b. Hanbel'in onun hakkındaki görüşünden de anlaşılacağı üzere Halku'l-Kur'ân'ı kabul etmeyen İbn Ebî Üveys hicrî 226 yılında vefat etmiştir.⁵

İmam Tirmizî'nin naklettiğine göre İbn Ebî Üveys, Hz. Ömer'den naklen, Hz. Ebû Bekir'in bu ümmetin efendisi ve en hayırlısı olduğunu söylediğini nakletmiştir.⁶ Bu rivayeti ile hilafet ve efdal-tafdil tartışmalarına cevap vermek istemiştir. Bu bağlamda yine sahabeden Mihne'de tenkite tabi tutulan başta Hz. Ömer, Hz. Osmân, Hz. Ali akabinde Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın faziletlerine dair nakilde bulunmuştur.⁷

4. İbn Âişe, Ubeydullah b. Muhammed (ö. 228/843)

Tam adı Ubeydullah b. Muhammed b. Hafs olan İbn Âişe, Ebû Abderrâhmân künyesi ile tanınırken, et-Teymî ve el-Kuraşî nisbeleri ile bilinmektedir.⁸ Hammâd b. Seleme, Ubeydullâh b. Hassân,⁹ Mehdî b. Meymûn, Abdülvâhid b. Ziyâd,¹⁰ Ebû Avâne el-Vâsîfî, Vüheyb b. Hâlid, Cüveyriye b. Esmâ ve Süfyân b. Uyeyne gibi önemli şahsiyetlerden hadis almıştır. Kendisinden ise Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere Ebû Dâvud es-

¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 525.

² İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 525.

³ Zehebî, *Siyerü a 'lâmi'n-nübelâ*, X, 392.

⁴ Zehebî, *Siyerü a 'lâmi'n-nübelâ*, X, 394.

⁵ Zehebî, *Siyerü a 'lâmi'n-nübelâ*, X, 394.

⁶ Tirmizî, *Menâkıb*, 20.

⁷ Müslim, *Fezâil*, 48. (No. 2414)

⁸ Nevri, *Mevsûâtü akvâl*, II, 410.

⁹ Buhârî, *et-Târihü'l-kebîr*, V, 400.

¹⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 335.

Sicistânî, Ebû Bekir el-Esrem, Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Menî‘, İbn Ebi’d-Dünyâ, Ebû Zür‘a er-Râzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk el-Harbî ve Ebû Yûsuf Ya‘kûb b. Şeybe gibi âlimler hadis rivâyetinde bulunmuşlardır.¹ Ahmed b. Hanbel, “Sadûk fi’l-hadîs” terimini kullanmış İbn Âişe’yi övmüştür.² Ebû Hâtim ise “sika ve sadûk” terimleri ile niteleyerek ta’dîl onu etmiştir.³ Hadis âlimlerinin hakkındaki olumlu düşünceleri bilhassa Mihne döneminin başrolü olan Ahmed b. Hanbel’in onu övmesi ve ta’dîl etmesinden⁴ Halku’l-Kur’ân’ı kabul etmediği anlaşılmaktadır.

Sahâbe’nin fazileti hakkında rivâyetlerde bulunan İbn Aîşe’nin genel geçer sahabe anlayışından ödün vermediği anlaşılmaktadır.⁵ Muhaddis ve Ensâb âlimi İbn Âişe hicrî 228 yılında vefât etmiştir.⁶

5. Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843)

Mihne süreci mağdurlarından olan muhaddis ve fıkıh âlimi Nuaym b. Hammâd, Ebû Abdillâh künyesi ve el-Mervezî nisbesi ile bilinmektedir.⁷ Hafs b. Ğıyâs, İbrâhîm b. Sa’d, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Mübârek, Abdullah b. Vehb, Abdürrezzâk b. Hemmâm, İsâ b. Yûnûs, Mu’temir b. Süleymân, Vekî‘ b. Cerrâh, Velîd b. Müslim, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ve Ebû Dâvud et-Tayâlisî gibi meşhur âlimlerden hadis almıştır. Kendisinden ise İmam Buhârî başta Ebû Dâvûd, Tirmizî, İbn Mâce,⁸ Ahmed b. Âdem, Gunder, Ebû Hâtim er-Râzî ve Yahyâ b. Maîn gibi dönemin önemli âlimleri hadis nakletmiştir.⁹ Yahyâ b. Maîn, Nuaym b. Hammâd hakkında “sika” terimini kullanırken, el-Ezdî, hadislerini münker olduğunu ifade etmiştir. Hattâ hadis uydurduğuna dair bilgiler de nakledilmiştir. Mihne sürecinde Kur’ân’ın mahlûk olmadığı görüşünde olduğu dolayısıyla Mu’tasım döneminde Semerrâ’da hapse atılmış

¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, X, 313-314.

² Zehebî, *Siyerü a ‘lâmi’ n-nübelâ*, X, 314.

³ İbn Hacer el-Askânî, *Tehzîbü’ t-Tehzîb*, VII, 45.

⁴ Zehebî, *Siyerü a ‘lâmi’ n-nübelâ*, X, 314-318.

⁵ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili’s-Sahâbe*, s. 258.

⁶ Halîfe b. Hayyât, *Tabakâtü Halîfe b. Hayyât*, s. 401.

⁷ Buhârî, *et-Târîhü’ l-kebîr*, VIII, 100.

⁸ Zehebî, *Siyerü a ‘lâmi’ n-nübelâ*, X, 596.

⁹ Mizzî, *Tehzîbü’ l-Kemâl*, XXIX, 466-468.

ve hicrî 228 yılında hapiste vefât etmiştir.¹ Görüşünden dolayı kefenlenmediği, cenâze namazının kılınmadığı ve naaşının bir çukura atıldığı kaydedilmiştir.²

Mihne neticesinde hapiste vefat eden Nuaym b. Hammâd, *Kitâbü'l-Fiten* isimli bir eser tasnif etmiştir. Mezkûr eserde Sıffîn ve Cemel savaşları hakkında naklettiği rivâyetler eleştirilerile cevap mahiyeti taşımaktadır. Daha çok tarihî bir kaynağı andıran eserde hilâfet tartışmalarına cevaben Hz. Peygamber'den sonra halifelerin isimlerini içeren nakillerde bulunmuştur. Mesela Nuaym b. Hammâd, Hz. Muâviye'nin, Sıffîn savaşı hakkında böylesine bir fitne içine düşmektense savaştan önce vefat etmeyi temenî ettiğini bildirmektedir. Aynı bölüm Hz. Ali'nin pişmanlığını ifade eden hadisler de içermektedir.³ Nuaym b. Hammâd hilafet tartışmaları neticesinde eleştirilen özellikle hilâfeti ğasb ettiği iddia edilen Hz.Ebû Bekir sonrasında sırasıyla Hz. Ömer ve Hz. Osmân hakkında şu rivayeti nakleder; “Hz. Peygamber, Mescid-i Nebevî'yi inşa ederken ilk olarak Hz. Ebû Bekir bir taş getirip koydu. Ardından Hz. Ömer ve sonrasında Hz. Osman bir taş getirip koydu. Bunun üzerine Hz. Peygamber; “Benden sonra halife olarak gelecek kişiler bunlardır” dedi.”⁴ Nuaym b. Hammâd ilgili bölümde aynı muhtevaya sahip otuz üç hadis nakletmek suretiyle hilafet tartışmaları hakkındaki görüşünü beyan ederken tartışmalara da cevap vermiştir.

6. Ahmed b. Nasr el-Huzâî (ö. 231/846)

Ebû Abdillah künyesi ile tanınan Ahmed b. Nasr, el-Huzâî başta Hammâd b. Zeyd olmak üzere İbn Uyeyne ve Mâlik b. Enes gibi önemli muhaddislerden hadis dinlemiştir. Yahya b. Mâin başta olmak üzere Seleme b. Şebîb, Ahmed ed-Devrakî ve Abdullah b. Ahmed ed-Devrakî gibi meşhur hadis âlimleri kendisinden hadis nakletmişlerdir. Ebû Dâvûd, Ahmed b. Nasr'ın bir rivâyetini kitabına almıştır. Mihne sürecinde Kur'ân'ın mahlûk

¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XIII, 314; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, IV, 267-269.

² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XIII, 315.

³ Nuaym b. Hammâd, *Kitâbü'l-Fiten*, I, 113.

⁴ Nuaym b. Hammâd, *Kitâbü'l-Fiten*, I, 170.

olmadığını ifade ettiğinden dolayı baskı ve zülme uğrayan muhaddisler arasında yer alan Ahmed b. Nasr Bağdatlıları etrafında toplayarak isyâna kalkışsa da başarılı olamamış ve Vâsık döneminde hicrî 231 yılında başı kesilerek öldürülmüştür. Kesik başı meydanda uzunca bir süre meydanda durdurulmuştur. Hatta kulağına, tevbe etmediğini, hakkı seçmediğini inatla Halku'l-Kur'ân'ı kabul etmediğinden kanının Halife'ye helal kılındığını yazan bir ferman asılmıştır.¹ Tartışmalar sona erdiğinde Halife Mütevekkil'in talimatı ile Ahmed b. Nasr'ın kesik başı ailesine iade edilerek defnedilmiştir.²

7. Ebû Ya'kûb el-Büveytî (ö. 231/846)

Tam adı Yûsuf b. Yahyâ olan Ebû Ya'kûb, el-Büveytî nisbesinin yanı sıra el-Mısırî nisbesi ile de bilinmektedir. İmam Şâfi'nin ashâbından olduğu kaydedilen el-Büveytî, hadis ve fıkıh alanlarında uzmanlığı ile tanınmaktadır. Özellikle zâhid ve âbid kişiliği bilinmesiyle birlikte Abdullâh b. Vehb ve Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi gibi âlimlerden hadis dinlemiştir. Kendisinden ise Ebû İsmâil et-Tirmizi, İbrahim b. İshâk el-Harbî, Kâsım b. Müğîre el-Cevherî, Ahmed b. Mansûr er-Remâdî ve Kâsım b. Mansûr es-Simsâr rivâyette bulunmuştur.³ Fikhî konuları ihtivâ eden *el-Muhtasar* isimli eseri günümüze kadar ulaşmıştır.⁴ Münekkitler tarafından Sika ve Sıdk terimleri ile nitelenen el-Büveytî,⁵ Mihne hadiselerinde Hâlîfe Vâsık döneminde⁶ Mısır'dan, Bağdât'a götürülerek Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı hususunda imtihana tabi tutulmuş ve mahlûk olduğunu ikrar etmediğinden hapse atılmıştır.⁷ Ayağından zincirlenen el-Büveytî hapiste ezânı duyup abdest aldıktan sonra kapıya kadar gelmiş ve namaza gitmek istemiştir. Ancak muhafızlar tarafından müsaade edilmediğinde “*Allâh'ım sen biliyorsun ki ben senin davetine icabet ettim*

¹ Taberî, *Târîh*, IX, 135.

² Taberî, *Târîh*, IX, 134-135; Patton, *Ahmed b. Hanbel ve'l-Mihne*, s. 163; Kandemir, “Ahmed b. Nasr el-Huzâî”, *DİA*, II, 110.

³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XIV, 302.

⁴ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ve Murad Molla Kütüphanesinde mevcuttur. Ayrıca içeriğine dair bazı bilgileri es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ* isimli eserine alıntılanmıştır. Bkz. Özel, Ahmed, “Büveytî”, *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 500-501.

⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXXII, 473.

⁶ İrbilî, *Vefâyâtü'l-A'yân*, VII, 61.

⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XIV, 302.

ancak beni engellediler” dediği rivayet edilmiştir.¹ Mihne’de beklenen cevabı vermediğinden hapse atılıp boynuna ve ayaklarına demir zincir vurulduğu kaydedilen² el-Büvetî’nin hicrî 231 yılında hapiste vefat ettiği ifade edilmektedir.³

8. İbn Şebbe (ö. 262/876)

Biyografisi daha önce kısaca zikredilen İbn Şebbe, Mihne sürecinde sorguya çekilen hadis âlimleri arasındadır. Nitekim imtihana tabi tutulan İbn Şebbe, sorgulamada “*Kur’ân, Allâh’ın kelâmıdır. Mahlûk değildir*” demek suretiyle Halku’l-Kur’ân’ı reddeden âlimler arasına kaydedilmiştir. Hatta sorguda Halku’l-Kur’ân’ı kabul eden kişinin kâfir olup olmayacağı da kendisine sorulmuştur. Kimseyi tekfir etmediğini dile getiren İbn Şebbe’nin sorgu neticesinde kitapları yakılmış, baskı ve işkenceye maruz kalmış ve evine kapanmıştır.⁴

Hadis âlimi olmasının yanı sıra İbn Şebbe’nin tarih uzmanı ve şair olduğu kaynaklarda ifade edilmiştir. İbn Şebbe’nin günümüze ulaşan tek kitabı hadis rivayet metodunu esas alarak kaleme aldığı *Târîhü’l-Medîneti’l-münevvere* isimli eseridir.⁵ Eserin tamamı günümüze ulaşmasa da elimizde bulunan nüsha üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Hz. Peygamber ile ilgili konuları ihtiva ederken ikinci bölüm Hz. Ömer hakkında rivayetler içermektedir. Üçüncü bölümde Hz. Osman hakkındaki nakiller kaydedilmiştir. Eserin ikinci bölümünde Hz. Ömer’in heybeti, iffeti, kerametleri, dünya işlerindeki tutumu ve güzel ahlakı gibi fazilet içerikli rivayetleri de kapsamaktadır.⁶ Eserin üçüncü bölümünde ise Hz. Osman’ın Müslüman oluşu, mütavazi yapısı, savaş taraftarı olmadığı gibi fezâil türü rivayetlerin yanında şehit edilmesi ile ilgili nakiller kaydedilmiştir.⁷

¹Şîrâzî, *Tabakâtü’l-fukahâ*, s. 98.

²İrbilî, *Vefâyâtü’l-A’yân*, VII, 61.

³Şîrâzî, *Tabakâtü’l-fukahâ*, s. 98.

⁴Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XI, 208.

⁵Eser hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Fayda, Mustafa, “İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe’nin Medine-i Münevvere Tarihi”, *AÜİFD*, c. 28, s. 167-180.

⁶İbn Şebbe, *Târîhü’l-Medîne*, II, 654-949.

⁷İbn Şebbe, *Târîhü’l-Medîneti’l-münevvere*, III, 952-1315.

B. HALKU'L-KUR'ÂN'I KABUL EDENLER

1. İbrâhîm b. Mehdî (ö. 224/839)

Ebû İshâk künyesi ile nitelenen İbrâhîm b. Mehdî, Hârûn er-Reşîd'in kardeşidir.¹ Mübârek lakabı ile bilinen İbrâhîm b. Mehdî, annesi dolayısıyla İbn Şekle ismiyle de tanınmamaktadır.² Halife Me'mûn, Horasan'da bulunurken Bağdat'ta halife olarak ilan edilen İbrâhîm b. Mehdî'nin³ hadis, fıkıh, şiir ve mantık gibi alanlarda oldukça yetkin olduğu kaydedilmektedir. İbn Nedîm'in, *el-Fihrist* isimli eserinde naklettiğine göre *Kitâbü'-Edeb* başta olmak üzere *Kitâbü't-Tabîh*, *Kitâbü'l-Ğinâ* ve *Kitâbü't-Tayyib* isiminde eserler telif eden İbrâhîm b. Mehdî,⁴ Mübârek b. Fedâle, Hammâd el-Ebah gibi şahıslardan rivâyette bulunmuştur. Kendisinden ise oğlu Hibetüllâh, Humeyd b. Ferve,⁵ Halife b. Hayyât⁶ ve Ahmed b. Heysem nakilde bulunmuştur.⁷

Fezâilü's-Sahâbe türü eserlerde nakledildiğine göre Hz. Ebû Bekir'in faziletinden dolayı onun oğluna yardımcı olmuştur. Rivâyet tetkik edildiğinde Hz. Peygamber'den sonra en faziletli kişinin Hz. Ebû Bekir olduğu ifade edilmiştir.⁸ Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı hususunda menfî cevap vermemesinin⁹ yanı sıra hicrî 224 yılında Ramazan ayında Halife Mu'tasım döneminde vefât etmiştir.¹⁰

2. Ebû Osmân Saîd ed-Dabbî (ö. 225/840)

Tam adı Saîd b. Süleyman'dır. Ebû Osman künyesi ile bilinirken Dabbî nisbesi ile tanınmaktadır. Bağdatta ikamet etmiş olan Saîd ed-Dabbî,¹¹ Enes b.

¹ İrbilî, *Vefâyâtü'l-A'yân*, I, 39.

² Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, X, 557.

³ İrbilî, *Vefâyâtü'l-A'yân*, I, 39.

⁴ Sarıçam, İbrâhîm, "İbrâhîm b. Mehdî", *DİA*, İstanbul, 2000, XXI, 321.

⁵ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, X, 557.

⁶ İbn Hacer el-Askâlânî, *Lîsânü'l-mîzân*, I, 98.

⁷ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, X, 557.

⁸ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâilü's-Sahâbe*, s. 125.

⁹ Taberî, *Târîh*, VIII, s. 640.

¹⁰ İbn Hacer el-Askâlânî, *Lîsânü'l-mîzân*, I, 99.

¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, X, 119.

Malik, Leys b. Sa'd ve Züheyr b. Muâviye gibi önemli şahsiyetlerden hadis nakletmiştir.¹ Kendisinden ise Yahyâ b. Maîn, Muhammed b. Şucâ' ve Muhamed b. Hatim b. Meymûn gibi şahıslar hadis almıştır. Mihne sürecinde Kur'ân'ın mahlûk olduğunu ikrâr etse de hadis ilminde Sika ve Me'mûn terimleri ile nitelendirilmiştir.

Sa'dûye lakabı ile de meşhur olan Saîd b. Süleyman sahabeinin fazileti hakkında rivâyet naklettiği görülmektedir. Özellikle Ehl-i Beyt başta olmak üzere² Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in cennet ehlinden olduklarına dair³ fazilet içerikli rivayetleri bulunmaktadır. Hicri 225 yılında vefat ettikten bir gün sonra defnedilmiştir.⁴

3. Ebû Nasr et-Temmâr (ö. 228/842)

Tam adı Abdümelik b. Abdülaziz olan Ebû Nasr, Horasan asıllıdır.⁵ Sika ve fazıl gibi terimlerle nitelenmesiyle birlikte Hammâd b. Seleme'den hadis almıştır. Kendisinden ise Ebû Zur'a hadis nakletmiştir.⁶ Hicri 228 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.⁷

Mihne döneminde Halku'l-Kur'ân tartışmalarında müspet cevap veren Ebû Nasr et-Temmâr bu tutumu sebebiyle Ahmed b. Hanbel tarafından hadis alınmayacaklar listesine yazılmıştır.⁸ Sahabeden Hz. Ebû Bekir⁹ başta olmak üzere Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın faziletine dair hadisler nakletmiştir.¹⁰

4. Muhammed b. Sa'd (ö. 230/845)

Ebû Abdillâh künyesi ile nitelenen İbn Sa'd, el-Basrî ve el-Bağdâdî nisbeleri ile anılmaktadır.¹¹ Süfyân b. Uyeyne, İsmail b. Uleyye, Muhammed b.

¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 30.

² Tirmizî, *Menâkıb*, 46.

³ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 216.

⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 244-245.

⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 245.

⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, V, 358.

⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 245.

⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, IV, 410.

⁹ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 439.

¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 516.

¹¹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, III, 75.

Ebî Füdeyk, Velîd b. Müslim,¹ Ebû Velîd et-Tayâlisî,² Vekî' b. Cerrâh, Abdullah b. Numeyr ve Muhammed b. Mus'ab³ gibi dönemin önemli âlimlerinden hadis almıştır. Kendisinden ise Hâris b. Ebî Üsâme, Ebû Bekir b. Ebi'd-Dünyâ⁴ ve Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzûrî gibi âlimler hadis nakletmiştir.⁵ Bilhassa *et-Tabâkâtü'l-Kebîr* isimli eseri ile tanınan başta hadis ilmi olmak üzere siyer, neseb ve tarih alanlarında uzmandır. Mihne sürecinde sorguya tabi tutulduktan sonra baskı ile Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul ettiğinden serbest bırakılan İbn Sa'd hakkında münekkitler cerh etmeyi tercih etmeyerek kendisini "sıdk" terimiyle nitelemişlerdir.⁶ Özellikle muhaddisler tarafından bir râvi olarak adalet kapsamında değerlendirilse de Yahyâ b. Mâin'in onu yalancılık ile itham ettiği kaydedilmektedir.⁷

İbn Sa'd'ın sahabe hakkındaki görüşü incelendiğinde özellikle *Tabakâtü'l-Kübrâ* isimli eserinde Hülefâ-i Râşidîn başta olmak üzere sırasıyla aşere-i mübeşşere, Hz. Peygamber'in torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin gibi sahâbîlere eserinde kapsamlı bir şekilde yer vermiştir. Fazilet sıralaması Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olduğundan hilafet tartışmalarında menfi bir tavrın varlığından söz edilemez. Hicrî 230 yılında altmış iki yaşında Bağdât'ta vefât eden İbn Sa'd, Bâbü's-Şâm olarak isimlendirilen mezarlığa defnedilmiştir.⁸

5. Alî b. el-Ca'd (ö. 230/844-45)

Bağdat'ın hadis âlimlerinden olan Ali b. Ca'd, Ebü'l-Hasan künyesi ile bilinirken, el-Cevherî nisbesi ile anılmaktadır. Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes, Şu'be b. Haccâc, İbn Ebî Zi'b, Kays b. Rebî', Hammâd b. Seleme, Hammâd b. Zeyd, Hemmâm b. Yahyâ ve Abdurrahmân b. Sâbit b. Sevbân gibi âlimlerden

¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, II, 369.

² İbn Hacer el-Askânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 182.

³ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, X, 664.

⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, II, 369.

⁵ İbn Hacer el-Askânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 182.

⁶ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, III, 75.

⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, II, 369.

⁸ İrbilî, *Vefâyâtü'l-A'yân*, IV, 351. Ayrıca bkz. Fayda, Mustafa, "İbn Sa'd", *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 294-297.

hadis dinlemiştir.¹ Ali b. Ca'd'dan ise İmam Buhârî başta olmak üzere Ebû Dâvûd, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel gibi dönemin meşhûr âlimleri hadis rivâyet etmişlerdir.²

İmam Müslim kendisinden hadis duyduğu halde bid'at ehli olduğu düşüncesi dolayısıyla *es-Sahîh*'inde ilgili hadisi tahrir etmemiştir. Nitekim "Sika" terimiyle niteleyerek ta'dîl etse de Ali b. Ca'd'ın, Cehmiyye'ye mensup olduğunu ifade etmiştir.³

Ebû Cafer el-Ukaylî'nin ifadesine göre sahabeye dil uzattığı gerekçesiyle kendisinden hadis nakledilmesinin yasaklandığı da kaynaklarca kaydedilmiştir.⁴ Ancak Fezâilü's-Sahâbe litaratürü tarandığında Hz. Ebû Bekir,⁵ Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin fazileti hakkında rivâyette bulunduğu da görülmektedir. Ayrıca kendisine nisbet edilen *el-Müsned* isimli eserde "İnsanların en hayırlıları benim asrında yaşayanlardır. Sonra bunları takip edenlerdir, sonra da bunları takip edenlerdir" hadisini nakletmek suretiyle sahabenin faziletine vurgu yapmıştır.⁶ Mezkûr eserde bütün sahâbîlerin faziletine vurgu yapıldıktan sonra Ensâr'ın faziletine⁷ ve özellikle Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in\ Hz. Peygamber'den sonra en faziletli kişiler olduğuna ayrıca işaret edilmiştir.⁸ Mihne sürecinde Ku'rân'ın yaratılmış olduğu görüşünde olanlara karşı duramayacağını ifade eden Ali b. Ca'd hicrî 230 yılında vefat etmiştir.⁹

6. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848)

Meşhûr muhaddislerden olan Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekeriyâ olarak künyelenirken el-Mürri ve el-Bağdâdî nisbesi ile meşhur olmuştur.¹⁰ İmam,

¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, XI, 360.

² Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, X, 459-461.

³ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, III, 116.

⁴ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, X, 465.

⁵ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâilü's-Sahâbe*, s. 416-437.

⁶ Ali b. Ca'd, Ebû'l-Hasen Ali b. el-Ca'd el-Cevherî, *el-Müsned*, Beyrut, 1410/1990, s. 196. Ayrıca bkz. Buhârî, Şehâdât 9, Fezâilü'-Ashâb 1; Müslim Fezâilü's-Sahâbe 214.

⁷ Ali b. Ca'd, *el-Müsned*, s. 213.

⁸ Ali b. Ca'd, *el-Müsned*, s. 311.

⁹ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, X, 459-461.

¹⁰ Muhammed b. Mükerrrem, *Muhtasaru Târîhi Dimeşk*, XXVII, 295.

Hâfiz Şehu'l-muhaddisîn vasıfları ile anılmasının yanı sıra Abdullah b. Mübârek, Hüşeym, İsmail b. Ayyâş, Mu'temir b. Süleymân, Süfyân b. Uyeyne, Ğunder, Ebû Muâviye, Hafs b. Ğıyâs, Cerîr b. Abdilhamîd, Mervân b. Muâviye, İsa b. Yûnus, Vekî' b. Cerrâh, Ma'n, Ali b. Hâşim, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahmân b. Mehdî veAffân b. Müslim gibi dönemin meşhûr âlimlerinden hadis almıştır. Kendisinden ise Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd ve Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere Muhammed b. Sa'd, Ebu Zur'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî, Hanbel b. İshâk, Muhammed b. Osmân b. Ebî Şeybe ve Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî gibi daha birçok âlim hadis rivayet etmiştir.¹ Bilhassâ *et-Târîh ve'l-İlel* isimli eseri meşhûr olan Yahyâ b. Maîn, Mihne sürecinde Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünde olduğunu ifade etmesi sebebiyle Ahmed b. Hanbel kendisine menfî bir tavır takınmıştır. Öyle ki Ahmed b. Hanbel'in, Yahyâ b. Maîn'i kastederek "*Mihne sürecinde Kur'an'ın mahlûk olduğunu ikrar edenlerden hadis yazmayı kerih görürüm*" dediği nakledilmektedir.² Ancak Yahyâ b. Maîn Kur'an'ın mahlûk olduğunu can güvenliği ve baskı sebebiyle söylediğini ifade etmiştir.

Sahabe'nin fazileti hakkında Hz. Peygamber'den sonra genel kabul gören Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osmân ve sonrasında Hz. Ali şeklinde bir sıralamayı tercih ettiğini ifade etmiştir. O Hz. Ali'nin, Hz. Osmân'dan daha faziletli olduğunu iddia eden kişinin hata ettiğini söylemesinin yanı sıra Sahâbe'ye dil uzatanın da sika sayılamayacağını dile getirmiştir.³ Ayrıca Hz. Ebû Bekir,⁴ Hz. Ömer,⁵ Hz. Hatice,⁶ Abdullah b. Abbâs⁷ ve Ehl-i Beyt'in faziletleri hakkında nakillerde bulunmuştur. Hicrî 233 yılında vefat eden Yahyâ b. Maîn'in bir milyona yakın hadis yazdığı kaynaklarca kaydedilmektedir.⁸

¹ Zehebî, *Siyerü a 'lâmi'n-nübelâ*, XI, 72-73.

² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, IV, 410.

³ Metû'î, *Mededü'l-Habîri'l-Alîm*, s. 29.

⁴ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 67-71

⁵ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 212.

⁶ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 853.

⁷ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 978.

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahatlı, Erdiñ, "Yahyâ b. Maîn", *DİA*, İstanbul, 2013, XLIII, 256-257.

7. Züheyr b. Harb (ö. 234/849)

Züheyr b. Harb, Ebû Hayseme künyesi ile bilinirken el-Bağdâdî ve el-Nesâî nisbeleri ile tanınmaktadır. Velid b. Müslim, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Saîd el-Kattân gibi önemli âlimlerden hadis nakletmiştir. Kendisinden ise Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Nesâî, İbrâhim el-Harbî ve İbn Ebi'd-Dünya gibi şahsiyetler hadis almıştır. Yahya b. Maîn ve Nesâî onu sika, me'mûn terimleriyle nitelerken Ebû Hâtim sadûk olarak değerlendirmiştir.¹

Mihne dönemi sorgularında Kur'ân'ın yaratılmış olduğu fikrine karşı çıkmadığı kaydedilen Züheyr b. Harb² sahabenin faziletini içeren birçok hadis nakletmiştir. Genelde sahabenin tamamının fazileti hakkında nakilde bulunurken³ özelde Mihne sürecinde eleştirilere maruz kalan Hulefâ-i Râşidîn'den Hz. Ebû Bekir'in fazileti başta Hz. Ömer'in⁴ cennet ehli olduğuna dair fazilet içerikli rivâyetler nakletmiştir.⁵ Yine Hz. Ali⁶, Abdullah b. Mesûd,⁷ Ebû Ubeyde b. Cerrâh,⁸ Hz. Hatice,⁹ Hz. Aîşe,¹⁰ Hz. Fâtıma,¹¹ Ümmü Eymen,¹² Sa'd b. Muâz,¹³ Abdullah b. Abbâs,¹⁴ Enes b. Mâlik,¹⁵ Abdullah b. Selâm¹⁶ ve Hasan b. Sâbit¹⁷ gibi önemli sahâbiler hakkında fazilet ihtiva eden rivâyetler nakletmiştir.

8. Ali b. Medîni (ö. 234/849)

Ebu'l-Hasan Künyesi ile bilinen Ali b. Medîni hadis ilminde şeyh, imam ve mü'minlerin emiri terimleri ile nitelendirilmiştir. Hammâd b. Zeyd,

¹ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 489-491.

² Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 489-491

³ Müslim, Fezâil, 208.

⁴ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 354.

⁵ Müslim, Fezâil, 1, 15, 20.

⁶ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 620; Müslim, Fezâil, 36.

⁷ Müslim, Fezâil, 45.

⁸ Müslim, Fezâil, 53.

⁹ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 855; Müslim, Fezâil, 75.

¹⁰ Müslim, Fezâil, 81.

¹¹ Müslim, Fezâil, 97.

¹² Müslim, Fezâil, 103.

¹³ Müslim, Fezâil, 127.

¹⁴ Müslim, Fezâil, 138.

¹⁵ Müslim, Fezâil, 142.

¹⁶ Müslim, Fezâil, 147.

¹⁷ Müslim, Fezâil, 187.

Süfyân b. Uyeyne, Velid b. Müslim ve Yahyâ b. Saîd gibi önemli kişilerden hadis dinlemiştir. Kendisinden ise Ahmed b. Hanbel, Hanbel b. İshâk, Buhârî ve Ebû Dâvûd gibi âlimler hadis almıştır. İlelü'l-hadîs alanında meşhur olan Ali b. Medînî hicrî 234 yılında vefat etmiştir.¹

Mihne dönemi Halku'l-Kur'ân tartışmalarında müspet cevap vermese de karşı bir duruş sergileyememiştir. Aktif mihne uygulayıcısı olan İbn Ebî Duâd ile olan yakın ilişkisinden dolayı Ahmed b. Hanbel kendisinden hadis almayacağını ifade etmiştir.² Dolayısıyla Halku'l-Kur'ân'ı kabul eden muhaddisler arasında zikredilen Ali b. Medînî, Hz. Peygamber'i gören ve sahabeyi gören kişinin cehenne girmeyeceğine dair sahabenin geneli hakkında fazilet içeren hadisler nakletmiştir.³ Aynı şekilde Hz. Peygamberin amcası Abbâs b. Abdilmuttalib ve Hulefâ-i Râşidîn'nin faziletleri hakkında da hadis rivayet etmiştir.⁴

9. Muhammed b. Hâtim (ö. 235/850)

Ebû Ca'fer künyesi ile bilinen Muhammed b. Hâtim el-Messîsî nisbesi ile tanınmaktadır. Âbid ve sadûk terimleri ile nitelenmesinin yanı sıra Abdullah b. Mübârek, Süfyân b. Uyeyne ve Mervân b. Uyeyne gibi önemli âlimlerden hadis nakletmiştir. Kendisinden ise İmam Müslim, İmam Nesâî ve İmâm et-Tirmizî gibi hadis âlimleri hadis almıştır.⁵ Ebû Abdullah künyesi ile de tanınan Muhammed b. Hâtim, Bağdat'ta hicrî 235 yılında vefat etmiştir.⁶

Mihne dönemi sorgulamalarında menfî cevap verdiği kaydedilmeyen Muhammed b. Hâtim, Mihne sürecinde tenkite tabi tutulan Hulefâ-i Râşidîn'den Hz. Ebû Bekir,⁷ Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın⁸ faziletine dair hadisler nakletmiştir. İlgili rivâyette mezkûr sahâbiler dışında fazilet sıralaması

¹ Zehebî, *Siyerü a 'lâmi'n-nübelâ*, XI, 42-59.

² Ukaylî, *ed-Du'afâü'l-kebir*, III, 235.

³ Tirmizî, *Menâkıb*, 57.

⁴ İsfehânî, *Fezâilü'l-Hulefâi'r-râşidîn*, s. 129.

⁵ Zehebî, *Siyerü a 'lâmi'n-nübelâ*, XI, 451-552.

⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VII, 256.

⁷ el-Esbehânî, *Fezâilü'l-Hulefâi'r-râşidîn*, s. 45.

⁸ el-Esbehânî, *Fezâilü'l-Hulefâi'r-râşidîn*, s. 80.

gözetilmediği vurgulanmıştır.¹ Sahâbenin geneli hakkında fazilet içerikli rivâyetler yanında² sahabeden Ebû Talhâ el-Ensârî,³ Abdullah b. Mes'ûd,⁴ Selmân el-Fârisî, Suheyb ve Bilâl el-Habeşî⁵ hakkında fazilet muhtevalı hadisler nakletmiştir.

10. el-Kavârîrî, Ubeydullah b. Ömer (ö. 235/850)

Hakkında muhaddisü'l-İslâm, hâfız ve imâm nitelermeleri yapılan el-Kavârîrî hicrî 152 yılında doğmuştur. Hammâd b. Zeyd, Ebû Avâne ve Süfyân b. Uyeyne gibi dönemin meşhur âlimlerinden hadis almıştır. Kendisinden ise Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Mihne âlimlerinden Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve İbn Sa'd gibi önemli hadis âlimleri hadis nakletmiştir.⁶ Yahyâ b. Maîn ve İbn Sa'd tarafından hadis ilminde sika terimi ile nitelenirken Ebû Hâtim tarafından sadûk terimi ile anılmıştır.⁷ Mihne sürecinde ilk sorgulamda bütün baskı ve işkencelere rağmen Kur'ân'ın yaratılmış olduğu fikrini kabul etmeyen el-Kavârîrî⁸ tekrar sorguya alınmış ve Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu baskı ile kabul etmiştir.⁹ Kur'ân mahlûktur dedikten sonra serbest bırakılan el-Kavârîrî hicrî 235 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁰

Mihne sürecinde artan sahabî hakkındaki tenkitlerle yüzyüze gelen el-Kavârîrî tenkite tabi tutulan başta Aşere-i Mübeşşere¹¹ olmak üzere Hz. Ebû Bekir,¹² Hz. Ömer, Hz. Osman,¹³ Hz. Ali,¹⁴ Talhâ b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Abdurrahmân b. Avf,¹⁵ Abdullah b. Amr¹⁶ ve

¹ Buhârî, Menâkıb, 7.

² Müslim, Fezâil, 214.

³ Müslim, Fezâil, 107.

⁴ Müslim, Fezâil, 110.

⁵ Müslim, Fezâil, 170.

⁶ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 442-443.

⁷ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 443.

⁸ Taberî, *Târih*, VIII, s. 644.

⁹ Taberî, *Târih*, VIII, s. 644.

¹⁰ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 445.

¹¹ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 109-219.

¹² Tirmizî, Menâkıb, 33.

¹³ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 219; Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü Osmân b. Affân*, s. 88.

¹⁴ Müslim, Fezâil, 30; Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 647.

¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 219.

¹⁶ Müslim, Fezâil, 129.

Ubey b. Ka‘b¹ gibi sahâbîler hakkında onlara övgü ve müjde ihtiva eden fazilet içerikli rivayetler nakletmiştir.

11. Ebû Ma‘mer İsmâîl b. İbrâhîm el-Katî‘î (ö. 236/851)

Hadis ilminde hafız, imâm ve sebt terimleri ile nitelenen İsmâîl b. İbrâhîm, el-Hüzelî, el-Bağdâdî ve el-Herevî nisbeleri ile tanınmaktadır. Hicri 150 yılında doğduğu kaydedilen İsmâîl b. İbrâhîm, Abdullah b. Mübârek, Süfyân b. Uyeyne ve İsmâîl b. Ayyâş gibi dönemin önemli âlimlerinden hadis alımıştır. Kendisinden ise Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Abdullah b. Ahmed b. Hanbel gibi hadis âlimleri hadis nakletmiştir. Mihne süreci sorgulamalarında olumlu cevap veren İsmâîl b. İbrâhîm hicrî 236 yılında seksenli yaşlarda vefat etmiştir.²

İsmâîl b. İbrâhîm mihne sorgularında Halku'l-Kur‘ân‘ı baskıdan dolayı kabul ettiği için küfre düştüğünü ifade etse de Ahmed b. Hanbel ondan hadis yazılmayacağını söylemiştir.³ Mihnede dik duruşunu koruyamamış âlimler arasına kaydedilen İsmâîl b. İbrâhîm sahâbeden Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer,⁴ Hz. Osman,⁵ Hz. Fâtıma⁶ ve Abdullah b. Abbâs‘ın⁷ faziletlerine dair hadisler nakletmiştir

12. Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855)

Ebû Recâ künyesi ile anılan Kuteybe b. Saîd, es-Sekafî nisbesi ile bilinmektedir. Hadis ilminde imam, muhaddis, sika ve râviyetü'l-İslâm terimleri ile nitelenen Kuteybe b. Saîd hicrî 149 yılında doğmuştur. Mâlik b. Enes, Leys b. Sa‘d, Şerîk, Abdullâh b. Mübârek ve Hammâd b. Zeyd gibi dönemin önemli birçok âliminden hadis rivâyet etmiştir. Kendisinden ise

¹ İbn Sa‘d, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, II, 258-259.

² Zehebî, *Siyerü a‘lâmi‘n-nübelâ*, XI, 69-71.

³ Zehebî, *Siyerü a‘lâmi‘n-nübelâ*, XI, 71.

⁴ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili‘s-Sahâbe*, s. 171.

⁵ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili‘s-Sahâbe*, s. 468, 474.

⁶ Müslim, *Fezâil*, 94.

⁷ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili‘s-Sahâbe*, s. 952.

Buhârî, Müslim,¹ Ebû Dâvud, Nesâî, Tirmizî, İbn Mace ve Ahmed b. Hanbel gibi muhaddisler hadis nakletmiştir.²

Mihne döneminde Halku'l-Kur'ân fikrini reddettiğine dair bir kayıt bulunmayan Kuteybe b. Saîd³ genelde sahabenin tamamının faziletini ihtiva eden rivayetler nakletmiş⁴ özelde ise Ehl-i Beyt başta olmak üzere⁵ Hz. Ebû Bekir,⁶ Hz. Ömer,⁷ Hz. Osmân, Hz. Ali,⁸ Talhâ b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm,⁹ Sa'd b. Ebî Vakkâs,¹⁰ Zeyd b. Hârise, Üsâme b. Zeyd,¹¹ Hz. Âişe,¹² Abdullah b. Mes'ûd,¹³ Enes b. Mâlik,¹⁴ Abdullah b. Sellâm,¹⁵ Ebû Hureyre,¹⁶ Abbâs b. Abdilmuttalib,¹⁷ Selmân el-Fârisî,¹⁸ Cerîr b. Abdillâh,¹⁹ Ebû Ubeyde b. Cerrâh²⁰ ve Abdurrahmân b. Avf,²¹ gibi sahâbiler hakkında fazilet içerikli rivâyetler nakletmiştir.

13. Seccâde, Hasan b. Hammâd el-Bağdâdî (ö.241/855)

Ebû Ali künyesi ile bilinen Hasan b. Hammâd, el-Hadramî ve el-Bağdâdî nisbeleri ile anılmaktadır. Hafs b. Ğıyâs ve Muhammed b. Fudayl gibi âlimlerden hadis nakletmiştir. Kendisinden ise Ebû Dâvud, İbn Mâce, Nesâî ve

¹Kuteybe b. Saîd'ten imam Buhârî yaklaşık 380 hadis naklederken İmam Müslim 668 hadis rivâyet etmiştir. Bkz. Çakın, Kâmil, "Kuteybe b. Saîd", *DİA*, Ankara, 2002, XXVI, 491-492.

²Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 13-20.

³Şahyar, Ataullah, "Bid'at Ehliinden Hadis Rivâyeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta'dile Etkisi", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 12, sy. 24, ss. 47-48.

⁴Müslim, Fezâil, 210, 215.

⁵Tirmizi, Menâkıb, 32.

⁶Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâilü's-Sahâbe*, s.527; Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 5.

⁷Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâilü's-Sahâbe*, s. 352-414; Müslim, Fezâil, 16, 23; Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 8.

⁸Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâilü's-Sahâbe*, s. 620, 659, 693; Müslim, Fezâil, 32, 33, 34, 35, 36; Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 14.

⁹Müslim, Fezâil, 50; Tirmizi, Menâkıb, 58; Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 32.

¹⁰Müslim, Fezâil, 40, 42.

¹¹Müslim, Fezâil, 62; Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 24.

¹²Müslim, Fezâil, 85.

¹³Müslim, Fezâil, 117; Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 48.

¹⁴Müslim, Fezâil, 144.

¹⁵Müslim, Fezâil, 150.

¹⁶Müslim, Fezâil, 159.

¹⁷Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 22.

¹⁸Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 52.

¹⁹Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 59.

²⁰Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 28.

²¹Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 31.

Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî gibi muhaddisler rivayette bulunmuştur.¹ Sika bir râvî olduğu ifade edilen² Hasan b. Hammâd hicrî 241 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.³

Mihne sürecinde baskı ve zulme maruz kalan Hasan b. Hammâd ilk sorgulamda bütün işkencelere rağmen Halku'l-Kur'ân fikrini kabul etmemiştir. Zincire vurulan Hasan b. Hammâd tekrar sorguya alınmış ve Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştır. Baskı ile Halku'l-Kur'ân fikrini kabul eden Hasan b. Hammâd sorgudan sonra serberst bırakılmıştır.⁴ Belli bir süre sonra Hasan b. Hammâd'ın durumu Ahmed b. Hanbel'e sorulduğunda Ahmed b. Hanbel baskı ve zorlama dolayısıyla onu mazur görebileceğini ifade etmiştir.⁵ Kerhen Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul etsede Mihne sürecinde tenkite tabi tutulan sahabîlerin fazileti hakkında ehli hadis çizgisini bozmamıştır. Mesela Mihne döneminde eleştirilen Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer,⁶ Hz. Osmân⁷ ve Hz. Ali⁸ gibi sahâbilerin yanında Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin⁹ gibi sahâbiler hakkında fazilet içerikli rivayetler nakletmiştir. Örneğin Muâz b. Cebel'den naklen "Hz. Ömer Cennet ehliendir. Hz. Peygamber'in rüyasında ve uyanık halde gördükleri haktır. Nitekim Hz. Peygamber şöyle demiştir; "*Cennette idim. Birden bir ev gördüm. Evi sordum. O evin Hz. Ömer'e ait olduğu söylendi*"¹⁰ gibi fezail litaratürüne girecek hadisler nakletmiştir.

¹İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, s. 212; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, VII, 306. Ayrıca bkz. Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 392.

²Dönemin sika âlimlerinden olduğu ifade edilen Hasan b. Hammâd hakkında Ahmed b. Hanbel "*Kendisi sünnet sahibi bir insandır. Bana onun hakkında hayırlı ve iyi haberlerde başka bir şey ulaşmadı*" demiştir. Bkz. Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 393.

³Buhârî, *et-Târîhü'l-evsat*, II, 275.

⁴Taberî, *Târîh*, VIII, s. 644.

⁵Hanbel b. İshâk, *Zikru mihne*, s. 35-37. Mazur görülebileceğine delil olarak "*Kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâra saparsa -kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna olmak üzere- kim kalbini inkâra açarsa işte Allah'ın gazabı bunlardır; bunlar için çok büyük bir azap vardır.*" Nahl, 16/116 ayeti delil olarak kullanmıştır. Bkz. Hanbel b. İshâk, *Zikru mihne*, s. 37.

⁶Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 249

⁷Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 512.

⁸Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 672.

⁹Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 787.

¹⁰Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 336.

14. Ahmed b. İbrâhîm ed-Devrakî (ö. 246/860)

Bağdat muhaddislerinden olan Ya'kûb b. İbrâhîm ed-Devrakî'nin kardeşi olan Ahmed b. İbrâhîm,¹ Ebû Abdillâh künyesi ile meşhurdur. İsmail b. Uleyye, Hüşeym b. Beşîr (ö. 183/799), Abdurrâhmân b. Mehdî, Kuteybe b. Saîd ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî gibi zamanın meşhur hadis âlimlerinden hadis dinlemiştir. Kendisinden ise İmam Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, İbn Mâce, İbn Ebü'd-Dünyâ ve Abdullah b. Ahmed b. Hanbel gibi önemli şahsiyetler hadis nakletmiştir.² Hakkında sika ve sadûk nitelemeleri yapılan Ahmeb b. İbrâhîm, Mihne döneminde sorguya alınmış diğer âlimler gibi baskı ve işkence dolayısıyla Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştır.³ Zehebî kendisinin bazı eserler tasnif ettiğini bildirmektedir.⁴

Mihne mağdurlarından olan Ahmed b. İbrâhîm'in sahabe'nin fazileti hakkında sadece, Hz. Ebû Bekir hakkında Vekî' b. Cerrâh'ın "Hz. Ebû Bekir olmasaydı İslam elden giderdi"⁵ sözünü nakletmiştir. Kuvvetle muhtemel Mihne olayı dolayısıyla köşesine çekildiğinden kaynaklarda hakkında fazla bilgi bulunmayan Ahmed b. İbrâhîm hicrî 246 yılında da vefat etmiştir.⁶

15. İbnü's-Selcî (ö. 266/880)

Asıl adı Muhammed b. Şucâ' olan İbnü's-Selcî, Ebû Abdillâh künyesi ile anılmaktadır.⁷ Irak bölgesinin fakihlerinden olan İbnü's-Selcî, Vekî' b. Cerrâh, Yahyâ b. Âdem, İsmâîl b. Uleyye, Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî gibi âlimlerden rivayette bulunmuştur. Ondan ise İbn Şeybe (ö. 262/875) gibi

¹ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabâkâtü'l-Hanâbile*, I, 414.

² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, IV, 224; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, I, 251; Zehebî, *el-Kâşif*, I, 189.

³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, IV, 224-225.

⁴ Ahmed b. İbrâhîm'in günümüze ulaşan eserinin adı *Müsnedü Sa'd b. Ebî Vakkâs*'tır. Ancak o eserine Sa'd b. Ebî Vakkas ile ilgisi bulunmayan başta Hz. Âişe olamk üzere Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Amr b. Âs, Ebû Hureyre ve Zührî'nin sözleri olan rivayetleri de kitabına dâhil etmiştir. Eser Âmir Hasan Sabri tarafından neşredilmiştir. Bkz. Kandemir, "Devrakî, Ahmed b. İbrâhîm", *DİA*, İstanbul, 1994, IX, 247-248.

⁵ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâilî's-Sahâbe*, s. 138.

⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, IV, 225.

⁷ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 379.

muhaddisler hadis almıştır.¹ Hadis uydurduğundan dolayı² kezzâb-yalancı olduğu kaydedilen İbnü'-Selcî hicrî 266 yılında vefat etmiştir.³ Cenâze namazını Ebû Abdillâh Muhammed b. Tâhir'in, Tâhire binti Abdillâh b. Tâhir'in evinde kıldırıldığı rivayet edilmiştir.⁴

Mihne döneminde Kur'ân'ın yaratılmış olduğu görüşünü savunduğundan Ahmed b. Hanbel tarafından hevâ sahibi ve bidatçi olarak nitelenmiştir. Hatta Mihne dönemi mağdurlarından olan el-Kavârîrî ölmeden on yıl evvel İbnü's-Selcî'nin kâfir olduğunu dile getirmiştir.⁵ Mihne uygulayıcılarından olan Bişr b. Ğıyâs el-Merîsî'nin ashabından olduğu gerekçesiyle⁶ Dârîmî'nin, Bişr b. Ğıyâs'a yazdığı reddiyenin aynı zamanda görüşlerinden dolayı İbnü's-Selcî'yi de hedef aldığı kaydedilmektedir.⁷ Kaynakların kaydettiğine göre *Kitâbü Tashîhi âsari'l-kebir*, *Kitâbü'n-Nevâdir*, *Kitâbü'l-Müdârabe*⁸ ve *Kitâbü'l-Menâsik*⁹ isimli eserler veren İbnü's-Selcî'nin sahâbenin faziletine dair rivâyetine rastlamadık.

B. MİHNE DÖNEMİNDE EHL-İ HADİSİN SAHABE ELEŞTİRİLERİNE KARŞI ALDIKLARI TEDBİRLER

Mihne sürecinde sahabîler hakkında ileri sürülen tenkit, iftara ve saldırılar şiddetini arttırmış, bu faaliyetler ya siyasi otoritenin desteği ile ya da telif edilen eserler yoluyla yapılmıştır. Özellikle sahabe hakkında müstakil olarak yazıla gelen Mesâlibü's-Sahâbe gibi yeni bir literatür türü ortaya çıkarken sahâbîler hakkındaki tenkitler siyâsi bir söylem halini almıştır. Halife Mu'tazid'in, Hz. Mûaviye hakkında lanet içeren hutbe hazırlanması ve

¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, II, 224-225; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXV, 362.

² Cürcânî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, VII, 550-551.

³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, II, 224-226.

⁴ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 291.

⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXV, 363.

⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, III, 578.

⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, XXV, 363.

⁸ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 291.

⁹ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 379.

insanlara okunmak üzere kitâbeler yazılması¹ Fezâilü's-Sahâbe literatürünün ortaya çıkmasında ilk etken olarak gösterilse de sahih hadisleri bir araya toplamak amacıyla yazılageldikleri de bilinmektedir. Bu bağlamda Fezâilü's-Sahâbe türü eserler sahâbiler hakkındaki fazilet ihtiva eden sahih hadisleri cem etme amacının yanında ilgili olaylara tepkisel bir duruş sergilemek amacıyla da tasnif edilmişlerdir.

Mihne döneminde sahâbeye yönelik eleştirilere cevap mahiyeti taşıyan Fezâil türü eserler tek tek incelenmeden önce Fezâilü's-Sahabe literatürü hakkında genel bilgi vermek gerekmektedir.

Fezâilü's-Sahâbe sahâbenin iyilikler ve üstünlüklerini ortaya koymak suretiyle Ashâb'ı muhaliflere karşı savunmak için tasnif edilmiş bir literatür türüdür. Genellikle kaynaklarda Fezâilü's-Sahâbe şeklinde ifade edilse de Fezâilü Ashâbı'n-Nebî, Fezâilü'l-Ashâb Menâkibü's-Sahâbe ve Ma'rifetü's-Sahâbe şeklinde de kullanımı mevcuttur. Kaynaklarda sahâbenin fazileti ve üstünlüklerini ihtivâ eden eserler genellikle müstakil bir kitap olarak Fezâilü's-Sahâbe ünvanıyla telif edilse de bir kitabın içeriğinde bâb başlıkları halinde de kaleme alınmışlardır.²

Kaynaklar incelendiğinde Ashâb-ı Kirâm'ın tabakalar halinde tasnif edildiği müşahede edilmektedir. Sahâbeyi Hz. Peygamber'i görmek şartı koyarak sadece tek tabaka halinde gören âlimlerin yanı sıra on yedi tabakaya kadar çıkararak âlimler mevcuttur. Daha erken Müslüman olması, Bedir, Uhud ve Hendek savaşlarına katılması, Mekke'de Müslüman olması ve ilk hicrete katılanlar gibi kriterler göz önünde bulundurulmak şartıyla Sahâbiler tabakalar halinde sınıflandırılmıştır.³ Bütün Sahâbiler mertebe ve fazilet bakımından aynı olmadığı sebebiyle, yine Müslüman olma önceliği başta olmak üzere malları ve canlarını İslâm yoluna feda edenler ve cennet ile müjdelenenler gibi meziyetler dikkate alınmak şartıyla fazilet derecesine göre de tasnif edilmişlerdir.⁴

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 497.

² Efendioğlu, "Fezâilü's-Sahâbe", *DİA*, XII, 534-538.

³ Kubeyî, *Sahâbetü Rasûlillâh*, s. 104-108.

⁴ Kubeyî, *Sahâbetü Rasûlillâh*, s. 114-118.

Rivâyet zincirinin ilk halkasını oluşturan Sahabe-i Kirâm hakkındaki tartışmaların temel kırılma noktası kaynaklara göre, Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle birlikte onu takip eden Cemel vakası ve Sıffin savaşı gibi hadiselerdir. Ancak Sahâbîler kendi aralarında çıkan savaş ve ihtilaflar neticesinde dahi birbirleri hakkında daima övücü ifadeler kullanmışlardır.¹Fakat mezkûr hadiseler sonucu ortaya çıkan başta Hariciler olmak üzere, Şia ve Mu'tezile gibi fırka ve mezhepler sahabîleri tenkit etmekle yetinmeyip onları tekfir etmekle birlikte ilgili görüşlerini ihtiva eden eserler tasnif etmişlerdir. Mihne dönemine gelindiğinde, sahabîler hakkında ileri sürülen tenkit, iftara ve saldırılar şiddetini arttırmış, bu faaliyetler ya siyasi otoritenin desteği ile ya da telif edilen eserler yoluyla yapılmıştır. Özellikle sahabe hakkında müstakil olarak yazıla gelen Mesâlibü's-Sahâbe gibi yeni bir literatür türü ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Halife Me'mûn'un Şiâ'ya olan temâyülü ve Mu'tezile mezhebinin desteği ile sahabîler hakkındaki tenkitler siyâsi bir söylem halini almıştır. Bu bağlamda Fezâilü's-Sahâbe türü eserler ilgili olaylara tepkisel olarak bir karşı duruş sergilemek amacıyla tasnif edilmişlerdir. Özellikle Halife Me'mûn başta olmak üzere² Halife Mu'tazid'ın, Hz. Mûaviye hakkında lanet içeren hutbe hazırlanması ve insanlara okunmak üzere kitâbeler yazılması³ Fezâilü's-Sahâbe literatürünün ortaya çıkmasında ilk etken olarak gösterilebilir. Özellikle Mihne sürecinde Şia başta olmak üzere Ashâba karşı alınan menfi tavrın sonucu eserler oluşması neticesinde Fezâilü's-Sahâbe literatürü bir savunu reaksiyonu olarak ortaya çıkmıştır. Bilhassa ilgili rivâyetlerin yoğunlukla Mihne sürecince tasnif edilmesi, süreçte Sahâbeye olan menfi tavrın oldukça yoğunlaştığını ispatlar niteliktedir.

Sahâbe'ye yönelik Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *el-Fıkhü'l-Ekber* isimli eseri fezâil alanında ilk eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim İmam Ebû Hanîfe ilgili eserinde Peygamber ve Nebilerden sonra en faziletli kişini Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer olduğunu ifade ettikten Hz. Ali ve Hz. Osmân'ın faziletlerinin sabit olduğunu belirttikten sonra ikisi arasında afdaliyet yönünden

¹ Efendioğlu, "Fezâilü's-Sahâbe", *DİA*, XII, 534-538.

² Efendioğlu, *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe: Sahâbe Kimliği ve Algısı*, s. 158.

³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 497.

ihtilaf bulunduğunu ifade etmiştir. Ardından Hz. Âişe ve Hz. Fâtıma'nın faziletlerinin sabit olmasının yanı sıra ikisi hakkında da efdaliyet meselesinde ihtilâf olduğunu kaydetmiştir.¹ Bu bağlamda Ebû Hanîfe Hülefa-i Râşidîn ve Ehl-i beyt'in faziletlerinin sabit olduğunu ifade etmesiyle birlikte mezkûr kişiler hakkındaki tartışmaların yanı sıra imamet meselesindeki tartışmalara da cevap vermiş olmaktadır.

Fezâilü's-Sahâbe isimli müstakil olarak tasnif edilen ilk eserler Vekî' b. Cerrâh'a (ö. 197/812) ve Esedü's-Sünne lakabıyla bilinen Esed b. Mûsâ b. İbrâhim'e (ö. 212/827) nispet edilmektedir. Vekî' b. Cerrâh telif ettiği *Fezâilü's-Sahâbe* isimli eserinde Hz. Ali'nin fazilet ve menkıbelerini Hz. Osmân'dan önce zikretmiştir. Bu sebeple Vekî' b. Cerrâh'ın aşırı olmasa da Şiâ'ya temayülü olduğu kaydedilmiştir.²

Vekî' b. Cerrâh ve Esedü's-Sünne'nin akabinde İbn Habîb el-Endülûsî³ (ö. 228/843) ve Ahmed b. Hanbel *Fezâilü's-Sahâbe* adıyla müstakil birer eser telif etmişlerdir.⁴ Ardından İmam en-Nesâî (ö. 303/915) ve *el-Müsned* isimli eseriyle bilinen Bakî' b. Mahled (ö. 276/889) *Fezâilü's-Sahabe* ve *Ğaysü-Sehâbe fî fazli's-Sahâbe ve't-Tâbiîn*⁵ isimli eserler telif etmişlerdir.⁶ Hicrî 310 yılında vefât etmiş Mâlikî nisbesi ile bilinen Kadı Bekir b. Alâ *Fezâilü's-Sahâbe* isimli bir eser bırakmıştır.⁷ Mihne hadisesinin son dönemleri olan hicrî 227 yılında dünyaya gelen Hayseme b. Süleymân et-Trablusî (ö. 343/954) de *Fezâilü's-Sahâbe* isimli bir eser telif etmesinin yanı sıra yine sahâbenin faziletine dair *Kitâbü'l-âhâd ve'l-mesânî* ismiyle de bir eser bırakmıştır.⁸

Mihne sürecinde genel anlamda sahabe hakkında müstakil olarak ele alınan Fezâilü's-Sahâbe isimli eserlerin yanı sıra Sahâbeyi guruplar halinde

¹ Semerkandî, *Şerhu Fıkhi'l-Ekber*, s. 41-42.

² Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, IX, 154.

³ İbn Habîb'e ait olan be ait olan *Fezâilü's-Sahâbe* isimli müstaki eser hakkında bilgi bulunmamaktadır. Fakat yaklaşık 45 eser sahibi olan İbn Habîb bu eserlerinde sahâbenin faziletlerine dair rivâyetlere yer vermiştir. Ayrıca Hz. Osmân'ın yanında Ümmühât-ı Mü'minin'nin fazilleri hakkında kitap telif ettiği de nakledilmiştir. Bkz. Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 35.

⁴ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 624.

⁵ Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 36.

⁶ Efendioğlu, "Fezâilü's-Sahâbe", *DİA*, XII, 534-538.

⁷ Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 36.

⁸ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, I, 357.

değerlendirerek faziletleri hakkındaki rivâyetleri cem eden eserler de telif edilmiştir. Nitekim Sahâbe-i Kirâm'dan Ensâr'ın faziletleri ve menkıbelerini ihtiva eden *Fezâilü'l-Ensâr* adıyla eserler kaleme alınmıştır. Ebü'l-Behterî künyesi ile bilinen ve hadis ilminde zayıf olarak nitelendirilen Vehb b. Vehb (ö. 200/815)¹ Ebû Dâvud et-Tayâlisî (ö. 204/819)² ve Ebû Dâvûd es-Sicistânî (275/889) gibi müellifler de *Fezâilü'l-Ensâr* adıyla birer eser telif etmişlerdir.³ İbn Zencûye ismiyle meşhur olmuş Humeyd b. Ahmed (ö. 251/865) Hulefâ-i Râşidîn'i ihtivâ eden *Menâkibü'l-Hülefâi'r-Râşidîn* isimli bir eser kaleme almıştır.⁴

Mihne sürecini de kapsayan hicrî III. Asırda genel olarak sahâbenin tamamını yahut bazı kriterlere göre bir gurup sahabenin faziletlerini ihtiva eden eserlerin yanında özellikle tek bir sahâbeyi konu edinen fezâil türü telifler de görülmeye başlanmıştır. Bu alanda Esedü's-Sünne lakaplı Esed b. Mûsâ *Fezâilü's-Şeyhayn* adında Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in menkıbelerini ihtivâ eden bir eser telif etmiştir.⁵ Yine aynı şekilde el-Firyâbî nisbesi ile tanınan Muhammed b. Yûsuf (ö. 301/913),⁶ *Sevâbikü's-Siddîk ve Fezâilihî* isimli kitabı telif ederken⁷ İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in yanında Hz. Osmân'ın faziletlerini de ihtivâ eden *Menâkibü Ebî Bekir ve Ömer (Fezâilü's-Şeyhayn)* ünvanıyla bir eser kaleme almıştır.⁸ Taberî'nin ilgili eserini Şîlik ile ithâm edilmesine karşı Şî'a'ya temayülü olmadığını ispatlamak amacıyla kaleme aldığı ifade edilmiştir.⁹ Firyâbî ve Taberî'nin ardından Hayseme b. Süleymân et-Trablusî, *Fezâilü's-Siddîk* ünvanıyla Hz. Ebû Bekir'in menkıbelerini içeren bir eser kaleme almıştır.¹⁰ İlâveten bilhassa Hz. Osmân'ın faziletleri hakkında Ebû Câfer künyesi ile bilinen ensâb âlimi Muhammed b. Habîb (ö. 245/860) *Menâkibü Osmân b. Affân* ünvanıyla bir eser

¹ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 130; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 502.

² Bağdatlı İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, IV, 195.

³ Kandemir, "Ebû Dâvûd es-Sicistânî", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 119-121.

⁴ Sehâvî, Sehâvî, *Fethü'l-müğîs*, IV, 120.

⁵ İbn Hacer, *Nüzhetü'l-elbâb fi'l-ekâb*, I, 71.

⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, s. 206.

⁷ Sehâvî, *Fethü'l-müğîs*, IV, 120.

⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, II, 1276.

⁹ Fayda, Mustafa, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX, 319-320.

¹⁰ Efendioğlu, "Fezâilü's-Sahâbe", *DİA*, XII, 534-538.

bırakmıştır.¹ Muhammed b. Habîb'in eserinin yanında Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903) *Fezâilü Osmân b. Affân* isimli bir kitap yazmıştır.² Hz. Ali'nin menkıbe ve faziletleri hakkında ise İmam Nesâî, *Hasâisü Ali b. Ebî Tâlib* isimli bir kitap telif etmiştir.³ Son olarak Mihne sürecinde Hz. Muâviye hakkında iki adet risâle yazıldığı kaydedilmiştir. İbn Ebi'd-Dünyâ ismiyle meşhûr olmuş Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd (ö. 241/855), *Hilmü Muâviye*ve es-Suktî nisbesi ile bilinen Ebü'l-Hasan Seriyüddîn (ö. 251/865), *Fezâilü Muâviye* isimli birer risâle yazmıştır.⁴ Bu iki risâleye Ebû Ali el-Ahvezî'nin (ö. 446/1054), *Şerhu Akdi Ehli'l-Îmân* isimli risâlesi de ilave edilerek *Selâse Resâil fî Fezâili Muâviye* isimli 158 sahifelik bir eser neşredilmiştir. Zikredilen eser ilk olarak İbn Ebi'd-Dünyâ'nın risâlesi ile başlamış, ardından es-Suktî'nin risâlesinde Hz. Ali'nin faziletini takdim etmek amacıyla önce Hz. Muâviye'nin fazileti hakkında uydurulmuş hadisler zikredilmiştir. Eserin sonunda Ali el-Ahvezî'nin risâlesinde bulunan Hz. Muâviye'nin fazileti hakkındaki hadisleri ve Hz. Muâviye'nin, Hz. Peygamber'den naklettiği hadisler kaydedilmiştir.⁵

Ehl-i Beyt ve Hz. Peygamber'in zevceleri hakkında Tefsir ve Nesep âlimlerinden olan Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/824) ve et-Teberî ve es-Mısırî nisbesi ile bilinen Mısırlı hadis âlimi Ahmed b. Sâlih (ö. 248/862) birer eser telif etmişlerdir.⁶ Ebû Bişr ed-Dûlâbî ismiyle meşhûr olan hadis ve tarih âlimi Muhammed b. Ahmed b. Hammâd (ö. 310/923) *ez-Zürriyyetü't-tâhirati'l-mutahhara* isimli bir eser kaleme almıştır.⁷

Ashâb-ı kirâm hakkında müstakil olarak yazıla gelen eserlerin yanında Câmi', Mu'cem, Musannef, Sünen, Müstedrek ve Kitâbü's-sünne türü eserlerde sahâbenin faziletine dair rivâyetlerin toplandığı bölümler de muhtevaya dâhil edilmiştir. Ayrıca Mihne sürecinde genel anlamda sahabe

¹ Sehâvî, *Fethü'l-müğîs*, IV, 120.

² Polat, Selahattin, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 81.

³ Sehâvî, *Fethü'l-müğîs*, IV, 120.

⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Tecrîdi'l-esânîd*, s. 123.

⁵ Yusûf Ahmed b. Yâsîn, Isâm Mustafâ, *Selâse Resâil fî Fezâili Muâviye*, Müessesetü Hammâde; Ürdün, 2000.

⁶ Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 36.

⁷ Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, s. 59.

hakkında müstakil olarak ele alınan *Fezâilü's-Sahâbe* isimli eserlerin yanı sıra Sahâbeyi gruplar halinde yahut tek tek değerlendirerek faziletleri hakkındaki rivâyetleri cem eden eserler de telif edilmiştir.

Sonuç olarak, Mihne süreci Ehl-i hadisin lehine sonuçlansa da muhaddisler sahabe hakkındaki tartışmalar dolayısıyla bazı tedbirler almışlardır. İlgili tedbirlerin başında Fezâilü's-Sahâbe adıyla müstakil eserler yazarken telif edilen hadis eserlerine sahabenin faziletlerini ihtiva eden hadislerin toplandığı bölümler açılmıştır. Söz konusu tedbirler çerçevesinde mihne sürecinde karşı fikirde olan muhaddisler hakkında cerh ve ta'dîl ilmi bağlamında yeni yaklaşımlar ve tenkitler ortaya çıkmıştır. Müstakil olarak Fezâil edebiyatının ortaya çıkmasında mihne süreci tetikleyici bir faktör olarak görünse de literatürde sadece savunmacı bir tutum olmadığı aksine hem sahabenin fazileti hakkındaki hadisleri bir araya getirmek hem de hadis uydurmacılığının önüne geçmek amacıyla telif edildiği anlaşılmaktadır. Literatür incelendiğinde Mihne döneminde Fezalilü's-Sahabe eserlerinin, hakkında tenkit bulunmayan sahabilerin faziletleri ile ilgili hadisleri de ihtiva etmesi zikredilen ifadeyi destekler niteliktedir. Bölümde ilk olarak mihne sürecinde kaleme alınmış olan sahabenin fazileti hakkında telif edilen müstakil eserler incelenirken akabinde hadis eserlerinde ashâbın faziletini ihtiva eden hadislerin toplandığı bölümler sonrasında Mihne süreci ve etkilerine şahitlik etmiş olan muhaddislerin sahâbe hakkındaki görüşleri tetkik edilecektir.

A. MÜSTAKİL ESER YAZARAK CEVAP VERENLER

1. Ahmed b. Hanbel ve Fezâilü's-Sahâbes'si

Mihne sürecinin ilk muhataplarından olan Ahmed b. Hanbel'in Ashâb-ı Kirâm'ın faziletleri hakkında bir eser kaleme almış olması dönemde Sahâbe hakkındaki kötü tutumun yoğunlaşmasının yanı sıra bu reaksiyonun siyasî bir hal aldığına göstergesidir. Ahmed b. Hanbel ilgili eleştiri ve iftiralara göğüslemek amacıyla sahâbenin faziletine dair *Fezâilü's-Sahâbe* isimli bir eser kaleme almıştır.

Ahmed b. Hanbel'e nisbet edilen *Fezâilü's-Sahâbe* isimli eser hadis kitaplarının takip ettiği üslûp ile tasnif edilmiş isnâdlar tam bir şekilde zikredilmiştir. Rivâyetlerin kaynağı olarak başta sahabe olmak üzere muâsır olan kişilerden de faydalanmıştır. Ebû Abderrâhmân Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in babasından naklettiği hadisleri ihtivâ eden eser girişte sahâbe sevgisi ve sahabe'ye sebbetmenin yasaklandığı hadisler ile başlamıştır.¹ Fazilet sırası gözetilen esere sırasıyla ilk olarak Mihne sürecinde de çeşitli tenkitlere maruz kalan Hz. Ebû Bekir'den başlamak suretiyle, Hz. Peygamber'e olan yardımını ihtiva eden hadisler ile başlarken ümmetin en hayırlısı, Hz. Peygamber'in halîli, ümmete imam olarak seçilmesi ve ilk Müslümanlardan olduğuna dair hadisleri ihtiva eden rivâyetler zikredilmiştir.² Hz. Ebû Bekir'den sonra sırasıyla Hz. Ömer, Hz. Ali ve Hz. Osman'ın faziletleri ile ilgili hadisler tahrir edilmiştir. Hz. Ömer hakkındaki hadisler, Hz. Ömer'den şeytanın korkup yolunu değiştirmesi, İslam ile müşerref olması, Muvâfakât-ı Ömer³ olarak mûsamma Kur'ân'ın Hz. Ömer'i onaylaması, adaletli olması ve batılı sevmediği, Hz. Peygamber'in onun hakkındaki dularını ihtiva eden hadisler zikredilmiştir.⁴ Hz. Ömer'den sonra Hz. Ali ve Hz. Osman'ın faziletleri hakkındaki hadisler nakledilmek üzere ilk Mihne sürecinde eleştirilen

¹ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâilü's-Sahâbe*, s. 48-64.

² Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâilü's-Sahâbe*, s. 65-232.

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Atmaca, Gökhan, "Nüzûl Sürecinde Bir Muhatap Olarak Hz. Ömer ve Muvâfakatları", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, c.1, s. 21, ss. 43-67.

⁴ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâilü's-Sahâbe*, s. 233-335.

Hulefâ-i Râşidîn'in faziletleri zikredilmiştir.¹ Hz. Osman'ın faziletleri ifade edildikten hemen sonra Hz. Ali'nin faziletlerini zikretmeden önce Hz. Ali'nin ailesi ve nesebi ile ilgili hadisler nakledilmiştir.² Hulefâ-i Râşidîn'in akabinde özellikle Abdurrâhmân b. Avf, Zübeyr b. Avvâm, Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Talhâ b. Ubeydullâh ve Sa'd b. Ebî Vakkâs olmak üzere Aşere-i Mübeşşere'nin faziletleri nakledilirken³ sonrasında Ehl-i Beyt olarak ifade edilen Hz. Fâtıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin faziletleri sıralanmıştır.⁴ Ehl-i Beyt'in fazileri ardı sıra Ensâr'ın faziletleri ile ilgili daha çok Hz. Peygamber'in dularını ve genel manada Ensâr sevgisini ihtiva eden hadisler nakledilmiştir.⁵ Hâlid b. Velîd, Sa'd b. Muâz, Hârise b. Nu'mân ve Süheyb'in faziletlerini içeren hadislerin arkasından "Fezâilü'l-Arab"⁶ isimli bölümde Hz. Peygamber'in araplar hakkındaki hadislerinin yanı sıra faziletlerini ihtiva eden onbeş kadar hadis nakledilmiştir.⁷ Arab kabileleri hakkındaki hadislerin arkasından sırasıyla Üsâme b. Zeyd, Abdullah b. Mes'ûd, Abdullâh b. Abbâs, Hz. Hatice, Ammâr b. Yâsir'in faziletleri hakkındaki rivâyetler nakledilmiştir.⁸ Millet ve kabilelerin faziletleri kapsamında mezkûr sahabîlerden sonra "Fezâilü Ehl-i Yemen" isimli bir bölüm açılmıştır. İlgili bölümde Hz. Peygamber'in, Yemen'e yönelerek ettiği dualar, İmân'ın Yemen'de olduğuna dair hadisler başta olmak üzere Yemen ehlinin faziletleri hakkında yaklaşık on yedi rivâyet nakledilmiştir.⁹ Ardı sıra Hz. Âişe, Benî Ğaffâr ve Eslem kabileleri, Ca'fer b. Ebî Tâlib, Cerîr b. Abdillâh ve Abdullâh b. Ömer ile alakalı fazilet ve Hz. Peygamber'in dularını içeren hadisler nakledilmiştir.¹⁰ Hemen arkasından

¹ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 335-768.

² Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 528-563.

³ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 728-754.

⁴ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 754-789.

⁵ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 789-813.

⁶ Ebû'l-Abbâs el-Kummî ve Sa'd el-Kummî'ye nisbet edilen *Fazlü'l-Arab* isimli eser başta olmak üzere el-İrâkî'nin telif ettiği *Mehaccetü'l-Kurâb fî fezâili'l-Arâb*, İmam Şafî'nin yanında el-Medâini'ye de atfedilen *Kitâbü fezâili Kureys*, İran asıllı Allân el-Verrâk'ın kaleme aldığı *Kitâbü fezâili Rebî'a* ve *Kitâbü fezâili Kinâne* adlı çalışmaları ilgili konuda telif edilen müstakil eserlere örnek olarak zikredilebilir. Bkz. Kandemir, Yaşar, "Fezâil", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 529-531.

⁷ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 813-824.

⁸ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 824-861.

⁹ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 861-868.

¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâili's-Sahâbe*, s. 868-895.

Şam¹ hakkında Hz. Peygamber'in övgüsünü başta Şam'ın kıymeti ile ilgili hadisler zikredilirken Şam ehlinin faziletleri hakkındaki rivâyetler de nakledilmiştir.² Eserin son kısmına doğru "Fezâilü Ashâbi'n-Nebî" isminde bir başlık atılmış olup ilgili bölümde Hz. Peygamber'in ashabına sövmeyi yasakladığı hadisler başta olmak üzere daha çok Hz. Bilal'in vurgulandığı hadislerle birlikte genel manada Hz. Peygamber'in, Ashâbı hakkındaki rivâyetler zikredilmiştir. Zikredilen bölümün arkasından son olarak Amr b. Âs, Muâiye b. Ebî Süfyân, Ebü'l-Fazl Abbâs b. Abdilmuttalib ve Abdullâh b. Abbâs'ın faziletleri ile ilgili hadisler rivâyet edilmiştir.³ Eser Mihne olayı bağlamında ele alındığında Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in babasından rivâyet ettiği hadislerden meydana geldiği bilinmektedir. Bu açıdan doğum yılı hicrî 213 olan Abdullah b. Ahmed b. Hanbel Mihne olayının başlangıcında çocukluk döneminde olduğundan eserin Mihne sürecinden sonra telif edildiği kesindir. Eserde erkek ve kadın sahabîler olmak üzere toplamda kırk altı kadar sahâbî'nin fazileti hakkındaki hadisler bir araya getirilmiştir. Mihne sürecinden sonra kaleme alınıp bir araya getirilen rivâyetlerden oluştuğundan özellikle süreçte tenkit edilen başta Hz. Ebû Bekir olmak üzere Hz. Ömer, Hz. Osmân ve Hz. Ali hakkındaki tenkitlere cevâben fazilet ihtivâ eden rivâyetler nakledilmiştir. Sonra yine Mihne sürecinde ağır tenkit ve iftiralara maruz kalan Hz. Âişe, Hz. Muâviye, Amr b. Âs, Abdullâh b. Ömer ve Abdullâh b. Mesûd'un faziletlerini içeren rivâyetler de eserin muhtevasına dâhil edilmiştir.

2. İbn Ebü'd-Dünyâ ve Hilmü Muâviye'si

İbrâhim Salih tarafından tahkik edilen eserin tam bir şekilde günümüze ulaşmadığı ifade edilmiştir. İki cüz' şeklinde neşredilen eser, Mihne süreci ve sonrasında ağır tenkitlere tabi tutulan Hz. Muâviye hakkında fazileti,

¹İlgili bölümde Enbiyâ sûresinin 71. Ayeti "Onu da Lût u kurtarıp herkes için bereketli kıldığımız yere ulaştırdık" olan ve "herkes için bereketli kıldığımız yer" den kastedilen mekânın Şam olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâilî's-Sahâbe*, s. 896.

²Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâilî's-Sahâbe*, s. 895-907.

³Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâilî's-Sahâbe*, s. 911-991.

merhameti ve zekâsı ile ilgili yaklaşık 39 rivâyet ihtiva etmektedir.¹ Örneğin Hz. Ömer, Muâviye b. Ebû Süfyân ile kaşılaştıkları zaman Hz. Ömer onun hakkında “Arapların kistrâsı” ifadesi ile onu övdüğü nakledilmiştir.² Yine aynı şekilde Hz. Ali’nin “*Muâviye b. Ebû Süfyân’ın emiriliğini istememezlik yapmayın. Şayet onu kaybederseniz başlarınızın Ebû Cehil karpuzu gibi omuzlarınızdan düştüğünü görürsünüz*” demek suretiyle Muâviye b. Ebû Süfyân’ın yöneticilikteki maharetine vurgu yaparak methetmiştir.³ Mihne sürecine geçlik yıllarında şahit olan İbn Ebû’-d-Dünyâ, dönemde Muâviye b. Ebû Süfyân hakkında çokça söylenti olduğundan mezkûr eseri kalame aldığı kuvvetle muhtemeldir.

3. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel ve Fezâilü Osmân b. Affân’ı

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel babasından yapmış olduğu rivâyetler neticesinde oluşan esere ilk olarak Hz. Osmân’ın cennet ile müjdelenmesini ihtiva eden rivâyetle başlanmıştır. Ardından, yeryüzünde çıkacak fitneler esnasından Hz. Osmân’ın hak ve hidayet üzere olduğunu, fitneler sırasında Hz. Osmân liderliğinde hareket edilmesi gerektiğini, Hz. Ali’nin, Hz. Osmân’ın kanı ile ilgili Allâh’a sığındığını, Hz. Osmân’a muhalefet edenin münafık olduğunu, Hz. Osmân’ın, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Ali’den sonra insanların en hayırlısı olduğunu, Hz. Osmân hakkında kötü konuşmanın yasaklandığını⁴ ve buna benzer Hz. Osmân’ın faziletlerini ihtiva eden yaklaşık 179 rivâyet nakledilmiştir.⁵

4. en-Nesâî ve Fezâilü’s-Sahâbe’si

Önemli hadis alimlerinden olan İmam Nesâî Hz. Muâviye başta olmak üzere Amr b. Âs gibi Hz. Ali’nin muhalifleri olan sahâbîlere karşı menfi

¹İbn Ebû’-d-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî, *Hilmü Muâviye*, Dârü’l-Beşâir; Şam, 1423/2002.

²İbn Ebû’-d-Dünyâ, *Hilmü Muâviye*, s. 20.

³İbn Ebû’-d-Dünyâ, *Hilmü Muâviye*, s. 20.

⁴Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü Osmân b. Affân*, s. 48-68.

⁵Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdîrrahmân Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Fezâilü Osmân b. Affân*, Dârü Mâcid; Cidde, 1421/2000.

tutumu sebebiyle Şiilik ile ithâm edilmiştir.¹ Hatta *Hasâisü Emîri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib* isimli eseri telif ettikten sonra ilgili şüphe pekişse de *Fezâilü's-Sahâbe*² isimli eserinde Amr b. Âs'ın fazileti hakkında hadis nakletmesi mezkûr şüpheyi yok etmiştir.³

İmam Nesâî ilgili eserinde Hulefâ-i Râşidîn'den başlamak üzere genel tutum olan fazilet sıralamasına uyan imam Nesâî, ilk olarak Hz. Ebû Bekir sonrasında sırasıyla Hz. Ömer, Hz. Osmân ve Hz. Ali'nin faziletleri ile ilgili rivâyetleri nakletmiştir. İlgili rivâyetlerden hemen sonra Ehl-i Beyt ve Hulefâ-i Râşidîn'e neseb bakımından yakın olan sahâbîlerin faziletlerini zikretmiş ardı sıra Aşere-i Mübeşşere'nin faziletlerini ihtivâ eden rivâyetlere yer vermiştir. Bu bağlamda kadın ve erkek toplamda 60 kadar sahabinin faziletlerine dair hadis nakletmiştir.⁴

Mihne sürecinden sonra telif edilen eserde altmış kadar sahabenin faziletlerine dair rivâyetler nakledilirken Hz. Muâviye'nin fazileti hakkında rivâyet bulunmamasının yanı sıra Amr b. Âs hakkında sadece bir rivâyet bulunması İmam Nesâî'nin Şiilik ile itham edilmesine sebep olsada mezkûr itham sadece iddia olarak kalmıştır. Eserde genel manada sahâbenin fazileti ve onlara sövmenin yasaklandığı rivâyetlere yer verilse de özel anlamda Mihne sürecinde tenkit edilen Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osmân ve Hz. Ali'nin faziletleri hakkındaki hadisler rivâyet edilirken aynı şekilde Mihne'de iftira ve tenkite muhatap olmuş olan Hz. Âişe, Abdullâh b. Mes'ûd, Abdullah b. Ömer, Huzeyfe b. Yemân ve Amr b. Âs'ın faziletlerini ihtiva eden hadisler de rivâyet edilmiştir.⁵ Meselâ Hz. Ebû Bekir hakkında Hz. Peygamber'in “*Eğer bir dost edinmem gerekirse Hz. Ebû Bekir'i dost edinirdim. Çünkü o Allâh'ın dostudur*”

¹ Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 36.

² İmam Nesâî'nin *Fezâilü's-Sahâbe* isimli eser hakkında Hasan Aslan tarafından, “Hadis Literatüründe Fezâilü's-Sahâbe Türü Kaynaklar ve Nesâî'nin *Fezâilü's-Sahâbe*'si” isimli 2017 yılında yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.

³ Kandemir, “Nesâî”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 563-565.

⁴ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aslan, Hasan, *Hadis Literatüründe Fezâilü's-Sahâbe Türü Kaynaklar ve Nesâî'nin Fezâilü's-Sahâbesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şırnak Üniversitesi SBE, Şırnak, 2017.

⁵ Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1405/1984.

dediği nakledilmiştir.¹ Yine Hz. Ömer ve Hz. Osmân'ı cennetle müjdelendiğini,² Hz. Ali'nin, Hz. Peygamber'in ailesi için halef olarak seçtiğini,³ Abdullah b. Abbâs hakkında Hz. Peygamber'in onu İslam dininde fakih kılması için dua ettiğini,⁴ Abdullah b. Mes'ûd'un Kur'ân-ı Ker'im hakkındaki bilgisinin üstünlüğünü⁵ ihtiva eden hadisler nakledilmiştir.

5. en-Nesâî ve Hasâisü Ali'si

İmam Nesâî, *Hasâisü Emîri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib* adlı eserinde bilhassa Hz. Ali ve ailesinin menkıbelerini içeren 194 rivâyet nakletmiştir.⁶ Hz. Ali'nin ibadet ehli olması, insanların ilk namaz kılanlarından olması, Hz. Ali'nin konumu gibi meseleler dâhil olmak üzere Hz. Ali'nin faziletlerini ihtivâ eden hadisleri bir araya getiren eser Mihne sürecinden sonra kaleme alınmıştır.⁷ Hatta İmam Nesâî'ye, Hz. Ömer ve Hz. Ebû Bekir'in fazileti hakkında değilse Hz. Ali hakkında eser yazmasının sebebi sorulduğunda Şam'a gittiğinde Hz. Ali hakkında yalan yanlış şeyler duyduğunu, Allâh'ın onları hidayete erdirmesini umarak eseri yazdığını ifade etmiştir.⁸ Hz. Peygamber'in, Hz. Ali için “*Yâ Ali seni ehlime halef olarak bıraktım. Hz. Hârun'un, Hz. Mûsâ'daki konumu gibi benim konumumda olmaya râzı olmaz mısın? Ancak benden sonra Peygamber gelmeyecektir*”⁹ gibi benzer hadisler eserin muhtevasını oluşturmaktadır.

Mihne süreci ve sonrasında ağır tenkitlere tabi tutulan Hz. Muâviye'nin fazileti hakkında hadis tahriç etmeyen İmam Nesâî'ye sebebi sorulduğunda rivâyet edecek hadis bulamadığını ifade etmiştir.¹⁰

¹ Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 4.

² Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 11.

³ Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 13.

⁴ Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 23.

⁵ Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, s. 46.

⁶ Nesâî, *Hasâisü Emîri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib*, Mektebetü'l-Muallâ; Kuveyt, 1046/1986.

⁷ *el-Hasâis* ismiyle meşhur olan eser çokça neşredilmesinin yanı sıra Naim Erdoğan tarafından “*Hadislerle Hz. Ali*” ünvanıyla tercüme edilmiştir.

⁸ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, 129.

⁹ Nesâî, *Hasâisü Emîri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib*, s. 67.

¹⁰ Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, 129.

6. Hayseme b. Süleymân ve Fezâilü's-Sahâbe'si

Çocukluk dönemi Mihne sürecinin yoğun yaşandığı zamanlara denk gelen Hayseme b. Süleyman, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere Ahmed b. Sâlih en-Nüfeylî, Ahmed b. Mülâib, İshâk b. İbrâhîm b. Abbâd, Ebû Amr b. Ebî Ğurze, Hüseyin b. Humejd b. Rebî' ve Muhammed b. İsmâil b. Yusuf es-Selemî gibi âlimlerden nakiller yaparak telif ettiği *Fezâilü's-Sahabe* isimli eserini sahabeye olan menfî tutumun önüne geçmek maksadı ile kaleme almıştır.

Hayseme b. Süleymân ilgili eserine ilk olarak Aşere-i Mübeşşere'nin faziletini zikrederek başlamıştır. Ardından Mihne döneminde de imamet bağlamında ele alınan efdal-tafdil tartışmasına cevaben fazilet sıralamasını içeren rivayetleri tasnif etmiştir. Bu bağlamda Mihne sürecinde tenkite tabi tutulan Hz. Ebû Bekir başta olmak üzere sırasıyla Hz. Ömer, Hz. Osmân ve Hz. Ali'nin faziletini zikrederek genel kabul gören fazilet sıralamasını dikkate almıştır.¹ Eserde Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Ali'nin cennete gireceğini ifade eden rivayetlerin yanında² Hz. Peygamber'den naklen “*Allah Rasûlünden sonra insanların hayırlısı Ebû Bekir'dir. Ondan sonra Hz. Ömer sonra Hz. Osmân sonra Hz. Ali'dir*” gibi hadisler nakledilmiştir.³

7. Hayseme b. Süleymân ve Fezâilü's-Siddîk'ı

Hayseme b. Süleymân *Fezâilü's-Siddîk* isimli eserinde, ilk olarak Hz. Peygamber'den naklen Cennette Rasûlullâh'a komşu olacak kişileri ihtivâ eden rivâyetleri zikretmiştir. Bu bağlamda Hz. Ali ilk olmak üzere sonrasında Hz. Ebû Bekir'in Râsûlullâ'a komşu olacağı zikredilmiştir. Hz. Ebû Bekir'in cennette nasıl karşılanacağına dair rivâyetlerin yanında Hz. Ömer'in cennetteki sarayı, Hz. Osmân'ın cennette Hz. Peygamber'in refiki olduğunu, Talhâ b. Ubeydullâh'ın cennette Hz. Peygamber'in havarisi olduğunu ifade eden rivayetler nakledilmek üzere Aşere-i Mübeşşere'nin faziletine de vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla fazilet bağlamında cennette komşuluk dikkate alınarak

¹ Hayseme b. Süleymân, *Min Hadîsi Hayseme b. Süleymân*, s. 93-111.

² Hayseme b. Süleymân, *Min Hadîsi Hayseme b. Süleymân*, s. 121.

³ Hayseme b. Süleymân, *Min Hadîsi Hayseme b. Süleymân*, s. 107.

rivâyetler zikredilmiştir. Ardından Hz. Ebû Bekir'in İslâm ile müşerref olması ile alakalı rivâyetler ve faziletlerini ihtiva eden hadisler nakledilmiştir.¹

B. ESERLERİNDE BÖLÜM AÇARAK CEVAP VERENLER

1. İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849) ve el-Musannef'i

Kitâbü'l-Ahkâm ve *Kitâbü's-Sünen fi'l-Fıkh* isimleri ile de anılan eser hadisler başta olmak üzere sahabe'ye ait rivâyetler ve sözlerin yanında tabiûnun fetvalarını da isnadları ile birlikte ihtivâ eden eserdir. İbn Ebû Şeybe ilgili eserinde Mihne sürecinde olan Halku'l-Kur'ân tartışmasına cevap vermek amacıyla *Kitâbü Fezâili'l-Kur'ân* ismiyle bölüm açarken sahabeye yöneltiken tenkitlere cevap vermek amacıyla da *Kitâbü'l-Fezâil* isimli bir bölüm telif etmiştir. İbn Ebû Şeybe, Kur'ân'ın faziletine dair rivâyetleri ihtivâ eden "Men Kâle el-Kur'ânü Kelâmullâh" olarak nitelediği "Kitâbü Fezâili'l-Kurân" adlı bölümünde Mihne süreci Halku'l-Kur'ân tartışmalarına cevap niteliği taşıyan Kur'ân'ın, Allâh'ın kelâmı olduğunu ifade eden bir rivâyete yer vermiştir.

Yazılış tarihi hakkında kesin bilgi bulunmamasının yanı sıra Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. Mübârek gibi hocalarının hicrî 200 yılına yakın sürelerde vefat ettikleri² dikkate alındığında henüz resmi olarak Mihne başlamamış olsa da eserin Mihne sürecinin temelini atıldığı ilk yıllarda yazılmaya başlandığı ortaya çıkmaktadır.

"Kitâbü'l-Fezâil" ismindeki bu bölümde İbn Ebû Şeybe genel fazilet sıralamasını dikkate alarak ilk olarak Hulefâ-i Râşidî'nin faziletini zikrederken devamında Aşere-i Mübeşşere'nin faziletini ihtivâ eden hadisleri nakletmiştir. Ardından Ehl-i Beyt'in faziletini ihtiva eden rivâyetlerin yanı sıra toplamda otuz beş kadar sahâbî hakkına hadis tasnif edilmiştir. Faziletleri nakledilen sahâbîler arasında özellikle Mihne sürecinde tenkit edilen Hz. Ebû Bekir başta, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin faziletleri yanında Hz. Âişe, Abdullah b. Mes'ûd, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî ve Abdullah b. Ömer'in faziletlerini içeren

¹ Hayseme b. Süleymân, *Min Hadîsi Hayseme b. Süleymân*, s. 121-141.

² Efendioğlu, Mehmet, "el-Musannef", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 237-238.

hadisler nakledilmiştir. Ayrıca genel anlamda Sahâbe'ye sövmenin yasaklandığı hadislerle birlikte Muhâcir ve Ensâr'ın faziletleri ile ilgili rivâyetlere de yer verilmiştir. Son olarak kabilelerin faziletleri ile ilgili rivâyetler de nakledildikten sonra *siyer* bölümüne geçilmiştir.¹

2. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Kitâbüs's-Sünne'si

Ahmed b. Hanbel bilhassa dönemin muhatapları olan Cehmiyye başta olmak üzere Hariciler, Kaderiyye vb. fırka ve mezheplere cevap vermek amacıyla kendi görüşlerini ihtiva eden risaledir. Eserde özellikle sahabenin yolunda gitmek, sünnetin gerekliliği, Kur'ân'ın mahlûk olmadığı, Rüya, Mîzân, Allah ile konuşmak, Havz, kabir azabı, Mesih, Deccal, amellerin eksilip azalması, sahabenin fazileti ve fazilet sıralaması, halifeye itaat, Hariciler, ehl-i kible, recm, sahabe hakkında kötü konuşmamak, Cennet ve Cehennem gibi konular vurgulanmıştır.

Mihne sürecinin en önemli mağdurlarından olan Ahmed b. Hanbel, "Hz. Peygamber'den sonra Ümmetin En Hayırlıları" isimli bölümde Hz. Peygamber'den sonra bu ümmetin en hayırlı şahiyetlerinin sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman olduğunu ifade etmiştir. Fazilet sıralaması hususunda ümmetin ittifak içerisinde olduğuna işaret eden Ahmed b. Hanbel, zikrettiği bu üç sahâbînin arkasından Ashâb-ı Şûrâ olarak isimlendirilen Hz. Ali başta olmak üzere Talhâ b. Ubeydullha, Zübeyr b. Avvâm ve Abdurrâhmân b. Avf'ın geldiğini ve hepsinin hilâfet makamına layık olduğunu ifade etmiştir. Fazilet sıralamasını tafsilatlı olarak tek tek yapmasa da Ashâb'ı Şûrâ'dan sonra Muhâcir başta olmak üzere Ensâr da dahil Bedir savaşına katılan sahabilerin daha faziletli olduğunu vurgulamıştır. Fazilet sıralamasını klasik metoda bağlı kalarak yapan Ahmed b. Hanbel böylece efdal-tafdîl meselesindeki tartışmaların yanında eleştirilere de cevap vermiştir.²

Ahmed b. Hanbel'in görüş bildirmeye ehemmiyet verdiği konular tahlil edildiğinde Mihne süreci ve sonrasındaki meseleler karşımıza çıkmaktadır. Bilhassa sahabeye dil uzatmak ile münafıklık bahsini aynı bölümde işleme

¹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, XII, 5-206.

² Ahmed b. Hanbel, *Usûlü's-Sünne*, s. 5-6.

dikkate şayandır. “Münâfıklık ve Sahabe Tenkidi” bölümünde ise Ahmed b. Hanbel sahabeyi tenkit etmeyi yasaklarken tenkitçiyi de şu sözler ile eleştirmektedir: “Her kim Allâh Rasûlünün ashabından birisine dil uzatır yahut ayıplarsa, onda bulunsa dahi o özellikten dolayı ona buğz eder ya da kötülüklerini zikrederse o kişi bidat ehlindedir. Ta ki onlar hakkında rahmet dileklerinde bulunana ve kalbini onlar hakkında temiz ve salim kılana dek bu böyledir.”¹

Mihne süreci bağlamında Ahmed b. Hanbel’e ait görüşleri ihtiva eden *Kitâbü’s-Sünne* adlı eser tetkik edildiğinde konumuz çerçevesinde ilk olarak sahabenin fazileti ve fazilet sıralaması yapılmasının yanında sahabenin tenkit edilmesinin önlemek amacıyla tenkitçiyi bidat ehlinden sayması dikkat çekicidir. Hatta zikredilen kötü özellik kendisinde bulunan bir hal dahi olsa bu konuda rivâyet edilen fazilet hadisleri dolayısıyla tek bir sahâbînin tenkit edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır.

3. ed-Dârimî (ö. 255/869) ve es-Sünen’i

Öğrencisi İsâ b. Ömer vasıtasıyla bize ulaşan hicrî 255 vefatlı İmam Dârimî’nin *es-Sünen* adlı eserinde Mihne sürecinde tartışma konusu olan Halku’l-Kur’ân tartışmasına cevap vermek amacıyla mesele ile ilgili bir bölüm açılmıştır.²

İmam Dârimî *Kitâbü Fezâilü’l-Kur’ân* adıyla bir bölüm oluşturmuş ilgili bölümde “el-Kur’ânü Kelâmullah” olarak isimlendirdiği ayrı bir bab başlığı telif etmiştir. Mezkûr başlık altında ilk olarak Bakara Sûresinin 26. ayetini zikrederek Kur’ân’ın, Allâh’ın kelâmı olduğunu vurgulamıştır. Ardından Dârimî, Halku’l-Kur’ân tartışmalarında delil olarak da kullanılan Kur’ân’ın, Allâh’ın kelâmı olduğuna dair rivâyetleri sırasıyla nakletmiştir.³

¹ Ahmed b. Hanbel, *Usûlü’s-Sünne*, s. 9.

² Eser hakkında bkz. Aydınli, Abdullah, “es-Sünen”, *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII, 142-143.

³ Dârimî, *es-Sünen*, s. 2109-2111.

4. İmam Buhârî (ö. 256/870) ve es-Sahîh'i

Hicrî 194 yılında doğduğu ifade edilen İmam Buhârî hadis öğrenimine 10 yaşında başladığı kaydedilmektedir. 16 yaşlarında hadis ezberleme kabiliyeti farkedilen Buhârî, Mihne sürecinin resmî başlama tarihi olan 212 yılında 18 yaşlarındadır. Eserini Buhârâ'da yazmaya başlayan Buhârî'nin, kitabı 16 yılda tamamladığı kaydedilmiştir.¹ Bu bağlamda eser Mihne süreci döneminde yazılmaya başlansa da bitişi Mihne'den sonra olmuştur.

İmam Buhârî, sahih hadisleri bir araya getirmek amacıyla kaleme almış olduğu *es-Sahîh* ismindeki eserinde ilgili tartışlamara cevap vermek amacıyla sahâbenin faziletlerini ihtiva eden hadisleri bir araya getiren bir bölüm oluşturmuştur. Kütüb-i Sitte olarak vasıflandırılan hadis eserlerinden en güvenilir olarak kabul gören eserde genel olarak sahâbenin faziletleri hakkındaki hadisleri naklederken özelde Ensâr ile ilgili rivâyetlere ayrı bir bölüm oluşturmuştur.

İmam Buhârî eserinde “Kitâbü Fezâili's-Sahâbe” ismi ile bir bölüm telif etmiştir. Mezkûr bölümde ilk olarak genel anlamda sahâbenin faziletini vurgulayan rivâyetlere yer verilmiştir. Bilhassa sahabe neslinin en hayırlı nesil olduğuna dair rivâyete vurgu yapılmış ardından Muhâcir'in faziletine dair rivayetler nakledilmiştir. Bu bağlamda toplamda 33 başlıktan oluşan sahabîler hakkında 126 kadar hadis nakletmiştir. Hz. Ebû Bekir'in fazileti ile başlayıp Hz. Âişe'nin faziletlerine dair rivâyetler ile son bulan bölümde ilk olarak Hulefâ-i Râşidîn'in faziletleri zikredilmiş sonrasında Mihne sürecinde eleştirilen sahâbilerin de içinde bulunduğu 26 kadar sahâbî hakkında rivâyet nakledilmiştir.

Mihne sürecine yakinen şahitlik eden İmam Buhârî, Kur'ân'ın mahlûk olmadığı görüşünün² yanı sıra Mihne sürecinde tenkit edilen Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osmân, Hz. Ali, Hz. Âişe, Abdullah b. Ömer, Abdullâh b.

¹ Bkz. A'zamî, Muhammed Mustafâ, “Buhârî, Muhammed b. İsmâil”, *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 368-372.

² Akaid ile ilgili görüşleri hakkında ayrıntılı genel bilgi için bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, “Buhârî, Muhammed b. İsmâil”, *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 372-374.

Mes'ûd, Huzeyfe b. Yemân ve Hz. Muâviye hakkındaki eleştirilere cevap niteliği taşıyan rivâyetleri bir araya getirmiştir.¹

İmam Buhârî eserinde “Kitâbü Menâkibi'l-Ensâr” adıyla müstakil bir bölüm daha açmış ilgili bölümde Ensâr'ın faziletleri ile alakalı rivâyetleri sıralamadan önce bölüme ilk olarak genel metodu olan Haşr sûresinin 9. Ayeti (وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُوا الدَّارَ وَالْأَيْمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُجْزَوْنَ مِمَّنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّا أُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰ)² ile başlamıştır. Ardından Ensâr isminin Allah tarafından verildiği, Hz. Peygamber'in hicret olmasaydı Ensârdan olacağına dair hadisi, Ensâr ve Muhâcir'in kardeşliği ile alakalı rivâyetler, Ensâr sevgisinin imandan oluşu ve Hz. Peygamber'in, Ensâr sevgisi gibi rivayetler tasnif edilmiştir. Ensâr hakkındaki genel mahiyetteki fazilet ve övgü hadislerinin yanı sıra Mihne sürecinde tenkit edilen Hulefâ-i Râşidîn başta Huzeyfe b. Yemân'ın da içinde bulunduğu 14 sahabî ile ilgili hadisler rivayet edilmiştir. Son olarak Hulefâ-i Râşidîn'in İslam ile müşerref olması, İsrâ ve Mi'râc ve Cahiliyye dönemi ile ilgili rivayetler verilmiştir.³

5. İmam Müslim (ö. 261/875) ve es-Sahîh'i

Kütüb-i Sitte eserlerinden *es-Sahîh* adlı eserin yazarı olan hicrî 206 doğumlu İmam Müslim 12 yaşından itibaren hadis ile ilgilenmeye başladığı⁴ kaydedildiğine göre ilgili eseri Mihne sürecine şahitlik ettikten sonra kaleme aldığı kesindir. İmam Müslim mezkûr eserinde, Buhârî'den farklı olarak sahabenin fazileti ile alakalı hadisleri sadece bir bölümde tasnif etmiştir. Fazilet sıramalası İmam Buhârî'nin metodu ile aynı olan İmam Müslim Muhacir ve Ensâr'dan olan sahâbiler hakkındaki faziletleri bir arada ziktetmeyi tercih etmiştir.

¹ Buhârî, Fezâilü's-Sahâbe, 1-28.

² “Onlardan önce bu yurda yerleşmiş ve gönülden inanmış olanlar, kendilerine göç edip gelenleri severler, onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar; ihtiyaç içinde olsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin bencilliğinden korunmayı başarırsa işte kurtuluşa erecekler onlardır.” Haşr, 59/9.

³ Buhârî, Menâkibü'l-Ensâr, 1-52.

⁴ Kandemir, “Müslim b. Haccâc”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 93-94.

İmam Müslim, “Fezâilü’s-Sahâbe” adlı bölümde ilk olarak Hulefâ-i Râşidîn ile alakalı fazilet hadislerini zikrederken arkasından cennet ile müjdelenen Aşere-i Mübesşşere’nin faziletlerini içeren rivâyetleri nakletmiştir. Ardı sıra Ebû Ubeyde b. Cerrâh’ın faziletlerini zikrettikten sonra Ehl-i beyt ile ilgili hadisleri sıralamıştır. Sonrasında Hz. Peygamber’in hanımları hakkındaki hadisler ve toplamda 44 kadar sahabi hakkındaki fazilet içerikli hadisler tasnif edilmiştir. Bilhassa Mihne süreci ve sonrasında eleştirisi alan, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osmân, Hz. Ali, Hz. Âişe, Abdullâh b. Mes’ûd, Abdullah b. Ömer, Ebû Mûsâ el-Eş’arî ve ağır tenkit alan Ebû Hureyre’nin faziletleri hakkındaki hadisler telif edilmiştir. Bilhassa Ebû Hureyre’nin çokça hadis nakletmesinin sebeplerine açıklık getirecek rivâyetlere vurgu yapılmıştır. Bölüm sonunda Ensâr’ın faziletleri, kabileler ve kabilelerin hanımları hakkındaki rivâyetler, sahabenin genelinin fazileti hakkındaki hadisler ve sahabeye kötü söz söylemenin yasaklandığı rivâyetler nakledilmiştir.¹

İmam Müslim bölüm sonunda sahabeye sövmenin yasaklandığı rivayetleri sırlayarak sahabenin faziletini vurguladıktan sonra kötü sözün dahi yasak olduğunu ifade etmesi eserin tertibinin mükemmelliğine işaret etmektedir. Öyle ki İmam Müslim burada fazilet sıralamasını dikkate alarak efdal-tafdîl tartışmalarına, Ebû Hureyre başta olmak üzere tenkit edilen sahabileri zikretmekle eleştirilere, önce fazileti vurgulayıp sonra kötü söz söylemenin yasak olduğunu ifade ederek bütün soru işaretlerine cevap vermiştir. Söz konusu eser bu bağlamda ele alındığında sahih hadisleri bir araya getirmek amacıyla kaleme alınsa da tartışmalar ile ilgili bölümlere yer vermesi bir savunu ve cevap niteliği de taşımaktadır.

6. İbn Mâce (ö. 273/887) ve es-Sünen’i

Hicrî 209 yılında dünyaya gelen İbn Mâce’nin yaklaşık 25 yaşlarında hadis ilmiyle meşgul olmaya başladığı göz önünde bulundurulduğunda, Mihne sürecine şahitlik ettikten sonra eserini telif ettiği anlaşılmaktadır.² Eserde *Kitâbü’s-Sünne* olarak isimlendirilen bölümde ilk olarak sünnete uymanın

¹ Müslim, Fezâilü’s-Sahâbe, 1-60.

² Hakkında genel bilgi için bkz. Kandemir, “İbn Mâce”, *DİA*, İstanbul, 1999, XX, 161-162.

gerekliliğine vurgu yapılırken sonrasında sahabenin fazileti ile alakalı *Fezâilü Ashâbi Râsûlillâh* adıyla bir başlık atılmıştır. İlgili bölümde Hariciler ve Cehmiye gibi fırka ve mezheplere cevap niteliği taşıyan rivayetlere da ayrı bir kısım oluşturulmuştur.

İbn Mâce sahabenin faziletleri ile ilgili “Fezâilü Ashâbi Rasûlillâh” kısmında fazilet sıralaması tartışmalarına cevap niteliği taşıyacak şekilde sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olmak üzere Hulefâ-i Râşidîn’in faziletlerini ihtiva eden hadisleri nakletmiştir. Ardından Aşere-i Mübeşşere dâhil olmak üzere 22 kadar sahabî hakkında rivâyet nakledilmiştir. Mihne sürecinde tenkit edilen Hulefâ-i Râşidîn başta olmak üzere Abdullah b. Me’sûd gibi sahabîler ile ilgili hadisler de nakledilmiştir. Bölümün sonunda sahabîlerin faziletlerini sırasıyla verip Bedir savaşına katılan sahâbiler ve Ensâr’ın faziletlerini ihtiva eden rivayetler tahdis edilmiştir. İbn Mâce’nin sahabenin fazileti ile ilgili rivayetleri eserin girişinde vermesi akıldaki şüphelere yer vermeden esere başlamak hedefinde olduğunu göstermektedir.¹

7. Ebû Dâvûd (ö. 275/889) ve es-Sünen’i

Sicistan bölgesinde 202 yahut 203 yıllarında doğduğu ifade edilen Ebû Dâvûd 18 yaşlarında hadis ilmi ile iştiğal etmeye başlamıştır. Dolayısıyla hadis ilmine olan ilgisi hicrî 220 yıllarında olduğundan Ebû Dâvud, eserini Mihne sürecinden sonra kaleme almıştır. Ahmed b. Hanbel gibi Mihne sürecinde aktif rol oynayan² hadis âlimlerinin ilim meclislerinde bulunan Ebû Dâvud, Kütüb-i Sitte eserlerinden sayılan *es-Sünen* isimli eserinde sahabenin faziletine dair müstakil bir bölüm oluşturmaya da *Kitâbü’s-Sünne* isimli bölümde Mihne sürecindeki tartışmalara ve muhaliflere cevap verecek nitelikteki hadisleri bir araya getirmiştir. Özellikle Kur’ân hakkındaki tartışmalar, Bidat ehli ve Sahabe hakkındaki rivayetlerin bir arada tasnif edilmesi ilgi odağının Mihne süreci ve sonrasındaki tartışmalar olduğunu göstermektedir.

¹ İbn Mâce, “Fezâilü Ashâbi Rasûlillâh”, 1-12.

² Kandemir, “Ebû Dâvûd es-Sicistânî”, *DİA*, İstanbul, 1994, X, 119-121.

Ebû Dâvud “Kitâbü’s-Sünne” olarak telif ettiği bölümde ilk olarak sünnete ittiba etmenin gerekliliği ve 73 fırka hadisi¹ ile başlamıştır. Ardından sırasıyla Kur’ân hakkında tartışmanın yasak olduğu, bidat ehline selam vermemek gerektiği, sünnetin gerekliliği, tafdîl ve hilafet meseleleri ile ilgili hadisleri nakletmiştir. Ebû Dâvud’un mezkûr metodu benimsemesi karşı fırka ve mezhepleri hedef aldığına göstergesidir. Özellikle Kurân hakkındaki tartışmaların yasaklanması, bidat ehlini zikretmesi, fazilet sıralaması tartışmaları, hilafet tartışmaları, Cehmiyye ve Mu‘tezile gibi fırka ve mezhepler ve sahabenin faziletleri ile ilgili rivayetleri bir arada tasnif etmesi, Mihne süreci ve sonrasında çıkan tartışmaları muhatap aldığını göstermektedir. Dolayısıyla ilgili eserde açılan *Kitâbü’s-Sünne* isimli bölüm Mihne süreci ve sonrasında çıkan tartışmalara cevap niteliği taşımaktadır.²

Ebû Dâvud kitabında sahabenin faziletleri ile alakalı rivâyetleri tek tek zikretmek yerine daha çok genellemeci bir tavır takınarak şüpheleri yok etmek amacıyla sahabenin tamamının faziletini ihtiva eden hadisleri zikretmiştir. Fazilet vurgusu yapıldıktan sonra sahabe hakkında kötü konuşmayı yasaklayıcı rivayetleri naklederek sahabe hakkında kötü konuşmayı engellemeyi hedeflemiştir. Verilen bilgilerden sonra Sahabe hakkında tenkit ve eleştiri sahibi müntesipler barındıran Mu‘tezile ve Cehmiyye gibi fırkaları zikretmesi de ilgili bölümün bir savunusu reaksiyonu olarak oluşturulduğunu göstermektedir. Daha önceki eserler de dâhil olmak üzere tertip ve metodları, açılan bölüm ve başlıklar tetkik edildiğinde vurgulanan bölümlerin aslında Mihne süreci ve sonrasında yoğunlaşan tartışmaları engellemek amacıyla kaleme alındığını göstermektedir.

¹ (تَفَرَّقَتِ الْيَهُودُ عَلَى إِحْدَى وَسَبْعِينَ أَوْ اثْنَتَيْنِ وَسَبْعِينَ فِرْقَةً وَالنَّصَارَى مِثْلَ ذَلِكَ، وَتَفَتَّرَقُ أُمَّتِي عَلَى ثَلَاثٍ وَسَبْعِينَ فِرْقَةً)
“Yahudiler yetmişbir veya yetmiş iki fırka/guruba bölündüler. Hıristiyanlar da aynı şekilde bölündüler. Benim ümmetim ise yetmişüç guruba bölünecek” İbn Mace, “Kitâbü’s-Sünne”, 1.

² İbn Mace, “Kitâbü’s-Sünne”, 1-69.

8. Tirmizî (ö. 279/892) ve es-Sünen'i

Mihne sürecinin başlangıç yılları olan hicri 209 yılında dünyaya gelen Tirmizî,¹ kütüb-i sitte eserlerinden sayılan kitabını mihne sürecinden sonra kaleme almıştır. Dolayısıyla mihne tartışmalarına hâkim olan Tirmizî, *Sünen*'inde Mihne sürecinde sahabeye olan menfî tutum dolayısıyla sahabenin faziletleri ile ilgili hadisleri içeren *Ebvâbü'l-Menâkıb* isminde bir bölüm de oluşturmuştur.

Tirmizî'nin, “Ebvâbü'l-Menâkıb” olarak isimlendirdiği bölümde öncelikli olarak Hz. Peygamber'in fazileti, peygamber olarak gönderilmesi, vahyin Hz. Peygamber'e indirilişi, Hz. Peygamber'in vasıfları ve vefatı ile ilgili rivayetler tasnif edilmiştir.² Ardından fazilet sırlamasında genel metod olan sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin faziletlerini içeren rivayetler tasnif edilmiştir. Hülefâ-i Râşidîn ve Aşere-i Mübeşşere dâhil olmak üzere toplamda 44 sahabînin fazileti hakkında hadis ihtiva eden bölümde sahâbiler sırasıyla zikredildikten sonra biat ehlinin fazileti, Hz. Peygamber'in zevcelerinin fazileti, Ensâr ve Kureş'in fazileti, Mekke ve Medîne'nin fazileti, Arap ve Acemlerin fazileti hakkında hadisler nakledilmiştir. Bilhassa Mihne sürecinde eleştiri ve kötü söze maruz kalan Hulefâ-i Râşidîn başta olmak üzere Hz. Âişe, Ebû Hureyre, Hz. Muâviye, Amr b. Âs, Abdullah b. Ömer, Huzeyfe b. Yemân ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî gibi sahabilerin faziletleri tek tek zikredilmiştir.³

Söz konusu eserde fazilet içeren hadisler ile sahabeye kötü söz söylemeyi nehyeden hadislerin bir arada zikredilmesi de Mihne süreci ve sonrasında sahabe tenkidinine karşı bir savunuyu reaksiyonunun sonucudur. İmam et-Tirmizî, ilk olarak sahabenin faziletinin önemine işaret etmiş ardından fazileti ön plana çıkan sahabileri fazilet sıralaması gözeterek efdal-tafdîl meselesine cevap verirken Mihne sürecinde tenkit edilen sahabiler de dâhil olmak üzere tek tek fazilet vurgusu yapmıştır. Sahabenin faziletinin önemine

¹ İmam Tirmizî hakkında genel bilgi için bkz. Kandemir, “Tirmizî”, *DİA*, İstanbul, 2012, XLI, 202-204.

² Tirmizî, *Menâkıb*, 1-13.

³ Tirmizî, *Menâkıb*, 13-76.

işaret edildikten sonra sahabe hakkında kötü konuşmayı engelleyici rivâyetler naklederek eleştirileri engellemeyi hedeflemiştir.

9. Harb b. İsmâil (ö. 280/894) ve Kitâbü's-Sünne'si

Mihne sürecinin en önemli karakterlerinden olan Ahmed b. Hanbel'in talebesi Harb b. İsmâil¹ olan tartışmalar dolayısıyla muhalif tarafa cevap mahiyetinde kaleme almış olduğu eserinde kelamî tartışmaları öncelikli olarak ele almıştır. Mezkûr tartışmalara Mihne sürecindeki meseleler olsa da ana konumuzun sınırını aştığından sadece Sahabe hakkındaki bölüm ile ilgili bilgi verilecektir. Harb b. İsmâil Mihne süreci sahabe tartışmalarına cevap mahiyetinde ilgili eserinde *Tafdîlü Ashâbi Muhammed (S.a.S)* adından bir bölüm oluşturmuştur.

Kirmânî sahabenin fazileti ile alakalı rivayetleri tasnif ettiği bu bölüme geçmeden önce önemine binaen ilk olarak ayetler ile sahabenin faziletine işaret etmiştir. Bilhassa Neml sûresinin 59.² ayetinde geçen “*seçkin kıldığı kullarına*” ibaresinin, Tevbe sûresinin 119.³ ayetinde bulunan “*sadıklar*” ifadesinin ilaveten Abese Sûresinin 14-15. ayetlerini⁴ ve Nisâ sûresinin 59. ayetinin⁵ sahabe hakkında nazil olduğunu kaydetmiştir. Ardından sahabeye ağır eleştiriler yönelten Şîa'nın kollarını zikretmiştir. Özellikle Zeydiyye'nin Hz. Osmân, Talhâ b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm ve Hz. Âişe'den teberri

¹ Ebû Muhammed künyesi ile tanınan Harb b. İsmâil, fıkıh âlimi olmasının yanında Kirmânî nisbesi ile meşhur olmuştur. Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere İshâk b. Râhûye, Saîd b. Mansûr, Ebû'l-Velîd et-Tayâlisî gibi önemli şahsiyetlerden ilim tahsilinde bulunmuştur. Kendisine ise arkadaşı Ebû Hâtim er-Râzi, Ebû Bekir el-Hallâl, Kasım b. Muhammed el-Kirmânî, Abdullâh b. İshâk en-Nehâvendî ve Abdullâh b. Yâ'kûb el-Kirmânî gibi âlimler öğrencilik yapmıştır. *Mesâil'ü Harb b. İsmâil* adlı eseri Hanbelî mezhebinin en önemli kaynaklarından sayılmaktadır. Yaklaşık doksan yaşlarında öldüğü kaydedilen Harb b. İsmâil, 280 yılında vefat etmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 244-245.

² “De ki: “Hamdolsun Allah'a, selâm olsun seçkin kıldığı kullarına. Allah mı daha hayırlı yoksa O'na koştuıkları ortaklar mı?” Neml, 27/59.

³“Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve sadıklar ile beraber olun”, Tevbe, 9/119.

⁴“O, mukaddes sayfalaradır, Yüce makamlara kaldırılmış, tertemiz sayfalarda, Seçkin ve erdemli elçilerin ellerinde” Abese, 80/13-16.

⁵“Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü'l-emre de. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz -Allah'a ve âhirete gerçekten inanıyorsanız- onu, Allah'a ve peygambere götürün. Bu, elde edilecek sonuç bakımından hem hayırlıdır hem de en güzeldir.”, Nisâ, 4/59.

ettiklerini, Râfida'nın, Hz. Ali, Ammâr b. Yâsir, Mikdâd ve Selmân el-Fârisî¹ haricinde bütün sahâbîlerden teberrî ettiklerini naklettikten sonra mezkûr fırkalara cevaben sahabeye sebbetmeyi yasaklayan hadisleri sıralamıştır.² Sonrasında Ahmed b. Hanbel ve Ebû Sevr (ö. 240/854)³ gibi önemli mezhep âlimlerinin görüşlerini naklederek Hz. Peygamber'den sonra en faziletli sahabilerin sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osmân ve Hz. Ali olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Ebû Sevr'in "Allah, Muâviye'ye rahmet etsin" dediğini nakletmiştir.⁴ Fazilet sıralaması meselesinde Hz. Osmân ile Hz. Ali arasında ihtilaf olduğunu kaydetse de tercih edilen görüşün İshâk b. İbrâhim'in de ifade ettiği gibi Hz. Osmân'ın, Hz. Ali'den daha önce zikredilmesi gerektiğini nakletmiştir.⁵ Fazilet mesesinde efdal-tafdil tartışmasına cevap niteliğindeki rivâyetleri naklettikten sonra Arap ve Mevâlilerin faziletleri ile ilgili rivayetleri sıralamıştır.⁶

10. İbn Ebû Üsâme (ö. 282/895) ve Müsned'i

Hicrî 186 yılında dünyaya gelen Hâris b. Ebî Üsâme, Ebû Muhammed künyesi ile bilinmektedir. Mihne sürecine şahitlik etmesinin yanı sıra Mihne dönemi sorgularında Kur'ân'ın yaratılmış olduğu fikrine karşı çıktığı kaydedilmeyen Züheyr b. Harb⁷ gibi âlimlerden hadis nakletmiştir.⁸ Zevâid eserleri yoluyla kısmî olarak günümüze gelen *el-Müsned* isimli bir eser kaleme

¹Selmân el-Fârisî ve rivayetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karakaş, Mücahit, *Selmân el-Fârisî ve Rivâyetlerinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016.

²Harb b. İsmâîl, Ebû Muhammed Harb b. İsmâîl el-Kirmânî, *Kitâbü's-Sünne*, Beyrut, 1425/2014, s. 251-255.

³Tam adı İbrâhim b. Hâlid b. Ebi'l-Yemân olan Ebû Sevr, el-Kelbî nisbesi ile bilinmektedir. Süfyân b. Uyeyne, İsmâil b. Uleyye, Vekî', Zeyd b. Hârûn ve Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi gibi önemli hadis âlimlerinden hadis nakletmiştir. Kendisinden ise Ebû Dâvûd, Müslim, Ubeyde b. Muhammed el-Bezzâr, Ahmed b. Muhammed el-Bersî ve Muhammed b. Salih gibi âlimler hadis nakletmiştir. Fıkıh ilmiyle meşgul olmasının yanısıra Hadis ilminde de Hâfiz sayılan Ebû Sevr hicrî 240 yılında vefat etmiştir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdât*, VI, 63; Koçak, Muhsin, "Ebû Sevr", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 229-230.

⁴Harb b. İsmâîl, *Kitâbü's-Sünne*, s. 255-259.

⁵Harb b. İsmâîl, *Kitâbü's-Sünne*, s. 259.

⁶Harb b. İsmâîl, *Kitâbü's-Sünne*, s. 265-271.

⁷Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XI, 489-491

⁸Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdât*, IX, 114.

almıştır.¹ İlgili eserin günümüze ulaşan neşirleri incelendiğinde sahabenin faziletini içeren menâkıb adında bir bölüm ihtivâ ettiği görülmektedir.

İbn Ebû Üsâme “Kitâbü'l-Menâkıb” olarak açtığı bölümde ilk fazilet sıralaması dikkate alınarak hilafet tartışmalarına cevap verilirken Hz. Ebû Bekir'den başlamak üzere Hulefâ-i râşidîn'nin ve tek tek yirmi bir sahabînin faziletini içeren rivâyetler nakledilmiştir. Ardından sahabenin genel faziletinin yanı sıra Ensâr'ın, Yemen ehli'nin ve Şam ehli'nin fazileti gibi guruplar halinde fazilet içerikli rivayetler cem edilmiştir. Eser ayrıntılı olarak tetkik edildiğinde özellikle mihne sürecinde tartışılan konuları ihtiva ettiği görülmekte olup bu bağlamda sahabe'ye yönelik eleştirilere karşı hadislerde nakledilmiştir.² Eser sahabenin genel faziletini içeren rivâyetleri nakletmesiyle birlikte Mihne döneminin etkisiyle sahabeye sebbetmenin yasaklandığı hadisleri de ayrı başlıklar altında cem etmiştir.³ Bilhassa Mihne döneminde eleştiri alan Hz. Ebû Bekir,⁴ Hz. Ömer,⁵ Hz. Osmân⁶ ve Hz. Ali,⁷ Hz. Âişe⁸ ve Abdullâh b. Mes'ûd⁹ gibi sahabilere özel bölümler ayrılmıştır. İlgili bölümlerde Hz. Peygamber'den sonra bu ümmetin en hayırlı kişinin Hz. Ebû Bekir olduğu ardından sırasıyla Hz. Ömer ve Hz. Osman geldiği ifade edilerek Mihne dönemindeki hilafet tartışmalarına işaret edilmiştir.¹⁰ Yine mezkûr bölümde Hz. Ali'nin iman bakımından ilk olduğu ifade edilip Havz-ı Kevser'e de ilk ulaşan kişi olduğuna dair hadisler rivâyet edilirken Hz. Âişe'nin diğer kadınlara olan üstünlüğünü içeren hadisler nakledilmiştir.¹¹ Son olarak Mihne döneminde Kur'ân hakkında bilgisizlikle suçlanan Abdullah b. Mes'ûd'un

¹Eser Hüseyin Ahmed el-Bakerî tarafından 1413/1992 yılında Medîne'de iki cilt olarak neşredilmiştir.

²Bâkerî, *Buğyetü'l-bâhis*, II, 886-945.

³“Ahir zamanda Râfida olarak isimlendirilen ve İslam'ı reddedip bunu teleffuz eden bir gurup gelecektir. Bunları öldürünüz çünkü onlar müşriktir.” Bkz. Bâkerî, *Buğyetü'l-bâhis*, II, 945.

⁴Bâkerî, *Buğyetü'l-bâhis*, II, 886-894.

⁵Bâkerî, *Buğyetü'l-bâhis*, II, 894-896.

⁶Bâkerî, *Buğyetü'l-bâhis*, II, 896-901.

⁷Bâkerî, *Buğyetü'l-bâhis*, II, 901-906.

⁸Bâkerî, *Buğyetü'l-bâhis*, II, 912-914.

⁹Bâkerî, *Buğyetü'l-bâhis*, II, 921-923.

¹⁰Bâkerî, *Buğyetü'l-bâhis*, II, 888.

¹¹Bâkerî, *Buğyetü'l-bâhis*, II, 912.

kırâatini metheden rivayetler nakledilerek İbn Mes'ûd hakkındaki şüpheler izale edilmiştir.¹

11. İbn Ebû Âsım (ö. 287/900) ve Kitâbü's-Sünne'si

Mihne süreci mağdurlarından Ahmed b. Hanbel'in talebesi olan İbn Ebû Asım² bilhassa Mihne süreci başta olmak üzere süreçten sonra da tartışılmaya devam eden meselelere cevap niteliği taşıyan rivayetlerin tasnif edildiği bir eser kaleme almıştır. Eserinde kader, cehennem, cennet, mîzân, şefaât vb. itikadî meseleleri öncelese de hilafet ve sahabenin fazileti bahislerine de vurgu yapmıştır.

Mihne süreci bağlamında konumuz esaslı olarak esere baktığımızda hilâfet tartışmaları dolayısıyla ilgili bölüme ilk olarak sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osmân ve Hz. Ali'nin hilafete liyâkati ile halife seçilmesi ile ilgili rivayetler nakledilmiştir. Hilafet sıralamasında herhangi bir ğasb yahut haksızlık olmadığına vurgu yapan rivayetlerin arkasından Hz. Peygamber'den sonra ümmetin en faziletli kişinin sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osmân olduğunu ihtiva eden hadisler tasnif edilmiştir. Fazilet sıralaması hakkında sıralama olarak ilk Hz. Ebû Bekir sonra Hz. Ömer'in geldiğini üçüncü şahsında Hz. Osman olduğunu ima eden rivayetler Hz. Ali'den nakil yapılarak efdal-tafdil tartışmasına net bir cevap verilmiştir.³ Fazilet sıralaması yapılan Hulefâ-i Râşidîn hakkında müstakil başlıklar halinde faziletlerini ihtiva eden rivayetler zikredildikten sonra Zübeyr b. Avvâm, Talhâ b. Ubeydullâh, Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Abdürrahmân b. Avf'ın faziletlerini içeren müstakil

¹ Bâkerî, *Buğyetü'l-bâhis*, II, 922-923.

² Hadis ve fıkıh âlimi olan İbn Ebû Âsım'ın tam adı Ahmed b. Amr olarak bilinmektedir. Ebû Bekir künyesi ile anılmasının yanı sıra Şeybânî nisbesi ile tanınmaktadır. Hakkında hadis âlimlerince Hafız, sika ve İmâm terimleri ile nitelenmesinin yanında 206 yılında doğduğu kaydedilmiştir. Hocaları arasında önemli hadis ve fıkıh âlimlerinden olan Ebû'l-Velîd et-Tayâlisî, Amr b. Merzûk, Ebû Ömer el-Havzî, Muhammed b. Kesîr, Muhammed b. Abdillâh b. Numeyr, İbn Ebî Şeybe, Ebû Hatim er-Râzî ve İmam Buhârî gibi şahsiyetler zikredilmiştir. İbn Ebû Âsım ise kızı Ümmü'd-Dahhâk, Ahmed b. Cafer b. Ma'bed, Ebû Ahmed el-Assâl, Muhammed b. İshâk b. Eyyûb, Abdürrahmân b. Muhammed gibi âlimlere hocalık yapmıştır. 13 yıl kadılık görevinde bulunduğu İsfehân'da hicrî 287 yılında vefat ettiği kaydedilmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 431-437; Küçük, Râşit, "İbn Ebû Âsım", *DİA*, İstanbul, 1999, XIX, 422-423.

³ İbn Ebû Âsım, *Kitâbü's-Sünne*, s. 760-807.

başlıklar atılmıştır.¹ Aşere-i Mübeşşere'nin faziletleri de zikredilip sonrasında Hz. Peygamber'in "*Ashâbım hususunda Allah'tan korkunuz*" içerikli hadisler nakledilerek sahabenin tamamı hakkında dikkat edilmesi gerektiğine işaret edilmiştir.² Eserin son kısmında bilhassa Kureyş ve Kureyş'in kadınlarının faziletleri hakkındaki rivayetlere büyük bir kısım ayrılmış ve müstakil olarak Ehl-i Beyt'in fazileti hakkındaki rivayetler sıralanarak bitirilmiştir.

12. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903) ve Kitâbü's-Sünne'si

Mihne sürecinin mağdur karakteri olan Ahmed b. Hanbel'in oğlu ve aynı zamanda baş öğrencilerinden olan Abdullah b. Ahmed b. Hanbel³ Mihne süreci ve sonrasındaki tartışmaları ihtiva eden bilhassa Cehmiyye ve Kaderiyye'nin hedef alındığı bir eser kaleme almıştır. Müellif sahih hadisleri nakletmesinin yanında soru-cevap tertibi üzere kaleme aldığı eserde Cehmiyye fırkasına reddiye amacıyla Abdullah b. Mübârek, Süfyân bi Uyeyne, Vekî' b. Cerrâh, Yezîd b. Hârûn ve Abdurrahmân b. Mehdî gibi birçok selef âlimden nakiller yapmıştır. Eserin başında Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyen kişinin kâfir olarak nitelenmesi ve Kur'ân'ın, Allâh'ın kelamı olduğu ve mahlûk olmadığı gibi konuların münakaşa konusu olarak başta seçilmesi muhatap kitlenin mihne sürecindeki fırka ve mezheplerin müntesipleri olduğuna işaret etmektedir.

Konumuz bağlamında esere baktığımızda daha önce de ayrıntılı olarak ele aldığımız mihne sürecinde tartışılmalı meselesine müstakil bir

¹ İbn Ebû Âsım, *Kitâbü's-Sünne*, s. 807-940.

² İbn Ebû Âsım, *Kitâbü's-Sünne*, s. 940-988.

³ Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdurrahmân künyesinin yanı sıra Şeybânî, Mervezî ve Bağdâdî nisbeleri ile anılmaktadır. Başta babası Ahmed b. Hanbel olmak üzere Yahyâ b. Abdeveyh, Yahyâ b. Maîn, İbn Ebî Şeybe, Ubeydullâh el-Kavârîrî, Ahmed b. İbrâhîm el-Mevsîlî, Halef b. Hişâm el-Bezzâr, Ebû Hayseme ve Muhammed b. Ebân el-Vâsîfî gibi meşhur âlimlerden rivâyette bulunmuştur. Kendisinden ise İmam en-Nesâî, Beğavî, İbn Sâid, Ebû Avâne el-İsferâyîni, Ebû Bekir b. Ziyâd, Muhammed b. Mahled ve Süleymân et-Teberânî gibi birçok âlim hadis ve ilim almıştır. Kaynaklarda birçok meşhur âlimden ders aldığı kaydedilen Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü Osmân b. Affân, Kitâbü's-Sünne* ve *Müsnedü'l-Ensâr* gibi eserler telif etmiştir. Hicrî 213 yılında Bağdat'ta doğduğu ifade edilen Abdullah b. Ahmed b. Hanbel yine aynı şehirde hicrî 290 yılında vefat etmiştir. Hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 516-523; Polat, Selahattin, "Abdullah b. Ahmed b. Hanbel", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 81.

bölüm ayrılmıştır. İlgili bölümde Hulefâ-i Râşidîn'in hilafet meselesi ele alınarak Hz. Peygamber'den bu konuda herhangi bir rivâyet gelip gelmediği tespit edilmeye çalışılmıştır. İfade edildiğine göre herhangi bir vasiyyetin söz konusu olmadığına vurgu yapılarak mihne sürecinde tartışılan imâmeti ğasb etmekle¹ ilgili eleştirilere cevap verilmiştir.² Hz. Ebû Bekir'e biat meselesinden sonra Hz. Peygamber'den sonra ümmetin en faziletli şahıslarının sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osmân olduğunu ifade eden rivâyetlerin tasnif edilmesinin yanı sıra Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in fazilet ve sevgisinin sünnete dayandığına vurgu yapılmıştır.³ Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in bilhassa Hz. Ali'den nakilde bulunarak fazilet sıralamasında ilk iki kişinin sabit olduğuna işaret edilmiştir. Bölümün sonunda Hz. Peygamber'den naklen hilafetin 30 yıl olduğuna bu sürecin de Hulefâ-i Râşidîn'in hilafet süresiyle uyduğuna ayrıca Hz. Peygamber'in kendisinden sonra halife olarak sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osmân'ı tayin ettiğine dair rivâyetler⁴ sıralanmıştır. Özetle ifade etmek gerekirse Abdullah b. Ahmed b. Hanbel mezkûr diğer eserlerden farklı olarak sahabenin genel ve müstakil faziletine değinmeksizin hilafet tartışmalarına karşın imamet meselesine önem verirken efdal-tafdil sorunu dolayısıyla fazilet sıralaması konusu üzerinde durmuştur.

¹ Halife Me'mûn'un, Hz. Ömer'in hilafet makamını ğasb ile aldığı ifade etmesi, Nazzâm, Efendimiz (s.a.s)'in Hz. Ali'yi imam tayin ettiğini fakat bu durumu Hz. Ömer'in gizleyip Hz. Ebû Bekir'e biat ettiğini iddia ederken Ebû Ca'fer el-İskâfi ise Hz. Ali'nin hilâfet makamına daha layık olduğunu savunması ve Hz. Ebû Bekir'e biat edilmesini ise hayretle karşıladığı ifade etmesi, Ebû Bekir el-Esam, insanlar ihtilaf halinde olduklarında veya fitne mevcut olduğunda imamet tayin edilmesinin meşru olmadığı düşüncesi sebebiyle Ali'nin imâmetini meşrû görmemesi, Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf Hz. Ali'nin, Hz. Osmân'dan daha faziletli olduğunu düşündüğünden Hz. Osmân'ın hilâfetini caiz görmemesi gibi tenkitler ilgili imamet tartışmalarına örnek gösterilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Tayfûr, *Kitâbü Bağdâd*, s. 51; el-İskâfi, *el-Mi'yâr ve'l-müvâzene*, s. 20; Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, s. 63; İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü tabakâti'l-Mu'tezile*, s. 48.

² Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, s. 536-553.

³ Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, s. 553-580.

⁴ Hz. Âişe'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber, Medîne mescidini inşa ettiğinde kendisi getirip bir taş koydu, sonra Hz. Ebû Bekir getirip bir taş koydu, sonra Hz. Ömer getirip bir taş koydu ve en son Hz. Osmân getirip bir taş koydu. (Bunun üzerine) Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Bunlar benden sonra halifelerdir." Bkz. Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü's-Sünne*, s. 592.

13. Nesâî (ö. 303/915) ve es-Sünenü'l-Kübrâ'sı

İmam Nesâî ilgili eserinde sahabenin faziletine dair *Kitâbü'l-Menâkıb* ve *Hasâis* adında bölümler oluşturmuştur. Menakıb bölümünde Mihne sürecinde eleştirilen sahabilerin de bulunduğu 60 kadar sahabinin faziletini ihtiva eden yaklaşık 284 hadis nakledilmiştir.¹ Hasâis bölümünde ise Hz. Ali ve ailesinin faziletini ihtiva eden 194 hadis tasnif edilmiştir.² Ancak eserde açılan bölümler hakkında ayrıntılı bilgi verilmeyecektir. Zira sahabenin faziletine dair kaleme almış olduğu *Fezâilü's-Sahabe* ve *Hasâisü Emîri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib* adlı eser *es-Sünen*'inde açılan menakıb ve hasâis bölümlerinden oluşturulmuştur. Dolayısıyla eserde açılan bölüm hakkında daha ayrıntılı bilgi için müstakil eserler kısmındaki *Fezâilü's-Sahabe* ve *Hasâisü Emîri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib* isimli eserin işlendiği bölüme bakılmalıdır.

14. Taberî (ö. 310/923) ve Sarîhü's-Sünne'si

Târîh ve Tefsîr eseriyle meşhur olan İmâm et-Taberî³ akaid konularını rivayet metodunu da kullanarak telif etmiş olduğu *Sarîhü's-Sünne* adlı eserine ilk olarak Halku'l-Kur'ân meselesi ile başlayıp Kur'ân'ın yaratılmış olmadığı yönünde deliller sürmüştür. Müellifin Mihne sürecinin başlama nedeni olan tartışma ile esere giriş yapması muhtemel muhatabların Mihne süreci fırka ve mezhep âlimleri olduğunu göstermektedir.

İmam Taberî ilgili eserine sahabeye olan eleştirileri cevaplamak ve tenkitleri önlemek amacıyla sahabe hakkında bir bölüm telif etmiştir. Özellikle

¹ Nesâî, *Menâkıb*, 1-81.

² Nesâî, *Hasâis*, 1-52.

³ Tam adı Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Ğâlib olmasının yanı sıra Ebû Ca'fer künyesi ve Taberî nisbesi ile tanınmaktadır. Muhammed b. Abdilmelik, İshâk b. İsrâîl, Muhammed b. Humeyd er-Râzî, Velîd b. Şucâ', Muhammed b. Alâ', Ebû Saîd el-Eşec, Muhammed b. Beşşâr, Muhammed b. Müsennâ gibi âlimlerden nakillerde bulunmuştur. Kendisinden ise Ahmed b. Kâmil er-Râzî, Muhammed b. Abdillâh eş-Şâfi, Mahled b. Cafer gibi meşhur âlimler rivayette bulunmuştur. *Câmiü'l-Beyân an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân* isimli tefsir eserini yanında *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülük* adlı tarih kitabı ile meşhur olan Taberî hicrî 225 yılında Taberistan'da doğmuştur. Mihne süreci âlimlerinden Ahmed b. Hanbel'den ilim tahsilinde bulunmak için Bağdat'a gitse de vefat ettiğini öğrenmiş fakat bir yıl Bağdat'ta ilim tahsilinde bulunmuştur. İmâmü'l-Müfessîrîn lakabı ile anılan Taberî hicrî 310 yılında vefat etmiştir. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, II, 159-163; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, 267-282; Fayda, Mustafa, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX, 314-318.

sahabeye alan menfi tutumun arttığı, ilgili eleştirilerin kitap ve yönetim merkezli yapıldığı dönem olan Mihne süreci tartışmaları dolayısıyla esere sahabenin fazileti ile ilgili bir bölüm ayırması da dönemde olan sahabe tartışmalarının yoğunluğuna işaret etmektedir.

İmam Taberî, eserindeki “Sahâbetü Rasûlillâh” bölümünde Hz. Peygamber’den sonra en faziletli sahabî tartışmasından dolayı mezkûr bölüme Peygamberlerden sonra bu ümmetin en hayırlı neslinin sahabe nesli olduğunu ilaveten sahabe neslinin de en hayırlı kişilerinin sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osmân ve Hz. Ali olduğunu ifade eden rivayet ile başlamıştır. Taberî fazilet sıralamasını ihtiva eden rivayetlerin yanı sıra Sahabe neslinin tamamının hayırlı olduğunu ifade eden rivayet ile sahabeye dil uzatmayı hedeflemektedir. Efdal-tafdil tartışmasına naklettiği rivayetler ile cevap veren Taberî bölümün sonunda hilâfet süresinin 30 yıl olduğu ve halife olma sırasında herhangi bir haksızlık olmadığını vurgulayan rivayeti naklederek imamet tartışmalarına yönelik görüşünü belirtmiştir.¹

C. ESERLERİNDE GÖRÜŞ BELİRTEREK CEVAP VERENLER

Mihne sürecinde artan eleştirilere karşı yazılan Fezâilü’s-Sahâbe türü eserler, müstakil birer eser olmakla birlikte yazılan kitaplarda açılan bölümler ve sahabenin fazileti hakkında görüş içeren başlıkları da ihtiva etmektedir. Bu bağlamda hadis âlimlerinin itikadî görüşlerini ihtiva eden Kitâbü’s-Sünne türü eserlerin yanında hadis usulü kaynaklarında da sahâbenin faziletine dair görüşler zikredilmiştir. İlgili kaynaklarda sahabenin adaleti ve faziletlerinin sabit olduğu ifade edilirken sahabe arasında fazilet sıralaması da yapılmıştır.

Mihne sürecinde yaşamış bazı âlimler sahabenin fazileti hakkında müstakil olarak eser tasnif etmeselerde eserlerinde sahabeyi müdafa etme amacıyla başlıklar atarak yahut görüş belirtmek suretiyle bilgiler vermişlerdir. Mesela Mihne dönemi âlimlerinden Abdullah b. Zübeyr el Humeydî (ö. 219/834), *el-Müsned* isimli eserini sahâbenin fazilet sıralamasını dikkate almak

¹ Taberî, *Sarihü’s-Sünne*, s. 31-34.

suretiyle tasnif etmiştir. İlgili eserde el-Humeydî Hz. Peygamber'den sonra en faziletli olarak sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali yi zikretmiştir. Bu bağlamda el-Humeydî fazilet ve imamet tartışmaları hakkında görüşünü ifade etmiştir.¹ Yine aynı şekilde Mihne sürecinde tartışılan Halku'l-Kur'ân gibi konulara cevap amacıyla ele aldığı *Usûlü's-Sünne* isimli risâlesinde sahabeye yöneltilen eleştirilere cevaben sahabeyi övmek ve faziletine işaret etmek amacıyla bir başlık kaleme almıştır. Mezkûr kısımda Sahâbeden herhangi birine hakaret eden kişinin Hz. Peygamber'in sünnetine muhalefet ettiği ve sahâbeye rahmet etmeyen kişinin hiçbir şeyden nasibinin olmadığı ifade edilmiştir.² İlgili risâlede Halku'l-Kur'ân, Rû'yetullâh ve Kader gibi Mihne sürecinde tartışılan konuların işlenmesinin yanında risalenin Sahâbenin faziletine dair bir bölüm ihtiva etmesi de Mihne sürecinde sahabeye yöneltilen tenkitlerin neticesi olarak ortaya çıkmıştır.

Mihne dönemi âlimlerinden olan Saîd b. Mansûr (ö. 227/842),³ Mihne sürecini takip eden hicri 219 yılından sonra *es-Sünen* isimli bir eser telif etmiştir. *el-Musannef* olarak da anılan eserin tamamı günümüze ulaşmasa da elimizde bulunan nüshasında özellikle Hz. Ali'nin fazileti hakkında bir bölüm açılmıştır.⁴ Kitâbü'l-Cihâd bölümünde nakledilen hadisler onun, Allah ve Hz. Peygamber tarafından sevildiği bilgisini ihtiva etmektedir.⁵ Elimizde olan nüsha dönemin eserlerinde izlenen metod ile benzerlik gösterdiğinden günümüze ulaşmayan bölümlerde Fezâilü's-Sahabe bölümü olduğu tahmin edilmektedir.⁶

¹ Humeydî, *el-Müsned*, I-II.

² Humeydî, *Usûlü's-Sünne*, s. 38.

³ Ebû Osmân künyesi ile tanınan Saîd b. Mansûr, el- Mervezî ve et-Tâligânî nisbeleri ile bilinir. Horasanda doğduğu kaydedilmiştir. Süfyân b. Uyeyne, Leys b. Sa'd ve Malik b. Enes gibi önemli şahsiyetlerden hadis nakletmiştir. Kendisinden ise Müslim, Ebû Dâvûd ve Mihne dönemi âlimlerinden olan Ahmed b. Hanbel hadis rivayet etmiştir. Mekke'de de ikamet eden Saîd b. Mansûr hicrî 227 yılında Mekke'de vefat etmiştir. Bkz. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*, XI, 77-80.

⁴ İlgili hadisler sahabenin fazileti hakkında müstakil olarak telif edilen Ahmed b. Ahmed Hanbel ve İmam Nesâî'nin *Fezâilü's-Sahabe* isimli eserlerinde de nakledilmiştir. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü Fezâilü's-Sahabe*, s. 604-605; Nesâî, *Fezâilü's-Sahabe*, s. 15-16.

⁵ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, s. 214-216.

⁶ Eser İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef* isimli eseri ile benzer yönlerinden hareketle Ali Akyüz tarafından *Saîd b. Mansûr'un Musannefi'nin Yeniden İnşası* adıyla doktora tezi olarak hazırlanmıştır.

Dönemin önemli âlimlerinden sayılan Mihne sürecine şahitlik eden Abd b. Humeyd (ö. 249/863)¹ kaleme almış olduğu *el-Müntehab*² isimli eserinde müstakil bir bölüm açmasa da sahabe hakkında fezâil içerikli rivayetlere fazlaca yer vermiştir. Fazilet sıralaması tartışmalarına cevaben eserini genel kabul gören fazilet sıralamasına göre tasnif eden Abd b. Humeyd ilk olarak Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osmân ve Hz. Ali'nin rivâyetlerini zikretmek suretiyle Hulefâ-i Râşidîn'den başlamıştır. Ardından Aşere-i Mübeşşere'nin rivâyetlerini zikretmiştir. Benimsediği metod fazilet tartışmalarına cevap niteliği taşımasıyla birlikte hilafet tartışmaları hakkındaki görüşünü de yansıtmaktadır. Mihne sürecinde tenkite tabi tutulan sahâbiler başta olmak üzere sahabe hakkında fezail rivayetlerini nakletmesi eserin önemli özellikleri arasındadır. Mesela Mihne sürecinde artan sahâbe tenkidine karşı ashâbın genel fazileti hakkında rivâyetleri³ nakletmesinin yanı sıra sahabeye hakaret etmeyi yasaklayan hadislerle de eserinde yer vermiştir.⁴ Sahabenin tamamının fazileti hakkındaki rivayetlerin yanında Ensâr ve Bedir savaşına katılanların faziletlerini ihtiva eden hadisler de kaydedilmiştir. Müstakil olarak özellikle aralarında Mihne sürecinde eleştirilere maruz kalan Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer,⁵ Hz. Osman,⁶ Hz. Âişe ve Ehl-i Beyt⁷ gibi sahâbilerin de bulunduğu Bilâl-i Habeşî, Süheyb b. Sinân (ö. 38/659), Ammâr b. Yâsir, Habbâb b. Eret (ö. 37/657),⁸ Sa'd b. Muâz,⁹ Ebû Dücâne Simâk b. Hareşe (ö. 12/633)¹ ve Ebû

¹ Hakkında Hâfız, Hücece ve İmâm gibi nitelemeler yapılan Abd b. Humeyd'in asıl adının Abdülhamid olduğu kaydedilmiştir. Ebû Muhammed künyesi ve el-Kissî nisbesi ile tanınan Abd b. Humeyd, Yezîd b. Hârûn, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî ve el-Vâkîdî gibi önemli şahsiyetlerden hadis almıştır. Kendisinden ise Müslim, Tirmizî ve Buhârî gibi önemli hadis âlimleri rivayette bulunmuşlardır. *el-Müntehab* olarak bilinen *el Müsnedü'l-Kebîr* ve günümüze ulaşmayan *et-Tefsîr* isimli iki adet eser kaleme alan Abd b. Humeyd hicrî 249 yılında vefat etmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 235-238; İbn Hacer el-Askânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 455-455; Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, s. 238.

² Eser hakkında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Prof. Dr. Mehmed Said Hatiboğlu danışmanlığında Kemalettin Özdemir tarafından *Hadis İlminde Abd b. Humeyd ve Müntehab Müsned'i* adında bir doktora tezi hazırlanmıştır.

³ Abd b. Humeyd, *el-Müntehab*, I, 311.

⁴ Abd b. Humeyd, *el-Müntehab*, II, 92.

⁵ Abd b. Humeyd, *el-Müntehab*, I, 243.

⁶ Abd b. Humeyd, *el-Müntehab*, I, 257.

⁷ Abd b. Humeyd, *el-Müntehab*, I, 225.

⁸ Abd b. Humeyd, *el-Müntehab*, I, 155.

⁹ Abd b. Humeyd, *el-Müntehab*, II, 69.

Ubeyde b. Cerrâh² gibi sahâbilerin faziletlerine dair rivâyetler nakledilerek tartışmalara cevap verilmek istenmiştir.

Mihne sürecinin başlarında henüz on sekiz yaşında olan İmam Buhârî meşhur eseri *es-Sahîh*'in yanında ahlak hadislerini ve görgü kurallarını ihtiva eden *el-Edebü'l-müfred* adında bir kitap telif etmiştir. Eserde ahlaka dair hadislerle birlikte sahâbenin faziletine dair rivâyetlere de yer verilmiştir. Mesela özellikle Mihne döneminde çeşitli eleştirilere maruz kalmış Ebû Hureyre³ başta olmak üzere Hz. Ebû Bekir,⁴ Hz. Ömer,⁵ Hz. Osmân,⁶ Hz. Ali,⁷ Hz. Hasan ve Hüseyin,⁸ Hz. Fâtıma,⁹ Hz. Aîşe,¹⁰ Enes b. Mâlik,¹¹ Hassân b. Sâbit (ö. 60/680),¹² Sa'd b. Ebî Vakkâs¹³ ve Ebû Zer el-Ğıfârî¹⁴ gibi sahâbilerin faziletleri hakkında rivâyetler nakledilmiştir. İmam Buhârî mezkûr hadislerin çoğunu *es-Sahîh*'inde eleştirilere cevap vermek amacıyla açtığı "Kitâbü fezâili's-sahâbe" bölümünde nakletmiştir.

Meşhur hadis eserlerinden olan *es-Sünen*'in müellifi ve Ahmed b. Hanbel gibi Mihne sürecinde aktif rol oynayan hadis âlimlerinin ilim meclislerinde bulunan Ebû Dâvud es-Sicistânî, sahabe ve tâbiînün zahidane hayatları ve zühde dair rivayetlerini tasnif ettiği *Kitâbü'z-Zühd* isimli bir eser kaleme almıştır. Sahabenin zühd hayatını ihtiva eden rivâyetleri bir araya getirmesi sahabe hakkında artan eleştiriler nedeniyle eser mihne sürecinin neticesidir. Eserde Hulefâ-i Râşidîn başta olmak üzere elli dört sahâbî hakkında bilgi verilmiştir. Eser Hulefâ-i Râşidîn ardından Aşere-i mübeşşere'nin haberlerini nakletmek suretiyle genel fazilet metoduyla tasnif edilmiştir. Eser

---

¹ Abd b. Humeyd, *el-Müntehab*, II, 293.

² Abd b. Humeyd, *el-Müntehab*, II, 300.

³ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 22.

⁴ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 265, 486, 537.

⁵ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 48, 224-225, 486, 537.

⁶ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 310, 537.

⁷ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 460.

⁸ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 49, 669.

⁹ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 519-520, 575.

¹⁰ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 191, 209, 288, 445, 578.

¹¹ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 638.

¹² Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 464-465.

¹³ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 473.

¹⁴ Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 577.

takip ettiği metod ile efdal-tafdîl tartışmalarına cevap niteliği taşımakla birlikte özellikle mihne döneminde eleştirilere maruz kalan başta Hz. Ebû Bekir,¹ Hz. Ömer,² Hz. Osmân,³ Hz. Ali,⁴ Ebû Hureyre,⁵ Abdullâh b. Mes'ûd,⁶ Huzeyfe b. Yemân,⁷ Abdullah b. Amr,⁸ Abdullah b. Ömer⁹ ve Hz. Âişe¹⁰ gibi sahâbilerin yanı sıra elli dört sahabe hakkında zühd ve fazilet içerikli rivâyetleri de ihtiva ederek mezkûr sahâbileri tezkiye etmiştir.

Mihne dönemi âlimlerinden “tohum ticareti ile uğraşan” anlamında el-Bezzâr lakabı ile tanınan Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî (ö. 292/905), *el-Müsned* isimli bir eser kaleme almıştır. Bezzâr eserini tasnif ederken fazilet sıralamasını göz önünde bulundurarak sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osmân ve Hz. Ali'yi zikretmek suretiyle hilafet tartışmalarındaki eleştirilere bir nevi cevap vermiştir.¹¹ Bezzâr'ın ilgili eseri *Mecma'u'z-zevâd*'in yazarı olan Nureddin el-Heysemî (ö. 807/1405) tarafından Kütüb-i sitte'de mevcut olmayan rivayetler tertip edilmek suretiyle bablara ayrılmıştır. *Keşfü'l-estâr 'an zevâ'idi'l-Bezzâr* isimindeki mezkûr eser Bezzâr'ın eserinde bulunan fezâil rivâyetlerini de cem etmiştir. Eser bağlamında ifade edilerek Bezzâr, Mihne süreci etkisiyle öncelikli olarak sahabenin genel faziletine dair rivayetleri naklederken tek tek altmış iki sahabe hakkında fezail içerikli rivayetleri toplamıştır.¹² Özellikle Mihne döneminde tenkite uğrayan Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Âişe, Ebû Hureyre, Muâviye b. Ebû Süfyân, Abdullâh b. Mes'ûd, Amr b. Âs ve Huzeyfe b. Yemân gibi sahabileri savunduğu görülmektedir. Eserde sahâbe hakkında “De ki: “Hamdolsun Allah'a, selâm olsun seçkin kaldığı kullarına”¹³ ayetinin

¹ Ebû Dâvûd, *Kitâbü'z-Zühd*, s. 47-64.

² Ebû Dâvûd, *Kitâbü'z-Zühd*, s. 64-111.

³ Ebû Dâvûd, *Kitâbü'z-Zühd*, s. 111-115.

⁴ Ebû Dâvûd, *Kitâbü'z-Zühd*, s. 115-121.

⁵ Ebû Dâvûd, *Kitâbü'z-Zühd*, s. 252-256.

⁶ Ebû Dâvûd, *Kitâbü'z-Zühd*, s. 129-177.

⁷ Ebû Dâvûd, *Kitâbü'z-Zühd*, s. 242-250.

⁸ Ebû Dâvûd, *Kitâbü'z-Zühd*, s. 256-262.

⁹ Ebû Dâvûd, *Kitâbü'z-Zühd*, s. 262-277.

¹⁰ Ebû Dâvûd, *Kitâbü'z-Zühd*, s. 277-289.

¹¹ Bezzâr, *el-Müsned*, I-XVIII.

¹² Heysemî, *Keşfü'l-estâr*, III, 160-307.

¹³ Neml, 27/59.

nazil olduğunu ifade ederek hepsinin faziletine vurgu yapılmıştır. Ardından Hz. Âişe hakkında kötü konuşulmasını yasaklayan rivayetlerin yanında¹ bilhassa Mihne dönemin ağır eleştiri alan Muâviye b. Ebû Süfyân ve Ebû Hureyre hakkında savunu temelli hadisler nakledilmiştir. Örneğin Hz. Peygamber'in, Muâviye b. Ebû Süfyân hakkında onun güvenilir ve güçlü biri olduğunu, Hz. Peygamber'in kâtibi olmasının yanı sıra Hz. Peygamber'in ona hayır dualar ettiğini içeren hadisler nakledilmiştir.² Ebû Hureyre hakkında ise rivâyet ettiği hadisleri Hz. Peygamber'den duyduğuna vurgu yapan hadisler nakledilmek suretiyle Ebû Hureyre'nin hadis uydurduğuna dair iddialara cevap verilmiştir.³ Yine Mihne döneminde çeşitli eleştiriler alan Amr b. Âs hakkında Hz. Peygamber'in onun hikmet sahibi ve Kureyş'in salih kişisi olduğuna dair hadisleri nakledilmek suretiyle Amr b. Âs hakkındaki şüpheler giderilmeye çalışılmıştır.⁴ Abdullah b. Mes'ûd hakkında Kur'ân bilgisine ve Hz. Peygamber'in onun hakkındaki övgilerini ihtiva eden hadisler nakledilerek Mihne sürecindeki eleştirilere vevap verilmek istenmiştir. Son olarak Mihne'de eleştirilere maruz kalan Huzeyfe b. Yemân hakkındaki fezâil rivâyetleri nakledilerek⁵ Hz. Peygamber'in Sahâbeye sebeden kişilere lanet ettiğini ifade eden hadisler nakledilmek suretiyle sahabenin tamamı tezkiye edilmiştir.⁶

Mezkûr eserlerin metodu ve içeri göz önünde bulundurulduğunda özellikle metod olarak sahabenin fazilet sıralamasını Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osmân ve Hz. Ali olarak ifade etmeleri hilafet ve efdal-tafdil tartışmalarına gönderme yapıldığını göstermektedir. İlk etapta sahabenin genel faziletini ihtiva eden hadisler nakledilmiş ardından özellikle Mihne döneminde eleştiri alan sahâbileri de ihtiva eden fezâil içerikli hadisler rivayet edilerek savunu reaksiyonu gösterilmiştir. Eserlerin son bölümlerinde ise sahabeye sebetmenin yasaklanığı rivâyetler verilerek Mihne sürecindeki eleştiriler hedef alınmıştır.

¹ Heysemî, *Keşfü'l-estâr*, III, 236-242.

² Heysemî, *Keşfü'l-estâr*, III, 267.

³ Heysemî, *Keşfü'l-estâr*, III, 268.

⁴ Heysemî, *Keşfü'l-estâr*, III, 266.

⁵ Heysemî, *Keşfü'l-estâr*, III, 265.

⁶ Heysemî, *Keşfü'l-estâr*, III, 293-294.

SONUÇ

Ashâb-ı Kirâm, fazileti ve adaleti Kur'ân ve hadislerle tasdik edilmiş bir nesildir. İsnâd halkasının ilk zinciri olması İslâm'ın doğru anlaşılması ve yorumlanması hususunda mihenk taşı görevini gören değerli şahsiyetlerdir. Selef-i Sâlihîn başta olmak üzere İslâm âlimleri tarafından genel kabul gören bu durum sahâbenin adaleti ve faziletinin değişmez bir kural olarak kaydedilmesine sebep olarak değerlendirilmiştir. Çünkü sahâbenin tenkit edilmesi rivâyet zincirine daha baştan zarar verecektir. Üstelik ayet ve hadislerin de sahâbenin faziletine vurgu yapması bu durumu kabullenmeyi de gerekli kılmaktadır. Nitekim Ehl-i hadis de bu durumu kural halinde telakki etmiş ve sahâbenin tamamını adil kategorisinde değerlendirmiştir. Ancak bunu ifade ederken onların masum olmadığını ifade ederken Hz. Peygamber'e kasten yalan isnât etmeyeceğini vurgulamış ve kulluhüm udûl anlayışını benimsemişlerdir. Bu bağlamda çalışmamızın birinci bölümünde mihne öncesi süreçte sahâbe telakkisi üzerine yoğunlaşmıştır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra yaşanan vakıalar sonucu tarafgirliğin de beraberinde getirdiği fırka ve mezhepler oluşmuş hilâfet meselesi başta olmak Cemel vakası ve Sıffin savaşı gibi olaylar neticesinde sahâbenin adaleti ve fazileti tartışma konusu haline gelse de sessizliğini koruduğu yoğunluk kazanmadığı görülmüştür.

Sahâbe hakkındaki müstakil eserlerin yoğunluk kazandığı dönem hicrî ikinci asrın sonları ve üçüncü asrın başları olarak telakki edilmektedir. Nitekim Mihne dönemi İslam tarihi açısından siyasi çatışmaların yaşandığı, dini meselelerin siyasî bir hal aldığı, devlet yönetiminin karşıt görüştekilere baskı uyguladığı ve zulmettiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Mihne sürecine kadar olan dönemde de siyasî çatışmaların olduğu bilinmektedir. Bu hadiseler sonucu ortaya çıkan mezhep ve fırkalar olayları

sübjektif bir şeki”de yorumlayarak bazı sahâbileri suçlarken bazılarını kayırma yoluna gitmiştir. Bu fırkaların temsilcileri zamanla ilgili görüşlerini yazmak suretiyle tenkit edebiyatının oluşmasına zemin hazırlamışlardır. Ancak ilgili edebiyat türü siyasî otoritelerin de etkisiyle Mihne dönemine kadar yayılma alanı bulamamıştır. Çalışmamızın ikinci bölümünde Halife Me’mûn’un hilafet makamına gelişi ile birlikte Mu‘tezile ve Şia yönetimde söz sahibi olduğu kendi görüşlerini yayma alanı bularak muhaliflerine dayatma yoluna gittiği görülmüştür. Mezkûr hadiselerin yaşandığı Mihne dönemine kadar yayılma alanı bulamayan bilhassa sahâbilerin eleştirilerini içeren ilgili edebiyat türünün bu dönemde siyasi otoritenin desteği ile yoğunlaştığı ve siyasi otoriteler eliyle propaganda haline getirildiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda sahâbenin hilafeti ğasb etmek, hadis uydurmak, fasık olmak ve sahtekârlık yapmak, yersiz yere fetva verip uygulamamak ve bidat çıkarmak gibi konularda yoğun eleştiri aldığı görülmüştür. Ayrıca oluşan eleştiri literatürünün Zinâ eden kadın ve erkekler, çift cinsiyetliler, hırsızlar, nesebi belli olmayanlar, Lûtîler, veled-i zinâ olanlar gibi başlıklar ihtivâ ettiği görülmüş eserlerde rivâyet şartlarında aranan gerekli kriterlerin göz önünde alınmadığı tespit edilmiştir. Bu tür eserlerde özelde Hz. Ali ve Ehl-i Beyt genelde Haşîmîlere nisbep edilen kimselerin yoğun olarak isimlerinin geçmemesi de dikkatimizi çekmiştir.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde Mihne döneminde baskı altına alınan muhaddislerin sadece Kur’ân’ın mahlûk olup olmadığı hususunda sorgulara maruz kalmadığı bazı sahabiler hakkında kendilerine sorular sorulduğu tespit edilmiştir. Bilhassa Muâviye b. Ebî Süfyân hakkında sorgular yapıldığı kaydedilmiştir. Mesela Halife Me’mûn döneminde Muâviye b. Ebû Süfyân hakkında hayır konuşan kişinin güvenliğinden devletin sorumlu olmadığı ve ona lanet okunması gerektiği duyurulmuş ve insanlar buna mecbur bırakılmıştır. Dolayısıyla ilgili bölümde Mihne sürecinde baskıyla da olsa olumlu veya menfî cevap veren muhaddisler kategorize edilirken varsa hassasiyetlerini göstermesi bakımından sahabeyi savunu amacıyla naklettikleri fezail içerikli rivayetler de tespit edilmiştir. İlgili bölümde sahâbenin faziletini içeren Fezâilü’s-Sahâbe gibi müstakil eserlerin yanında sadece bir sahâbînin faziletini

içeren müstakil eserlerin de yoğunluk kazandığı görülmüştür. Bu durum Mihne döneminde ortaya çıkan eleştiri literatürüne karşı bir reaksiyon olarak görülebilir. Ayrıca dönemde müstakil eserlerin yanında hadis eserlerinde sahâbenin faziletini ihtiva eden müstakil bölümlerin de yoğunluk kazandığı görülmüştür. Bu eserler tetkik edildiğinde diğer bölümlerin Mihne döneminde tartışılan başka meseleleri de ihtiva ettiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla eserlerin Mihne sürecindeki konulara has olması dönemin savunu görevini üstlendiğini ifade etmektedir. Mezkûr eserlerin metodu ve içeriği göz önünde bulundurulduğunda özellikle metod olarak sahâbenin fazilet sıralamasını Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osmân ve Hz. Ali olarak ifade etmeleri hilafet ve efdal-tafdil tartışmalarına gönderme yapıldığını göstermektedir. İlk etapta sahâbenin genel faziletini ihtiva eden hadisler nakledilmiş ardından özellikle Mihne döneminde eleştiri alan sahâbileri de ihtiva eden fezâil içerikli hadisler rivayet edilerek savunu reaksiyonu gösterilmiştir. Bu durumda sahâbenin fazileti bir sabite haline getirilmiş ve tartışmaya kapatılmıştır. Eserlerin son bölümlerinde ise sahâbeye sebbetmenin yasaklanığı rivâyetler verilerek Mihne sürecindeki eleştirilerin hedef alındığı tespit edilmiştir. Kısacası eserlerde sahâbenin adalet ve faziletine vurgu yapılmak suretiyle hadis uydurmayacakları, fazilet sıralaması yaparak hilafet konusunda herhangi bir ğaspın söz konusu olmadığı, sebbetmenin yasaklandığı rivayetler verilerek haddi aşan eleştirilerin hedef alındığı tespit edilmiştir. Rivayetlerin yanında bu konudaki kendi görüşlerini zikrederek sahâbenin faziletini tasdik etmeyi amaçlamışlardır. Mesela mihne döneminin baş mağdurlarından olan Ahmed b. Hanbel *Kitâbü's-Sünne* isimli eserinde “*Her kim Allâh Rasûlünün ahabından birisine dil uzatır yahut ayıplarsa, onda bulursa dahi o özellikten dolayı ona buğz eder ya da kötülüklerini zikrederse o kişi bidat ehliendir. Ta ki onlar hakkında rahmet dileklerinde bulunana ve kalbini onlar hakkında temiz ve salim kılan dek bu böyledir*” diyerek sahâbenin tamamını koruma altına almak istemiştir.

Sonuç olarak, Mihne süreci öncesine sahâbenin adaleti ve fazileti bazı istisnalar haricinde genel geçer bir sabite olarak karşımıza çıkarken ilgili

tenkitlerin yayılma alanı bulamadığı tespit edilmiştir. Ancak Mihne dönemine gelindiğinde gerek siyasi otoritenin gerek mezhep ve fırkaların eliyle ve her iki faktörün birbiri ile olan münasebetleri dolayısıyla sahâbenin tartışma konusu haline getirildiği bu durumun hutbe okutmak ve eserler yazmak suretiyle meşru hale getilmeye çalışıldığı karşımıza çıkmıştır. Bu bağlamda eleştiri anlamında müstakil eserlerin yoğunlaştığı, tenkit içeren görüşlerin rahatça ifade edildiği tespit edilmiştir. Ancak bu durumun daha çok siyasî güç ile fırkaların yaklaşması dolayısıyla ortaya çıktığı görülmüş mezkûr görüşlerin baskı ile kabul ettirmeye çalışıldığı tespit edilmiştir. Halku'l-Kur'ân'ın yanında sahâbe hakkında sorguya çekilen alimlerin baskı ile empoze edilen görüşü kabul etse dahi bunu can emniyeti dolayısıyla yaptığı görülmüştür. Bu durum karşısında muhaddislerin müstakil eserler yazarak, eserlerinde bölümler açarak yahut sadece sahâbe hakkında görüş belirterek ilgili tartışmalara cevap vermeye çalıştığı tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

A‘zamî, *Menhecü’n-nakd*

Muhammed Mustafâ el-A‘zamî, *Menhecü’n-nakd inde’l-muhaddisîn*, Mektebetü’l-Kevser, Kahire, 1410/1990.

A‘zamî, “Buhârî”

_____, “Buhârî, Muhammed b. İsmâil”, *DİA*, İstanbul, 1992.

Abd b. Humejd, *el-Müntehab*

Ebû Muhammed Abd b. Humejd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî), *el-Müntehab min Müsnedi Abd b. Humejd*, Suudi Arabistan, 1423/2002.

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü Osmân b. Affân*

Ebû Abdirrahmân Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *Fezâilü Osmân b. Affân*, Dârü Mâcid; Cidde, 1421/2000.

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’s-sünne*

_____, *Kitâbü’s-Sünne*, Suudi Arabistan, 1406/1986.

Abdullah b. Fevzân, *el-Mihne*

Abdullah b. el-Fevzân b. Sâlih el-Fevzân, *el-Mihne ve eserühâ fi menheci’l-İmâm Ahmed en-Nakdî*, Dârü İbni’l-Cevzî, Beyrut, 2010.

Ahatlı, “Yahyâ b. Maîn”

Erdinç Ahatlı, “Yahyâ b. Maîn”, *DİA*, İstanbul, 2013.

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*

Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, Müessesetü’r-risâle, Beyrut, 1421/2001.

Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü’s-Sahâbe*

_____, *Kitâbü Fezâilü’s-Sahâbe*, el-Mektebetü’l-Arabiyyetü’s-Suûdiyye, Suûdî Arabistan, 1403/1983.

Ahmed b. Hanbel, *Usûlü’s-Sünne*

_____, *Usûlü’s-Sünne*, yy, ts

Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*

Ahmed b. Hüseyin b. Mûsâ el-Horasânî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 2003.

Akbal, “Nazzâm’ın Allah ve Alem Tasavuru”

Kamile Akbal, *Nazzâm’ın Allah ve Alem Tasavvuru*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015.

Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu‘tezile*

Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu‘tezile*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Aktaş, “Hz. Ömer’in Basra Valisi Müğîre b. Şu‘be’yi Görevden Alması...”

Ömer Aktaş, “Hz. Ömer’in Basra Valisi Müğîre b. Şu‘be’yi Görevden Almasıyla İlgili Rivâyetlerin Değerlendirilmesi”, *Universal Journal of Theology*, 2018, c. 3, sy. 1.

Ali b. Ca‘d, *el-Müsned*

Ebü'l-Hasen Alî b. el-Ca‘d el-Cevherî, *el-Müsned*, Beyrut, 1410/1990.

Altun, “Hz. Osman’ın Ammâr b. Yâsir’i Cezalandırdığına...”

İsmail Altun, “Hz. Osman’ın Ammâr b. Yâsir’i Cezalandırdığına Dair Rivâyetlerin Belâzûrî Özelinde Tahlîl ve Tenkîdi”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 2019, c. 51, sy. 1.

Apaydın, “Sahâbî Kavli”

H. Yunus Apaydın, “Sahâbî Kavli”, *DİA*, İstanbul, 2008.

Arslan, “Şâfi Mezhebinin Oluşum Sürecinde el-Buveytî...”

Adem Arslan, *Şâfi Mezhebinin Oluşum Sürecinde el-Buveytî ve el-Muhtasar İsimli Eseri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2014.

Aruçi, “Ressî”

Muhammed Aruçi, “Ressî”, *DİA*, İstanbul, 2007.

Aslan, “Hadis Literatüründe Fezâilü’s-Sahâbe Türü Kaynaklar...”

Hasan Aslan, *Hadis Literatüründe Fezâilü’s-Sahâbe Türü Kaynaklar ve Nesâî’nin Fezâilü’s-Sahâbesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şırnak Üniversitesi SBE, Şırnak, 2017.

Atmaca, “Nüzûl Sürecinde Bir Muhatap Olarak Hz. Ömer...”

Gökhan Atmaca, “Nüzûl Sürecinde Bir Muhatap Olarak Hz. Ömer ve Muvâfakatları”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, c.1, s. 21, ss. 43-67.

Attâr, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Celâl*

Hasen b. Muhammed b. Mahmûd el-Attâr eş-Şâfiî, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Celâl el-Mahallî 'alâ Cem 'i'l-cevâmi'*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, ts.

Aycan, “Muâviye b. Ebû Süfyân”

İrfan Aycan, “Muâviye b. Ebû Süfyân”, *DİA*, İstanbul, 2005.

Aydar, “Muavvizeteyn Üzerine Bir Değerlendirme”.

Hidâyet Aydar, “Muavvizeteyn Üzerine Bir Değerlendirme” *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sy. 11.

Aydınlı, “es-Sünen”

Abdullah Aydınlı, “es-Sünen”, *DİA*, İstanbul, 2010.

Aydınlı, *Mu'tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*

Osman Aydınlı, *Mu'tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2003.

Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*

Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, Beyrut, 1397/1977.

Bağdath İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*

İsmâil b. Muhammed el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, Beyrut, 1951.

Bâkerî, *Buğyetü'l-bâhis*

Hüseyn b. Ahmed, *Buğyetü'l-bâhis an zevâidi Müsedi'l-Hâris*, Medîne, 1413/1992

Balcı, “İbnü'r-Râvendî'nin Şîî Düşüncedeki Yeri”

Rumeysa Balcı. “İbnü'r-Râvendî'nin Şîî Düşüncedeki Yeri”, *Turkish Journal of Shiite Studies*, 2019, c. 1, sy. 2.

Başaran, “Ebû Mihnef”

Selman Başaran, “Ebû Mihnef”, *DİA*, İstanbul, 1994.

Başaran, “Fazl b. Abbâs b. Abdülmuttalib”

_____, “Fazl b. Abbâs b. Abdülmuttalib”, *DİA*, İstanbul, 1995.

Başaran, “Hakem b. Ebü'l-Âs”

_____, “Hakem b. Ebü'l-Âs”, *DİA*, İstanbul, 1997.

Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*

Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1416/1996.

Beyhakî, *Menâkibü'ş-Şâfî*

Ebû Bekr b. Alî el-Beyhakî, *Menâkibü'ş-Şâfî*, Dârü't-türâs, Mısır, 1390/1970.

Bezzâr, *el-Müsned*

Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî, *el-Müsned*, Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, Medîne, ts.

Bozkurt, “Me'mûn”

Nahide Bozkurt, “Me'mûn”, *DİA*, Ankara, 2004.

Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*

_____, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, Ankara, 2016.

Bozkurt, “Hucr b. Adî”

Nebi Bozkurt, “Hucr b. Adî”, *DİA*, İstanbul, 1998.

Buhârî, *Sahîh*

Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, Dimeşk, 1993.

Buhârî, *et-Târîhü'l-kebîr*

_____, *et-Târîhü'l-kebîr*, Dâiratü'l-meârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd, ts.

Buhârî, *Halku ef'ali'l-ibâd*

_____, *Halku ef'ali'l-ibâd ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve ashâbi'l-ta'tîl*, Dâru'l-Atlas, Dimeşk, 2005.

Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*

_____, *el-Edebü'l-müfred*, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd, 1419/1998

Câhız, *Resâil*

Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, *Resâilü'l-Câhız*, Beyrut, 1411/1991.

Câhız, *el-Hayevân*

_____, *el-Hayevân*, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1424/2003.

Câhız, *Kitâbü'l-Biğâl*

_____, *Kitâbü'l-Biğâl*, Kâhire, 1384/1964.

Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*

_____, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Kâhire, 1418/1998.

Câhız, Usmâniyye

_____, *Kitâbü'l-Usmâniyye*, Beyrut, 1411/1991.

Cessâs, el-Usûl

Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, Kuveyt, 1994/1414.

Ceyhan, “Dört Halifeye Dair Menkıbeler ve Râfizi’ye Nasihatler”

Adem Ceyhan, “Dört Halifeye Dair Menkıbeler ve Râfizi’ye Nasihatler”, *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sivas, 2017, c. 41, sy. 1.

Cürcânî, el-Kâmil

Ebû Ahmed b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fi duafâi’r-ricâl*, el-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1997.

Çağrı, “İsâr”

Mustafa Çağrı, “İsâr”, *DİA*, İstanbul, 2020.

Çakın, “Kuteybe b. Saîd”

Kamil Çakın, “Kuteybe b. Saîd”, *DİA*, Ankara, 2002.

Çelebi, “Nazzâm”

İlyas Çelebi, “Nazzâm”, *DİA*, İstanbul, 2016.

Çelik, “Nuaym b. Hammâd”

Ali Çelik, “Nuaym b. Hammâd”, *DİA*, İstanbul, 2007.

Dârekutnî, Kitâbü’du‘afâ’

Ebû’l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Kitâbü’du‘afâ’ ve’l-metrûkîn*, Medîne, 1404/1983.

Dârimî, es-Sünen

Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünen*, Dârü’l-muğnî, Riyad, 1431/2000.

Demîcî, el-İmâmetü’l-Uzmâ

Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Demîcî, *el-İmâmetü’l-Uzmâ inde Ehli’s-Sünne ve’l-Cemâ‘a*, Dâru Taybe, Riyâd, ts.

Demirel, “Adâlet Kavramı ve Şîa’da Sahâbe’nin Adâleti Meselesi”

Harun Reşit Demirel, “Adâlet Kavramı ve Şîa’da Sahâbe’nin Adâleti Meselesi”, *Mütefekkir*, c.2, sy. 3, ss. 41-76.

Doğan, “İskâfî, Ebû Ca‘fer”

İsa Doğan, “İskâfî, Ebû Ca‘fer”, *DİA*, İstanbul, 2000.

Ebû Dâvûd, *es-Sünen*

Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, Beyrut, ts.

Ebû Dâvûd, *Kitâbü'z-Zühd*

_____, *Kitâbü'z-Zühd*, Dârü'l-Mişkât, Kâhire, 1414/1993.

Ebû Ğudde, *Mes'ebetü halki'l-Ku'rân*

Abdulfettâh Ebû Ğudde, *Mes'ebetü halki'l-Ku'rân ve eserühâ fî sufûfir'r-ruvât ve'l-muhaddisîn ve kutubi'l-cerh ve't-ta'dîl*, Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, Beyrut, 1391.

Ebû Hayyân, *el-Bahrul'l-muhît*

Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrul'l-muhît fî't-tefsîr*, Dârü'l-fikr, Beyrut, 1432/2010.

Ebû İshâh eş-Şîrâzî, *el-Lüma*

Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *el-Lüma' fî usûli'l-fikh*, Dârü İbn Kesîr, Dimeşk, 1994.

Ebû Zehrâ, *Mezhepler Târihi*

Muhammed Ebû Zehrâ, *Mezhepler Tarihi*, (çev. Sıbgatullah Kaya), İstanbul, 2013.

Ednevî, *Tabâkâtü'l-Müfessirîn*

Ahmed b. Muhammed el-Ednevî, *Tabâkâtü'l-Müfessirîn*, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Suudi Arabistan, 1417/1997.

Efendioğlu, “Bazı Sahabîler Ücret Karşılığı Hadis ...”

Mehmet Efendioğlu, “Bazı Sahabîler Ücret Karşılığı Hadis Uydurmuş veya Uydurtmuş Olabilir mi?”, *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe: Sahâbe ve Rivâyet İlimleri II*, İstanbul, 2016.

Efendioğlu, “el-Musannef”

_____, “el-Musannef”, *DİA*, İstanbul, 2006.

Efendioğlu, “Sahâbe Hukuku ve Ashâba Saygısızlığın Dînî Hükmü”

_____, “Sahâbe Hukuku ve Ashâba Saygısızlığın Dînî Hükmü” *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 2010, c. 1, sy. 8.

Efendioğlu, *Sahabeye Yöneltilen Tenkitler*

_____, *Sahabeye Yöneltilen Tenkitler*, İstanbul, 2014.

Erul, “Sahabe Döneminde Tekzîb ve Tekzîbinin Mâhiyeti”

Bünyamin Erul, “Sahabe Döneminde Tekzîb ve Tekzîbinin Mâhiyeti”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1999.

Erul, “Süheyl b. Amr”

_____, “Süheyl b. Amr”, *DİA*, İstanbul, 2010.

Erul, “Zeyd b. Sâbit”

_____, “Zeyd b. Sâbit”, *DİA*, İstanbul, 2013.

Esed Haydar, *es-Sahâbe fî nazari’ş-Sîa*

Esed Haydar, *es-Sahâbe fî nazari’ş-Sîati’l-Îmâmiyye*, Beyrut, 1402/1982.

Fahreddin Râzî, *Î’tikâdâtü fıraki’l-Müslimîn ve’l-Müşrikîn*

Fahreddin Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Î’tikâdâtü fıraki’l-Müslimîn ve’l-Müşrikîn*, Dârü’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut, ts.

Fayda, “Allân b. Verrâk”

Mustafa Fayda, “Allân el-Verrâk”, *DİA*, İstanbul, 1989.

Fayda, “İbn Sa’d”

_____, “İbn Sa’d”, *DİA*, İstanbul, 1999.

Fayda, “İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri...”

_____, “İslâm Dünyasındaki İlk Şehir Tarihleri ve İbn Şebbe’nin Medine-i Münevvere Tarihi”, *AÜİFD*, c. 28, s. 167-180.

Fayda, “Ridde”

_____, “Ridde”, *DİA*, İstanbul, 2008.

Fayda, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”

_____, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, *DİA*, İstanbul, 2010.

Fayda, “Yermük Savaşı”

_____, “Yermük Savaşı”, *DİA*, İstanbul, 2013.

Fazl b. Şâzân, *el-Îzâh*

Ebû Muhammed Fazl b. Şâzân b. Halîl el-Ezdî en-Nîsâbûrî, *el-Îzâh*, Tahran, 1363/1943.

Fehmi Ced’ân, *el-Mihne*

Fehmi Ced’ân, *el-Mihne fî cedeliyyeti’d-dînî ve’s-siyâsiyye fi’l-İslâm*, Beyrut, 2014.

Ferâhîdî, *Kitâbu’l-ayn*

Ferâhîdî, Ebû Abdîrrahman el-Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-ayn*, yy, ts.

Fiğlalı, “Cemel Vakası”

Ethem Ruhi Fiğlalı, “Cemel Vak‘ası”, *DİA*, İstanbul, 1993.

Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*

Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya‘kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-muhît*, Müessesetü’r-risâle, Beyrut, 2005.

Furkani, “Belh Fukahâsının Yöneticilere Karşı Duruşları”

Mehterhan Furkani, “Belh Fukahâsının Yöneticilere Karşı Duruşları: Fezâil-i Belh Bağlamında”, *Bilimname*, 2020, c. 41, sy. 1.

Gelişen, “Menâkıb”

Gelişen, Ahmet, “Menâkıb”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010.

Gümüšoğlu, *İslâm Akide Sisteminde İmamet*

Hasan Gümüšoğlu, *İslâm Akide Sisteminde İmamet*, (Doktora Tezi), Konya, 1997.

Güngör, “Maktel”

Şeyma Güngör, “Maktel”, *DİA*, İstanbul, 2003.

Güngör, “Maktel-i Hüseyin”

_____, “Maktel-i Hüseyin”, *DİA*, İstanbul, 2003.

Ğallâbî, *Vak‘ati’l-Cemel*

Ebü Cafer Muhammed b. Zekeriyâ el-Ğallâbî, *Vak‘ati’l-Cemel*, Bağdat, 1390/1970.

Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma‘rifetü ulûmi’l-hadîs*

Ebü Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *Ma‘rifetü ulûmi’l-hadîs ve kemmiyetü ecnâsîhî*, Mektebetü’l-meârif, Riyâd, 1431/2010.

Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*

Ebü Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, *et-Târîh*, Müessesetü’r-risâle, Beyrut, 1397.

Halîfe b. Hayyât, *et-Tabakât*

_____, *Tabakâtü Halîfe b. Hayyât*, Dârü’l-fıkr, Ürdün, 1414/1993.

Hamdü’l-ibâd, *el-İntisâr*

Abdülmuhsin b. Hamd b. Abdilmuhsin b. Abdillâh b. Hamdi’l-ibâd el-Bedr, *el-İntisâr li’s-Sahâbeti’l-ahyâr*, Dârü İbn Affân, Kâhire, 1423.

Hanbel b. İshâk, *Zikru mihne*

Ebû Abdullah Hanbel b. İshâk b. Hanbel, *Zikru mihneti'l-imâm Ahmed b. Hanbel*, Mısır, 1983.

Hansu, “Mu‘tezile’de Sahâbe Algısı”

Hüseyin Hansu “Mu‘tezile’de Sahâbe Algısı”, *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe: Sahâbe Kimliği ve Algısı*, İstanbul, 2013.

Hansu, *Mu‘tezile ve Hadis*

_____, *Mu‘tezile ve Hadis*, Ankara, 2004.

Hatemle, “Mevkifü'l-Câhız mine'l-Hadîsi'n-Nebevî ve's-Sahâbe”

Samir Hatemle “Mevkifü'l-Câhız mine'l-Hadîsi'n-Nebevî ve's-Sahâbe”, *Mecelletü'l-Câmia li'd-Dirâseti'l-İslâmiyye*, 2020, c. 28, sy. 4.

Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîne*

Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî el-Hatîb el-Beğdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, Dârü'l-ğarbi'l-islâmî, Beyrut, 2006.

Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*

_____, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Medîne, ts.

Hatiboğlu, “İbn Ebü'd-Dünyâ”

İbrahim Hatiboğlu “İbn Ebü'd-Dünyâ”, *DİA*, İstanbul, 1999.

Hayseme b. Süleymân, *Min Hadîsi Hayseme b. Süleymân*

Hayseme b. Süleymân, *Min Hadîsi Hayseme b. Süleymân el-Kuraşî et-Trablusî*, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1400/1980.

Hayyât, *el-İntisâr*

Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât, *el-İntisâr ve'r-red alâ İbni'r-Râvendi'l-mülhid*, yy, ts.

Heysemî, *Keşfü'l-estâr*

Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Keşfü'l-estâr 'an zevâ'idi'l-Bezzâr*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1399/1979.

Humeydî, *el-Müsned*

Ebü Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr b. İsâ el-Kureşî el-Humeydî, *el-Müsned*, Dımeşk, 1996.

Humeydî, *Usûlü's-Sünne*

_____, *Usûlü's-Sünne*, Dârü İbn Esîr, Kuveyt, 1418/1997.

İrâkî, el-Fırakü'l-müfterika

Ebû Muhammed Osmân el-İrâkî, *el-Fırakü'l-müfterika*, Ankara, 1961.

İbn Abdülberr, el-İstî'âb

Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, Beyrut, 1412/1992.

İbn Adî, el-Kâmil

Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duâfâi'r-ricâl, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut, 1418/1997.

İbn Arafe, el-Muhtasarü'l-Kelâmî

Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Arafe el-Vergammî et-Tûnisî, *el-Muhtasarü'l-Kelâmî*, Dârü'z-ziyâ, Kuveyt, ts.

İbn Asâkir, Târîhu Dimeşk

Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Târîhu Dimeşk*, Dârü'l-fikr, Beyrut, 1415/1995.

İbn Âbidîn, Reddü'l-muhtâr

Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseyinî ed-Dımaşkî, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyâd, 1423/2003.

İbn Düreyd, Cemheretü'l-lüğa

Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî, *Cemheretü'l-lüğa*, Dârü'l-ilm, Beyrut, 1987.

İbn Ebi'l-Hadîd, Şerhu nehci'l-belâğa

Ebû Hâmid İzzüddîn Abdülhamîd b. Hibetillâh b. Muhammed el-Medâinî, *Şerhu nehci'l-belâğa*, Dârü İhyâi'l-kütübi'l-arabiyye, 1367/1959.

İbn Ebû Âsım, Kitâbü's-Sünne

Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-Şeybânî, *Kitâbü's-Sünne*, Riyâd, 1419/1998.

İbn Ebû Hâtım, el-Cerh ve't-ta'dîl

Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Dârü İhyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, 1271/1952.

İbn Ebû Şeybe, el-Musannef

Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfi, *el-Musannef*, Riyâd, 1426/2015.

İbn Ebû Ya'lâ, Tabakâtü'l-Hanâbile

Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyin el-Bağdâdî, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, ts.

İbn Ebü'd-Dünyâ, *Hilmü Muâviye*

Ebü Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî, *Hilmü Muâviye*, Dârü'l-Beşâir; Şam, 1423/2002.

İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-lüğa*

Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî, *Mu'cemü mekâyisi'l-lüğa*, Dârü'l-fikr, Beyrut, 1399/1979.

İbn Hacer el-Askalânî, *Nuhbetü'l-fiker*

Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Nuhbetü'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, Dârü'l-Hadîs, Kâhire, 1417/1997.

İbn Hacer el-Askalânî, *Lîsânü'l-mîzân*

_____, *Lîsânü'l-mîzân*, Müessesetü'l-a'lemî, Beyrut, 1390/1971.

İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe*

_____, *el-İsâbe fî temyîzi's-Sahâbe*, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1415/1995.

İbn Hacer el-Askalânî, *Tecrîd*

_____, *Tecrîdi esânîdi'l-kütübi'l-meşhûra ve'l-eczâi'l-mensûra*, Müessesetü'r-Risâle; Beyrut, 1418/1998.

İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*

_____, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Matbaatü dâirati'l-meârif, Hindistan, 1326/1908.

İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bârî*

_____, *Fethü'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1379/1959.

İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'l-elbâb*

_____, *Nüzhetü'l-elbâb fî'l-elkâb*, Mektebetü'r-rüşd, Riyâd, 1409/1989.

İbn Hazm, *Esmâ'ü's-sahâbeti'r-rüvât*

Ebü Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî, *Esmâ'ü's-sahâbeti'r-rüvât ve mâ li-küllî vâhidin mine'l-'aded*, Mektebetü's-Sâ'î, Kâhire, ts.

İbn Hişâm, *es-Sîre*

Ebü Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Misrî, *es-Sîretü'n-Nebeviyyetü*, Dârü'l-kitâbi'l-arabî, Beyrut, 1410/1990.

İbn Kayyim, *Celâlü'l-efhâm*

Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dimaşkî el-Hanbelî, *Cilâ'ü'l-efhâm fî fazli's-salâti ve's-selâm 'alâ hayri'l-enâm*, Dârü'l-Arûbe, Kuveyt, 1407/1987.

İbn Kudame, *el-Muğni*

Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâîlî el-Makdisî, *el-Muğni*, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyâd, 1417/1997.

İbn Kesîr, *el-Bidâye*

Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kuraşî ed-Dimeşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Dârü Hicr, yy, 1997.

İbn Kesîr, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*

_____, *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*, Dârü Taybe, Riyâd, 1420/1999.

İbn Mâce, *Sünen*

Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, ts.

İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*

Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr el-Mısırî, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.

İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*

Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b. Miskeveyh el-Hâzin, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*, Tahrân, 1421/2000.

İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*

Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâsimî el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1990.

İbn Şebbe, *Târîhü'l-Medîne*

Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî, *Târîhü'l-Medîneti'l-münevvere*, yy, ts.

İbn Tayfûr, *Kitâbü Bağdâd*

Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir Tayfûr el-Mervezî el-Horasânî, *Kitâbü Bağdâd*, Mektebetü'l-hâncî, Mısır, 1423/2002.

İbn Teymiyye, *es-Sârimü'l-meslûl*

Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî, *es-Sârimü'l-meslûl alâ şâtimi'r-Rasûl*, Suudî Arabistan, 1403/1983.

İbn Teymiyye, *Minhâcü's-sünne*

_____, *Minhâcü's-sünneti'n-nebeviyye*, yy, 1986.

İbnü'l-Cevzî, Zâdü'l-mesîr

Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, Mısır, Dârü'l-kitâbi'l-arabî, 1422/2001.

İbnü'l-Cevzî, el-Muntażam

_____, *el-Muntażam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, ts, XI.

İbnü'l-Esîr, el-Kâmil

Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Târih*, Dârü'l-kitâbi'l-arabî, Beyrut, 2012.

İbnü'l-Esîr, el-Lübâb

_____, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*, Dârü sadr, Beyrut, ts.

İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-Ğâbe

_____, *Üsdü'l-Ğâbe*, Dârü'l-fıkr, Beyrut, 1409/1989.

İbnü'l-Murtazâ, Kitâbü tabakâti'l-Mu'tezile

Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ, *Kitâbü tabakâti'l-Mu'tezile*, Dârü'l-Muntazar, Beyrut, 1409/1988.

İbnü'l-Verdî, et-Târih

Ebü Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarî, *et-Târih*, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1417/1996.

İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist

Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 1417/1997.

İbnü's-Salah, Ulûmü'l-hadîs

Ebü Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadîs*, Dârü'l-fıkr, Beyrut, 1433/2012.

İğde, Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci

Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*, İstanbul, 2016.

İrbilî, Vefâyâtü'l-A'yân

Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebû Bekir b. Halikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefâyâtü'l-A'yân enbâü abnâi'z-zamân*, Dârü Sâdir, Beyrut, ts.

İsfahânî, Fezâilü'l-Hülefâi'r-râşidîn

Ebü Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Fezâilü'l-Hülefâi'r-râşidîn*, Medîne, 1417/1997.

İsfehânî, *Hiyetü'l-evliyâ*

_____, *Hiyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfiyâ*, Dârü'l-kitâbi'l-arabî, Beyrut, 1394/1974.

İskâfî, *el-Mi'yâr*

Ebü Ca'fer Muhammed b. Abdillâh el-İskâfî, *el-Mi'yâr ve'l-müvâzene fi fezâili'l-imâm emiri'l-mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib*, yy, 1402/1981.

İzgi, “Heysem b. Adî”

Cevat İzgi, “Heysem b. Adî”, *DİA*, İstanbul, 1998.

İzzân, *es-Sahâbetü inde'z-Zeydiyye*

Muhammed Yahyâ el-İzzân, *es-Sahâbetü inde'z-Zeydiyye*, San'a-Yemen, 1434/2013.

Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*

Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *el-Muğnî fi ebvâbi't-Tevhîd*, Kâhire, 1380/1960.

Kâdî Abdülcebbâr, *Tesbîtü delâilü'n-Nübüvve*

_____, *Tesbîtü delâilü'n-Nübüvve: Mucizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*, (trc. M. Şerif Eroğlu, Ömer Aydın), İstanbul, 2017.

Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*

Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî, *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*, Dımeşk, ts.

Kahveci, “Haricilik, Şia ve Mu'tezile'nin İmamet Literatürü...”

Niyâzi Kahveci, “Haricilik, Şia ve Mu'tezile'nin İmamet Literatürü Üzerine Çalışma”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, c. 8, sy. 23.

Kandehlevî, *Hayâtü's-Sahâbe*

Muhammed Yusuf b. Muhammed İlyas b. Muhammed İsmail el-Kandehlevî, *Hayâtü's-Sahâbe*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1420/1999.

Kandemir, “Ahmed b. Nasr el-Huzâî”

M. Yaşar Kandemir, “Ahmed b. Nasr el-Huzâî”, *DİA*, İstanbul, 1989.

Kandemir, “Fezâil”

_____, “Fezâil”, *DİA*, İstanbul, 1995.

Karakaş, *Selmân el-Fârisî ve Rivâyetleri*

Mücahit Karakaş, *Selmân el-Fârisî ve Rivâyetlerinin Hadis İlmi Açısından Değerlendirilmesi*, Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016.

Ressî, Mecmû‘

Kâsım b. İbrâhım b. İsmâil el-Hasenî er-Ressî, *Mecmû‘u kütübi ve resâili imam el-Kâsım b. İbrâhım er-Ressî*, Dârü’l-Hikmeti’l-Yemâniyye, San‘â, 1422/2001.

Kâtip Çelebi, Keşfü’z-Zünûn

Mustafa b. Abdillâh, *Keşfü’z-Zünûn an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, Mektebetü’l-Müsennâ, Bağdat, 1941.

Kehhâle, Mu‘cemü’l-müellifîn

Ömer b. Rızâ b. Muhammed Râğıb b. Abdilğani Kehhâletü’l-Dımeşk, *Mu‘cemü’l-müellifîn*, Dârü İhyâi’t-türâsi’l-arabî, Beyrut, ts.

Kelbî, Mesâlibü’l-Arab

Ebü’l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî, *Mesâlibü’l-Arab*, yy, ts.

Kettânî, er-Risâletü’l-müstetrafe

Muhammed Abdülhay b. Abdilkebir b. Muhammed el-Hasenî el-İdrîsî el-Kettânî, *er-Risâletü’l-müstetrafe li beyâni meşhûri kütübi’s-Sünneti’l-müşerreffe*, Dârü’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, Beyrut, 1421/2000.

Kirmânî, Kitâbü’s-Sünne

Ebü Muhammed Harb b. İsmâil, *Kitâbü’s-Sünne*, Beyrut, 1425/2014.

Koçak, “Ebû Sevr”

Muhsin Koçak, “Ebû Sevr”, *DİA*, İstanbul, 1994.

Köse, “Hafs b. Gıyâs”

Saffet Köse, “Hafs b. Gıyâs”, *DİA*, İstanbul, 1997.

Kubeysî, Sahâbetü Rasûlillâh

İyâde Eyyûb el-Kubeysî, *Sahâbetü Rasûlillâh fi’l-Kitâb ve’s-Sünne*, Beyrut, 1407/1986.

Kurtubî, el-Câmi

Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi li-ahkâmi’l-Kur’ân*, Müessesetü’r-risâle, Beyrut, 1427/2006.

Kutluer, “İbnü’r-Râvendî”

İlhan Kutluer, “İbnü’r-Râvendî”, *DİA*, İstanbul, 2000.

Kuzudişli, “Men Kezebe Aleyye... Hadisi”

Bekir Kuzudişli, “Men Kezebe Aleyye... Hadisi ve Lafzen Mütevâtir Meselesi”, *Marife*, Konya, 2007, sy. 1.

Kuzudişli, Şîa ve Hadis

_____, *Şîa ve Hadis*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2017.

Küçük, “İbn Ebû Âsım”

Râşit Küçük, “İbn Ebû Âsım”, *DİA*, İstanbul, 1999.

Küleynî, *el-Kâfi*

Ebû Ca‘fer Muhammed b. Ya‘küb b. İshâk el-Küleynî er-Râzî, *el-Kâfi fî ilmi‘d-dîn*, Beyrut, 1401/1981.

Lâlekâî, *Şerhu usûli i‘tikâdi Ehli‘s-sünne*

Ebü‘l-Kâsım Hibetullâh b. el-Hasen b. Mansûr el-Lâlekâî et-Taberî er-Râzî, *Şerhu usûli i‘tikâdi Ehli‘s-sünne ve‘l-cemâ‘a mine‘l-Kitâbi ve‘s-Sünneti ve icmâ‘i‘s-Sahâbeti ve‘t-Tâbi‘în min ba‘dihim*, Suudi Arabistan, 2003.

Leknevî, *Zaferü‘l-emânî*

Ebü‘l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî, *Zaferü‘l-emânî*, Mektebetü‘l-islâmiyye, Halep, ts.

Mağrâvî, *Mevsûâtü mevâkifi‘s-Selef*

Ebü Sehl Muhammed b. Abdirrahmân el-Mağrâvî, *Mevsûâtü mevâkifi‘s-Selef fî‘l-akîde ve‘l-menheci‘t-terbiyye*, el-Mektebetü‘l-İslâmî, Kâhire, ts.

Mağrâvî, *Men sebbe‘s-Sahâbete*

_____, *Men sebbe‘s-Sahâbete ve Muâviyete fe ümmühü hâviye*, Mektebetü‘t-türâsi‘l-İslâmî, Kâhire, ts.

Makrîzî, *el-Mevâiz*

Ebü Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Mevâiz ve‘l-i‘tibâr bi zikri‘l-hıtat ve‘l-âsâr*, Dârü‘l-kütübi‘l-ilmîyye, Beyrut, 1418/1997.

Malâtî, *et-Tenbîh*

Ebü‘l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Malatî et-Tarâifî el-Askalânî, *et-Tenbîh ve‘r-red alâ ehli‘l-hevâi ve‘l-bida‘i*, Beyrut, 1430/2009.

Memiş, “İmamet Teorisi Bağlamında Mu‘tezilîlerin Hz. Ali Anlayışı”

Memiş, Murat, “İmamet Teorisi Bağlamında Mu‘tezilîlerin Hz. Ali Anlayışı”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2010, c. 8, s. 2.

Mâverdî, *en-Nüket ve‘l-‘uyûn*

Ebü‘l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve‘l-‘uyûn*, Dârü‘l-kütübi‘l-ilmîyye, Beyrut, ts.

Metû'î, Mededü'l-Habîri'l-Alîm

Muhammed b. Sürâyâ el-Metû'î, *Mededü'l-Habîri'l-Alîm fî beyâni Usûli's-Sünne inde Yahyâ b. Maîn*, yy, ts.

Mizzî, Tehzîbü'l-Kemâl

Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl, Müessesetü'r-risâle*, Beyrut, 1400/1980.

Muhammed b. Mûkerrem, Muhtasarü Târîhi Dimeşk

Muhammed b. Mûkerrem Cemalüddîn b. Manzûr el-Ensârî, *Muhtasarü Târîhi Dimeşk*, Dârü'l-fikr, Şam, 1402/1984.

Müfid, el-İfsâh

Ebü Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî, *el-İfsâh fî imâmeti Ali b. Ebî Tâlib*, Kum, ts.

Münzirî, Muhtasarü Sünen-i Ebî Dâvûd

Abdülazîm b. Abdülkavî el-Münzirî, *Muhtasarü Sünen-i Ebî Dâvûd*, Mektebetü'l-meârif, Riyâd, 2010.

Müslim, es-Sahîh

Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *el-Müsnedü's-Sahîh*, Dârü ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, ts.

Nasr b. Müzâhim, Vak'ati Sıffîn

Ebü Fazl Nasr b. Müzâhim el-Minkârî, *Vak'ati Sıffîn*, Kâhire, 1996.

Nawas, “Me'mûn'un Mihne'yi başlatmasında Rol Oynayan Üç Akım...”

John A. Nawas, “Me'mûn'un Mihne'yi başlatmasında Rol Oynayan Üç Akımın Açıklamalarının Yeniden İncelenmesi”, (çev. Mustafa Akgül), *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, sy. 8.

Nesâî, Fezâilü's-Sahâbe

Ebü Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Fezâilü's-Sahâbe*, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1405/1984.

Nesâî, Hasâisü Emîri'l-Mü'minîn

_____, *Hasâisü Emîri'l-Mü'minîn Ali b. Ebî Tâlib*, Mektebetü'l-Muallâ; Kuveyt, 1046/1986.

Nesâî, es-Sünen

_____, *el-Müctebâ mine's-Sünen*, Halep, 1406/1986.

Nevevî, el-Minhâc

Ebü Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, Dârü ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, 1392/1972.

Nevevî, *Tehzîbü 'l-esmâ ve 'l-lüğat*

_____, *Tehzîbü 'l-esmâ ve 'l-lüğat*, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, ts.

Nevrî, *Mevsûâtü akvâl*

Seyyid Ebü'l-Me'âtî en-Nevrî, *Mevsûâtü akvâli'l-imâm Ahmed b. Hanbel fi ricâli 'l-hadîs ve ilelihî*, Âlemü'l-kütüb, Mısır, 1417/1997.

Nuaym b. Hammâd, *Kitâbü 'l-Fiten*

Ebû Abdillâh Nuaym b. Hammâd b. Muâviye el-Huzâî el-Mervezî, *Kitâbü 'l-Fiten*, Mısır, ts.

Öz, "Ahmed b. Hâbit"

Mustafa Öz, "Ahmed b. Hâbit", *DİA*, İstanbul, 1989.

Öz, "Ali el-Esvârî"

_____, "Ali el-Esvârî", *DİA*, İstanbul, 1989.

Öz, "Ca'd b. Dirhem"

_____, "Ca'd b. Dirhem", *DİA*, İstanbul, 1992.

Öz, "Murdâr"

_____, "Murdâr", *DİA*, İstanbul, 2006.

Öz, "İmâmet"

_____, "İmâmet", *DİA*, İstanbul, 2000.

Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arkaplanı*

Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arkaplanı*, Ankara, 2015.

Özdemir, *Abdullah b. Amr ve es-Sahîfetü 's-Sâdika'sı*

Veysel Özdemir, *Abdullah b. Amr ve es-Sahîfetü 's-Sâdika'sı* (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2008.

Özel, "Büveytî"

Ahmed Özel, "Büveytî", *DİA*, İstanbul, 1992.

Pattan, *Ahmed b. Hanbel ve 'l-Mihne*

Walter Melville Patton, *Ahmed b. Hanbel ve 'l-Mihne*, (çev. Abdü'azîz Abdülhak), Dârü'l-Hilâl, Kâhire, 1957.

Polat, "Abdullah b. Ahmed b. Hanbel"

Selahattin Polat, "Abdullah b. Ahmed b. Hanbel", *DİA*, İstanbul, 1988.

Sa'dî, Teysîrû'l-Kerîmi'r-Rahmân

Abdurrahmân b. Nâsır es-Sa'dî, *Teyîsîrû'l-Kerîmi'r-Rahmân fî tefsîri kelâmî'l-Mennân*, Dârü's-selâm, Riyâd, 1422/2002.

Safedî, el-Vâfi bi'l-vefâyât

Selahaddin Halid b. Eybik b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefâyât*, Dârü ihyâi't-türâs, Beyrut, 2000.

Sâib Abdülhumeyd, Mu'cemü müerrihi's-Şîa

Sâib Abdülhumeyd, *Mu'cemü müerrihi's-Şîa*, Müessesetü Meârifî Dâirati Fıkhi'l-İslâmî, Kum, 1424/2004.

Saîd b. Mansûr, es-Sünen

Saîd b. Mansûr, Ebû Osmân Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî, *es-Sünen*, ed-Dârü's-selefiyye, Hindistan, 1403/1982.

Sakallı, "Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri II"

Talat Sakallı, "Halife Me'mûn ve Hadisçilerle Olan Münasebetleri II", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 7.

Sarıçam, "İbrâhim b. Mehdî"

İbrâhim Sarıçam, "İbrâhim b. Mehdî", *DİA*, İstanbul, 2000.

Saymerî, Ahbârü Ebî Hanîfe

Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed b. Cafer es-Saymerî, *Ahbârü Ebî Hanîfe ve ashâbihî*, Âlemü'l-kütüb, Beyrut, 1985.

Sehâvî, Fethü'l-müğîs

Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *Fethü'l-müğîs bi şerhi Fakîhi'l-hadîs*, Mektebetü's-Sünne; Mısır, 1424/2003.

Sem'ânî, el-Ensâb

Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, Meclisü dâirati'l-meârifî'l-osmâniyye, Haydarabâd, 1962.

Semerkindî, Şerhu Fıkhi'l-Ekber

Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Hanefî es-Semerkindî, *Şerhu Fıkhi'l-Ekber*, Haydarabâd, 1421/2000.

Serahsî, e-Usûl

Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, Hindistan, ts.

Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Ta'rifât*,

Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed. b. Ali es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbü't-ta'rifât*, Beyrût, 1403/1983.

Sezgin, *Târîhü't-tirâsi'l-arabî*

Fuat Sezgin, *Târîhü't-tirâsi'l-arabî*, Suudi Arabistan, 1411/1991.

Sıbt İbnü'l-Acemî, *Keşfü'l-hasîs*

Ebü'l-Vefâ Sıbtu İbni'l-Acemî Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Halîl et-Trâblusî el-Halebî, *Keşfü'l-hasîs ammen rumiye bi vaz'î'l-hadîs*, Beyrut, 1407/1987.

Sıbt İbnü'l-Acemî, *Kunûzü'z-zeheb*

_____, *Kunûzü'z-zeheb fî târihi Haleb*, Dârü'l-Kalem, Haleb, 1417/1996.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*

Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî, *Mir'âtü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*, Dârü'r-Risâleti'l-âlemiyye, Dîmeşk, 2013.

Sibâ'î, *es-Sünne*

Mustafa b. Hasenî es-Sibâ'î, *es-Sünnetü ve mekânetühâ fî't-teşri'i'l-İslâmî*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1402/1982.

Sifil, Hz. Ömer ve Nebevî Sünnet

Ebübekir Sifil, *Hz. Ömer ve Nebevî Sünnet*, İstanbul, 2010.

Sofuoğlu, “Şîa'nın Sahâbîler Hakkındaki Bazı Görüşleri”

Cemal Sofuoğlu, “Şîa'nın Sahâbîler Hakkındaki Bazı Görüşleri”, *AÜİFD*, 1981.

Söylemez, *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*

M. Mahfuz Söylemez, *Mihne Süreci ve İslâmî İlimlere Etkisi*, Ankara, 2016.

Subhî, , *ez-Zeydiyye*

Ahmed Mahmûd es-Subhî, *ez-Zeydiyye*, Beyrut, 1411/1991.

Suyûtî, *Târîhü'l-hulefâ*

Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *Târîhü'l-hulefâ*, Katar, 2013.

Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*

_____, *Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbü'n-Nebevî*, Dârü Taybe, Riyâd, ts.

Suyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*

_____, *Tabakâtü'l-huffâz*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1403/1982.

Sübkî, *Tabâkâtü's-Şâfi'iyye*

Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Tabâkâtü's-Şâfi'iyyetü'l-kübrâ*, Dârü İhyâi'l-kütübi'l-arabî, Kâhire, ts.

Sübkî, *el-Fetâvâ*

_____, *el-Fetâvâ*, Dârü'l-ma'rife, Beyrut, ts.

Süleym b. Kays, *es-Sakîfe*

Ebû Sâdik Süleym b. Kays el-Hilâlî el-Âmirî el-Kûfi, *es-Sakîfe*, (*Kitâbü Süleym b. Kays*), Kum, 1420/1999.

Süleymân b. Nâsır, *el-İstinfâr*

Süleymân b. Nâsır, *el-İstinfâr li'z-zebb ani's-sahâbeti'l-ahyâr*, yy, ts.

Şâfi, *er-Risâle*

Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

Şahyar, “Bid‘at Ehlinden Hadis Rivâyeti Kapsamında Mihne Süreci...”

Ataullah Şahyar, “Bid‘at Ehlinden Hadis Rivâyeti Kapsamında Mihne Sürecinin Cerh ve Ta‘dile Etkisi”, *Hitit Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, c. 12, sy. 24.

Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*

Ebü'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1992.

Şener, “Ebû Mutî‘ el-Belhî”

Mehmet Şener, “Ebû Mutî‘ el-Belhî”, *DİA*, İstanbul, 1994.

Şeşen, “Câhiz”

Ramazan Şeşen, “Câhiz”, *DİA*, İstanbul, 1993.

Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*

Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San‘ânî el-Yemenî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hakk min ilmi'l-usûl*, Dârü'l-kitâbi'l-arabî, Dimeşk, 1419/1999.

Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*

_____, *Fethü'l-Kadîr*, Dâru İbn Kesîr, Dimeşk, 1414/1994.

Şeybânî, *Kitâbü'l-Asl*

Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-Asl*, A‘lemü'l-Kütüb, Beyrut, 1995.

Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*

Ebû İshâk İbrâhim b. Ali eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, Dârü'r-râidi'l-arabî, Beyrut, 1970.

Tabâtabâî, *Ehlü'l-beyt*

es-Seyyid Abdülaziz et-Tabâtabâî, *Ehlü'l-beyt fi Mektebeti'l-arabiyye*, Müessesü Âli'l-beyt li ihyâi't-Türâs, Kum, 1318/1901.

Taberî, *Câmi'u'l-beyân*

Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire, 2008.

Taberî, *et-Târîh*

_____, *Târihü't-Taberî Târihü'r-rusul ve'l-Mülûk*, Dârü'l-Meârif, Mısır, ts.

Taberî, *Sarihü's-Sünne*

_____, *Sarihü's-Sünne*, Kuveyt, 1426/2005.

Tabersî, *Mecma'u'l-beyân*

Ebû Alî Emînüddîn el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl et-Tabersî, *Mecma'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'an*, Dârü'l-murtezâ, Beyrut, 1427/2006.

Tatlı, “Fısk Kavramı ve Hadis Usûlü Açısından Fısku'r-râvî”

Bekir Tatlı, “Fısk Kavramı ve Hadis Usûlü Açısından Fısku'r-râvî” *Çukurova Üniversitesi İFD*, 2013, c. 13, sy. 2.

Tirmizî, *es-Sünen*

Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *es-Sünen*, Mısır, 1395/1975.

Tok, “Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia...”

Fâti Tok, “Ebû Hanîfe Hakkında İki İddia/İtham: Mürciîlik ve Halku'l-Kur'an”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2012, sy. 19.

Topgül, *Erken Dönem Şî Ricâl İlmi*

Muhammed Enes Topgül, *Erken Dönem Şî Ricâl İlmi*, İstanbul, 2015.

Tunçî, , “Ca'fer b. Harb”

Cihat Tunçî, “Ca'fer b. Harb”, *DİA*, İstanbul, 1992.

Tûsî, *Fihristü kütübi's-Şîa*

Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî, *Fihristü kütübi's-Şîa ve usûlihîm ve esmâü'l-musannifîne ve ashâbü'l-usûl*, Kum, 2000.

Tüccâr, “Ebû Übeyd, Kâsım b. Sellâm”

Zülfikar Tüccâr, “Ebû Übeyd, Kâsım b. Sellâm”, *DİA*, İstanbul, 1994.

Tülücü, “Kelbî, Hişâm b. Muhammed”

Süleyman Tülücü, “Kelbî, Hişâm b. Muhammed”, *DİA*, Ankara, 2002.

Ukaylî, *ed-Du‘afâü’l-kebîr*

Ebû Ca‘fer Muhammed b. Amr el-Ukaylî, *ed-Du‘afâü’l-kebîr*, Beyrut, 1404/1984.

Ümit, “Mihne Sürecinde Hanefiler”

Mehmet Ümit, “Mihne Sürecinde Hanefiler”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, c. 9, sy. 17.

Ümit, “Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışları...”

_____, “Zeydiyye Mezhebi, İmamet Anlayışları ve Sahabe Hakkındaki Görüşleri”, *Yakın Doğu Üniversitesi İFD*, 2015, c. 1, sy. 2.

Vâkidî, *Kitâbü’-Ridde*

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbü’-Ridde*, Dârü’l-ğarbi’l-İslâmî, Beyrut, 1410/1990.

Vehbe, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*

Vehbe Zuhayli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992.

Vekî‘, *Ahbâru’l-kudât*

Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân b. Sadaka ed-Dabbî el-Bağdâdî, *Ahbâru’l-kudât*, el-Mektebetü’t-ticâriyyetü’l-kübrâ, Mısır, 1987.

Yahyâ b. Hüseyin, *Mecmû‘u resâili’l-imâm*

Ebü’l-Hüseyin Yahyâ b. el-Hüseyin b. el-Kâsım el-Hasenî ez-Zeydî, *Mecmû‘u resâili’l-imâm el-Hâdî ile’l-Hakk*, Müessesetü İmam Zeyb b. Ali, San‘a-Yemen, ts.

Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*

Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh er-Rûmî el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, Dârü’l-ğarbi’l-İslâmî, Beyrut, 1414/1993.

Yavuz, “Kur’ân’da Eksiklik Olduğu İddiaları...”

Adil Yavuz, “Kur’ân’da Eksiklik Olduğu İddiaları Bağlamında Bazı Surelerle İlgili Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme (Ahzâb, Muavvizeteyn, Kunut ve Nurayn Rivayetleri)”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, 2006, c. VI, sy. 1.

Yavuz, “Buhârî, Muhammed b. İsmâil”

Yusuf Şevki Yavuz, “Buhârî, Muhammed b. İsmâil”, *DİA*, İstanbul, 1992.

Yavuz, “Esam, Ebû Bekir”

_____, “Esam, Ebû Bekir”, *DİA*, İstanbul, 1995.

Yavuz, “Halku’l-Kur’ân”

_____, “Halku’l-Kur’ân”, *DİA*, İstanbul, 1997.

Yavuz, “İbn Ebû Duâd”

_____, “İbn Ebû Duâd”, *DİA*, İstanbul, 1999.

Yavuz, “İbn Şâzân en-Nîsâbûrî”

_____, “İbn Şâzân en-Nîsâbûrî”, *DİA*, İstanbul, 1999.

Yeşilmen, *Sahâbe Arasında Efdaliyet Konusu*

Abdürrahim Yeşilmen, *Sahâbe Arasında Efdaliyet Konusu ve Efdaliyetin Hadis Kaynaklarına Yansıması*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2018.

Yıldız, “Fazl b. Sehl”

Hakkı Dursun Yıldız, “Fazl b. Sehl”, *DİA*, İstanbul, 1995.

Yiğit, “Sıffin Savaşı”

İsmail Yiğit, “Sıffin Savaşı”, *DİA*, İstanbul, 2009.

Yurdagür, “Haşviyye”

Metin Yurdagür, “Haşviyye”, *DİA*, İstanbul, 1997.

Yusuf Ahmed, *Selâse Resâil*

Yusûf Ahmed b. Yâsîn Isâm Mustafâ, *Selâse Resâil fî Fezâili Muâviye*, Müessesetü Hammâde; Ürdün, 2000.

Yusuf el-‘Îş, *ed-Devletü’l-Emeviyye*

Yusuf el-‘Îş, *ed-Devletü’l-Emeviyyetü*, Dârü’l-Fikr, Dımeşk, 1406/1985.

Yücel, *Hadis Usûlü*

Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü*, İstanbul, 2014.

Yücesoy, “Mihne”

Hayrettin Yücesoy, “Mihne”, *DİA*, İstanbul, 2005.

Yüksel, “Cafer b. Mübeşşir”

Emrullah Yüksel, “Cafer b. Mübeşşir”, *DİA*, İstanbul.

Zehebî, *el-Müntekâ*

Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *el-Müntekâ min minhâcil’l-i’tidâl*, Riyad, 1413/1993.

Zehebî, *el-Kâşif*

_____, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâyetün fî'l-Kütübi's-sitte*, Dârü'l-kible, Cidde, 1413/1992.

Zehebî, *el-Müntekâ*

_____, *el-Müntekâ min Minhâci'l-i'tidâl fî nağzi kelâmi ehli'r-Rafzi ve'l-i'tizâl li'bni Teymiyye*, yy, ts.

Zehebî, *Siyer*

_____, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, Müessestü'r-risâle, Beyrut, 1985.

Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*

_____, *Târîhü'l-İslâm ve vefâyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, Dârü'l-kütübi'l-arabî, Beyrut, 1993.

Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*

Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî ez-Zerkeşî eş-Şâfî, *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh*, Dârü fikr, Beyrut, 1420/1999.